

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ISSN 0320-3077

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Т.Г.Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

19

1992

Міністерство освіти України
Київський університет ім. Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ

**МОВО-
ЗНАВ-
СТВО**

Міжвідомчий
науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 19

Київ
«Либідь»
1992

Збірник присвячений 120-річчю з дня народження основоположника і продовжувача кращих традицій вітчизняної філологічної науки академіка А. Ю. Кримського. Досліджується мовознавча й перекладацька діяльність вченого.

Даються також теоретичні та методологічні розробки в галузі граматики, словотвору, практичної стилістики.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія: О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), А. П. Грищенко, д-р філол. наук, проф., П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф., Л. О. Кадомцева, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.), І. К. Кучеренко, д-р філол. наук, проф., Т. І. Панько, д-р філол. наук, проф., В. М. Русанівський, акад. АН України, дир. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України, І. В. Коропенко, канд. філол. наук, доц. (відп. секретар).

Адреса редакційної колегії: 252017 Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15. Редакція літератури з філології, освіти та засобів масової інформації

Редактор *Л. Л. Щербатенко*

А. Ю. КРИМСЬКИЙ
(1871—1942)

Цей збірник присвячено пам'яті академіка Агатангела Юхимовича Кримського (1871—1942) з нагоди 120-річчя від дня його народження.

Він відомий насамперед як видатний учений-орієнталіст, рівного якому не було у вітчизняній науці кінця XIX — першої половини XX ст. То був, справді, злет української орієнталістики, пов'язаний з ім'ям однієї людини. Злет, до якого українська наука в силу відомих причин пізніше, та і в наші дні, вже досягти не могла.

А крім того, Агатангел Юхимович був багатогранним вченим-філологом, істориком, оригінальним письменником і перекладачем, громадським діячем, палким патріотом своєї України. Якось на запитання, скільки мов він знає, відповів: «Мабуть, із шістдесят, а то й більше...».

Окремою галуззю його плідної наукової діяльності була українська мова, її походження, історія розвитку, граматики, лексикологія та лексикографія, діалектологія, правопис. Він написав два томи «Украинской грамматики» (1907—1908), що збагатили філологічну науку даними про українську мову і стала важливим посібником для середньої і вищої школи, а праці «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор» та інші були гідною, науково аргументованою відсічю великодержавницьким спробам принизити український народ, його самобутність, історію і мову.

У 1910 році А. Ю. Кримський склав і видав разом з К. П. Михальчуком «Програму для збирання особливостей малоруських говорів», а пізніше у співавторстві з О. О. Шахматовим опублікував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» (К., 1924). Власне кажучи, це був перший підручник з історії української літературної мови для вузів України, що відіграв свою позитивну роль у підготовці філологів-україністів.

Як директор Інституту української наукової мови Академії наук України (заснований 1921 року, а потім перетворений в Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН України), завідую-

чий кафедрою української мови Київського університету, головний редактор Російсько-українського словника, голова правописної комісії він невтомно дбав про розвиток української мови, будучи одним із лідерів і провідників політики українізації на Україні у 20-ті роки. Як відомо, той процес українського національного відродження був ліквідований більшовицькою владою у 30-тих роках, а його активні учасники посаджені до тюрем та концтаборів. Та А. Ю. Кримський уцілів — надто це була помітна фігура на вітчизняному та європейському науковому видноколі, щоб зникнути безслідно в руках енкаведистів. Його старанно обходили, нагороджували орденами й посадами, можливо, якоюсь мірою і приручили, але не до кінця. І про те знали урядові чинники, і тіль підозри завжди ходила по п'ятах за вченим разом з таємною сліжкою,— згадаймо його загадкову смерть у 1942 році й насильницьку евакуацію з Києва перед тим.

Та мишають злі для України часи, і А. Ю. Кримський повертається до нас, українських мовознавців, таким, яким він насправді був, і своїми безцінними мовознавчими працями з україністики.

Статті, що вміщені у цьому збірнику, є однією з перших спроб осмислити творчий доробок ученого в галузі українського мовознавства в умовах відсутності для авторів ідеологічного гніту, цензури й редакторських купюр.

Вважаю, що це тільки початок великого шляху до одного з славних синів України.

Олесь Білодід

О. І. БІЛОДІД, д-р філол. наук, О. Д. ЛУКАШУК, асп.,
Київ. ун-т

**«СТАРОКИЕВСКИЙ ГОВОР ЕСТЬ ПРЯМОЙ ПРЕДОК
НЫНЕШНЕЙ МАЛУРУССКОЙ РЕЧИ...»**

Викладаються погляди А. Ю. Кримського на старокиївський говір. Робиться спроба підтвердити його даними київських графіті. Результат такої спроби переконує в тому, що позиція вченого, який знаходив у мові середньовічного Києва всі вже сформовані риси української мови,—загалом правильна, але така, що вимагає дальших наукових пошуків у вказаному дослідником напрямку.

Ці слова були написані А. Ю. Кримським 27 квітня 1906 р. у селі Звенигородка Київської губернії як фінал його гострої науково-публіцистичної статті «Древнекиевский говор», спрямованої проти тверджень О. І. Соболевського, викладених у статті під такою ж самою назвою в 1-му випуску ІОРЯС АН за рік перед тим. Зазначимо, що тон цієї статті виходить за рамки наукового тексту й міг би бути сприйнятий як грубий випад проти свого колеги, всіма шанованого, відомого в науковому світі академіка О. І. Соболевського. Ми не знайдемо тут ввічливих формул типу «любезный друг, академик», як звертався М. О. Максимович до свого опонента М. Погодіна в «Филологических письмах». Натомість у А. Ю. Кримського фігурують поняття «невігластво», «неуцтво», «незнання того, що знає будь-яка київська баба» і т. д.

Про що ж ідеться, й що викликало таке роздратування в академіка А. Ю. Кримського?

Справа давня, як і давня суперечка, започаткована Максимовичем і Погодіним: хто є спадкоємцем мови Київської Русі (зокрема тих територій, на яких пізніше постала Україна — Київщина, Переяславщина, Чернігівщина з прилягаючими частинами Полісся) — росіяни чи українці? Якою мовою говорили в середньовічному Києві?

Роздратування А. Ю. Кримського можна зрозуміти, якщо згадати, в якій обстановці писалася та стаття. Адже за рік до того по Російській імперії, як і по Україні, прокотилася кривава хвиля першої російської революції — її почнуть іменувати генеральною репетицією того кривавого кошмару, який настане потім і свідком якого буде шановний академік. Тяжкі роздуми про долю України терзали душу 35-літнього вченого... Та повернемось до суто наукової розмови. Як відомо, О. І. Соболевський у київськoлитописній продукції (насамперед це Початко-

вий і Київський літописи) не знаходив чи не хотів знаходити українських мовних рис, а навпаки перекидав місток між старокіівською мовою й великоруськими говорами. Висновки, які мимоволі поставали з подібної тези, входили в русло соціолінгвістики, якщо не сказати гострополітичних сюжетів, віддзеркалюваних на сучасність. Твердження О. І. Соболевського підпирало відомий великодержавницький пасаж М. Погодіна про те, що на території Київської Русі, саме тієї, що, власне, становила ядро східнослов'янської цивілізації з центром у Києві й розташованими навколо в усіх відношеннях пріоритетними князівствами, ніколи не було українців (вони ж — русичі, русини, роксолани і т. д.). Отже, таким чином, українці — зайди, що з'явилися на Київщині після татаро-монгольського погрому на знищених та спустошених землях, про які йдеться. На жаль, погляд цей у тій чи іншій мірі, правда не з погодінською агресивною відвертістю, час від часу спливає й зараз.

Спробуємо синтезувати докази А. Ю. Кримського, викладені у згаданій статті та в праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася», — докази, що дали вченому підставу дійти висновку, винесеного в заголовок пропонованої статті.

Насамперед він спирається на твердження О. О. Шахматова, висловлене в його передсмертній праці «Очерки древнейшего периода истории русского языка»: «Розпад східнослов'янських племен та їх мов відноситься (у своїй поступовій ході) до VII й VIII століття; ймовірно, в IX століття сягає (як завершення процесу) розпад єдиного руського племені на три племінні групи: південну, північну і східну»¹. Здавалося, А. Ю. Кримський як українець мусив би безапеляційно прийняти думку колеги-росіянина з огляду на її в усіх відношеннях прагматичність для першого. Проте цього не сталося, а навпаки. Кримський пом'якшує погляд свого однодумця, передбачаючи можливі непорозуміння й закиди опонентів, так: тодішня (йдеться про IX—XI ст.) відмінність між мовними територіями в «життєвій обихідці» не відчувалася як порушення праруської «мовної одності».

Що ж становила собою мова середньовічної Київщини?

Правдива відповідь на поставлене питання передбачає докладний лінгвістичний аналіз. Об'єктом аналізу має бути, звичайно, мова — народнорозмовна і літературна (або книжна). Адже йдеться про час, віддалений від нас майже на 1000 років. Ніяких записів живої народної мови відтоді до нас не дійшло і дійти не могло. І це не тільки наша, об'єктивна, біда. Так було у Франції, Німеччині та інших західноєвропейських країнах, де в літературно-мовній сфері панувала латина.

Отже, уявлення або вичленення живорозмовної мови Києва (у широкому розумінні) тих часів у даному разі може бути зроблене на основі аналізу віддзеркалень народнорозмовної стихії в літературній продукції. Та, на жаль, з літературної писемної продукції, в повному розумінні цього слова, до нас ді-

Адли твори, датовані XI століттям. Про розміри цього величезного провалу в нашій духовній культурі можна судити з такої інформації. За свідченням істориків та археологів, з часу хрещення Русі (988 р.) за 250 років було зведено близько 10 000 церков і 200 монастирів. Для здійснення церковної відправи в них треба було мати не менше, ніж 85 тисяч богослужбових книг! Але це ще не все. Існувала світська, нецерковна література. Літописання велося не тільки в монастирях, а й у великокнязівських містах та удільних князівствах. Тому дослідники вважають, що загальна кількість рукописних книг у Київській Русі до XIV ст. сягала 100 тисяч примірників, а разом із завезеними з південнослов'янських країн значно перевищувала цю цифру.

Чому ж у такому разі, за даними Археографічної комісії, що зверталася до всіх бібліотек, музеїв та архівів, виявилось, що від періоду XI—XIV ст. до нас дійшло лише 1868 книг, з них 375 Євангелій?

Відповідь проста. Невблаганний і жорстокий час, безперервні грабіжницькі набіги на багатостраждальну нашу землю зробили своє чорне діло. Тільки половці вчинили понад п'ятдесят великих походів на Русь, перетворюючи найбагатші й найнаселеніші землі на пустелю. Гинули люди, заростали бур'янами родючі землі, горіли рукописні книги. А потім сталася трагедія, аналогію якій важко відшукати в історії Європи: татаро-монгольщина надовго перервала розвиток руської цивілізації, витоптала душі наших предків, поселивши туди рабство та комплекс неповноцінності. Беремо на себе сміливість твердити, що феномен тоталітаризму був експортований нам із Центральної Азії у вигляді як ідеї, так і її живого втілення. Захистивши Західну Європу ціною свого падіння, ми потім століттями будемо доганяти західноєвропейську цивілізацію...

Та повернімося до А. Ю. Кримського. Найдавніші південноруські (територія України) пам'ятки, що природно були в колі його уваги, такі: з Київщини — Ізборники Святослава 1073 та 1076 років, Синайський патерик XI ст., житійний Успенський збірник XII ст. із творами місцевих печерських отців, Богословіє Івана Дамаскіна XII ст., Студійський устав бл. 1193 р., Златоструй XII ст.; з Чернігівщини — Румянцівська ліствиця XII ст.; з Волині — уривки Турівського Євангелія XI ст., з Червоної Русі — південногалицькі Слова Григорія Богослова XI ст., північногалицьке Євангеліє 1144 р., Віденський октоїх XII—XIII ст., Христинопільський апостол XII—XIII ст., північногалицьке Євангеліє 1268—1301 р.; буковинське Болгаро-Софійське Євангеліє XIII ст., буковинське Євангеліє Євсевія 1283 р. та ін.

«Писано ці книги, — як зазначає учений, — чужою, церковнослов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські не хочачи робили описки в дусі своєї живої мови і, через це ми з-під церковнослов'янської кори виловлюємо загальні за-

риси південноруської мови, якою говорили люди в літописній Київській великокнязівській державі»².

Що ж то була за мова, що нею говорили наші київські предки на початку другого тисячоліття від Різдва Христового? На думку дослідника, вона мала такі риси.

Фонетика. Плутання *ы* та *и*, *ѣ* та *і*. Звук *е* ще не був твердий; його відміни (*жития* зам. *житие*, *чоловѣкъ* зам. *человѣкъ*). Звук *о* в XI ст. міг часом асимілюватися з *у* (*уружьє* зам. *оружьє*), а часом з *а* (*багатий*); *у* могло вийти з *в* (*уредъ* зам. *вредъ*). Буквою *г* XI ст. позначається звук протяжний. Плутання складів *ра* і *ря*, *ру* і *рю* в XI ст.

Грамматика. Архаїчні риси: *на дорозѣ*, *духови* (або вже й *духовѣ* — дав. одн.); чоловічі імена на *-о*. (*Павло*, *дядько Василько*). Нові форми XI ст. типу: *в густому лісу*, род. мн. типу *манастыревѣ*, *врачевѣ*, *молевѣ* (*моль*, теж як і *польнѣ* — ч. р., а *пара* — жін., не *парѣ*). Займенники XI ст., форми: *собі*, *тобі*.

Дієслова XI ст. типу *роspитовати* (зам. *роspытывати*), *бовати* (*бывати*); споконвічність форм *біжу*; вони *біжать*. Стародавність форм *ми знаємо*, *вони носять*, *він носить*; стягнення *ає* в *а* в XI ст. (типу *він зна*). Вживання допоміжного дієслова: *є* зам. *есмы* і *суть*. Форми майбутнього часу XI ст., що відповідають існуючим нині, *знатиме*; форми минулого часу в XI ст. — на *-вѣ* зам. *-лѣ*. Пасивні дієприкметники на *-яний* зам. *-ений*; синтаксис пасивних зворотів типу *його вбито*. Дієслівні форми типу *бойсь* у XI ст. Прикметники *од* (зам. *отъ*), *з* (зам. *сѣ*).

«Ми могли б подати,— пише А. Ю. Кримський,— значно довший реєстр особливостей південноруської мови XI віку, повитягавши їх з-під кори книжної церковнослов'янської мови того часу. Але й того, на що ми вказали, вистачить, щоб схарактеризувати київську та червоноруську мову з доби дітей Володимира Святого»³. Вона, на думку вченого, має у переважній більшості вже всі сучасні українські особливості. Одні з них були властиві виключно південноруським наріччям XI ст. Другі були відомі й усім середньоруським племенам (майбутнім Білорусам). Треті — де-не-де зустрічалися на півночі. Четверті належали до колишньої спільносхіднослов'янської (чи праруської) єдності, але в XI ст. виявляли безперечний нахил зникати у мові північнорусів і непорушно зберігатися в мові південнорусів (*дѣвцѣ*, *дорозѣ*, *чоловікові*, *чоловіче* і т. п.). А одночасно північ виробляла свої власні мовні риси, чужі для півдня.

Висновок з усього сказаного А. Ю. Кримський робить впевнено й однозначно: «Таким чином, усією сукупністю своїх ознак, жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малорусь-

кої мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сього-
часних малоруських особливостей»⁴.

До такого висновку А. Ю. Кримський дійшов, вивчаючи пам'ятки книжної писемності, що значною мірою була під впливом церковнослов'янської мови. Останнім часом учені почали звертати увагу на графіті та залучати їх до наукових досліджень. Завдяки чіткій локалізації цих пам'яток можна більшменш певно окреслити ареал поширення тієї чи іншої діалектної риси, визначити час її появи. Графіті фіксують чимало рис розмовної мови, й тут виключений вплив пізніших переписувачів. Отже, за їх допомогою можна зробити деякі уточнення щодо висунутої ученим гіпотези.

Проведення досліджень лише на матеріалі київських графіті дає можливість виділити в їхній мові деякі діалектні риси, характерні для давньокиївської говірки, але майже не зафіксовані пам'ятками книжної писемності XI—XIV ст. Графіті підтверджують думку А. Ю. Кримського про існування у мові давніх киян українських рис. Але тут проявляються здебільшого не ті риси, на які вказував учений, а скоріше інші — ті, які він навіть не згадує. Адже сам учений зазначав: «малоруське наріччя, досить консервативне в галузі морфології, є далеко не таким в галузі фонетики»⁵.

І справді, фонетика київських графіті зазнала більше змін у бік української мови, ніж морфологія або синтаксис. Графіті, ці спонтанні записи жителів міста Києва, можуть дати певне уявлення про їхню мову.

Якою ж вона була?

Як відомо, спільнослов'янська мова не мала звука *ф*. Пізніше він прийшов на Русь із грецької або інших індоєвропейських мов. Тривалий час він був артикуляційно чужим для східних слов'ян. У вимові вони його замінювали на (h), (hv), або (t). Це фіксують і староукраїнські пам'ятки XIV—XVI ст.: *Ходорь* (гр. 1370), *Хома* (гр. 1388), *Хведка* (1490), *Хведорь* (Луцька гродська книга 1567).

Але київські графіті, на відміну від інших пам'яток, мають такі заміни вже в XI—XII ст.: XI ст.—*Трохмъ* (напис було знайдено під час археологічних досліджень Золотих воріт); XII ст.—*съподоби ма грѣшьнаго отче Хвѣда* (Київський Софійський собор), *Тудоръ*, *Тудоровоу недѣлу*.

А. Ю. Кримський, а до нього й М. О. Максимович, рисою української мови вважав плутання *у* та *в*: *вѣгодникъ*, *уселеная* (XI ст.). Від себе зазначимо: графіті XI, а також XII—XIII ст. подібних прикладів не знають.

До українських рис давньокиївського говору XI ст. учений відносив плутання *ы* та *и*, а також *ѣ* та *і*. Київські графіті зафіксували лише один приклад такого плутання: *ги помози ра-
боу своему Съмеонови игрешьнику яко ты есѣтъ ыстиною*
(XII ст.). У київськософійських графіті маємо: *святци богоро-*

дици (XII ст.). У сучасній українській мові слово *святїї* має приблизно такий вигляд, як у XII ст.

Автор одного з написів кається в тому, що допустився гриха — з'їв у піст пороса: *попаше Коузъма, пороса*. Книжна мова того часу вживала церковнослов'янську форму *праса*. Як виняток *пороса* зустрічається лише раз в Ізборнику Святослава 1073 р. Графіті містять ім'я *Володимиръ*. Допускаємо, що в середньовічному Києві говорили *волода*. Сучасне українське *влада* — пізніше запозичення з польської мови. А коли спертися на думку А. Ю. Кримського про поступове злиття *ы* та *и*, то ім'я *Володимиръ* у мові киян XII ст. звучало майже так, як і в сучасній українській мові.

Тенденція до повноголосся настільки охопила київськоруську мову, що навіть у пам'ятках XII—XIII ст., оригінальних та переписаних із болгарської, почали з'являтися повноголосні форми навіть там, де їх не могло бути. Живомовна стихія пробивалася крізь літературно-церковні норми. У мові киян співіснували форми *зълodeи* та *золodeи*, *золоба* і *зълоба*, *мъного* і *моноого*, *сърбро* і *серебро*. Всі вони є у писемних пам'ятках Київщини XI—XII ст. Ці приклади підводять нас до найскладнішого явища давньоруської фонетики, а саме до занепаду редукованих, на якому слід зупинитися докладніше. У київських графіті такий процес знайшов досить незвичайне відображення.

По-перше, всупереч припущенням, редуковані у слабкій позиції стоять на своїх традиційних місцях, навіть у написах XIV ст. Це тоді, як більшість учених дотримується думки про те, що початок процесу занепаду редукованих припадає на XI — початок XII ст.

На нашу думку, нижня межа цього процесу — XI ст. — не підходить для давньокиївського говору. Дані ці, взяті з пам'яток книжної писемності, не відповідають реальній ситуації. Як відомо, ці пам'ятки перебували під значним впливом мови церковнослов'янської й до них автоматично могли бути перенесені риси цієї мови, де процес занепаду редукованих відбувався раніше.

Епіграфічні пам'ятки налічують лише два приклади, де немає редукованого в слабкій позиції. Перший — напис на Тьмутараканському камені (1068) — другий — напис у Софійському соборі в Києві: *приде князь Слплкъ*.

По-друге, серед написів є чимало прикладів заміни слабких редукованих голосними повного утворення. Такі заміни починаються з XII ст. Багато хто з дослідників звертав увагу на подібні плутання. Їх навіть вважали явищем, характерним для XII—XIII ст. Ось кілька прикладів.

Графіті XII ст. з печери Іоана Грішного та Феофіла: *Ивано гръшньный седе жнлъ еств*. Тут у слові «Іван» в кінці замість *ъ* стоїть *о*. А також *є* — у першому складі слова *сѣде*.

Напис XII ст. (≈ 1169 р.) про відвідування Києва вдовою

дрогобузького князя Володимира Андрійовича. В останній фразі читаємо: *напсалъ Ванико попъ члвеко влдики*.

І якщо кінцевий *о* в слові *Ванико* ще можна пояснити зменшувальною формою імені *Іоан* або *Іван*, на *-ко*, що, до речі, характерне для української мови, то кінцевий *о* в слові *члвекъ* — пояснити не можна.

Ще один напис було знайдено 1983 р. під час археологічних досліджень Федорівського монастиря, зруйнованого 1240 р. Графіті зроблене з торцевого боку плінфи і за палеографічними даними відноситься до середини XII ст.: *охо намо попомо...* Тут усі кінцеві редуковані замінені буквами *о*. Дехто пояснює це ложною аналогією з випадками, коли *о* та *є* заміняли *ь* та *ѣ* в слабких позиціях у середині слова.

Слово *грѣшник* на Русі писали в другому складі з *ь*: *грѣшьникъ*. Графіті, починаючи з другої половини XII ст. і в XIII ст., фіксують написання цього слова з *є* в другому складі, і навіть в деяких випадках з *ѣ*. Але, як відомо, *ѣ* в давньоруській мові відповідав довгому звукові. Навряд чи таке написання помилкове: *Грѣшьну, грѣшеНагъ*,

ѣи помози рабою своєму Гаворилови. Цей напис знайдено на стінці шиферної гробниці Михайлівської церкви Видубицького монастиря. Палеографія напису дозволяє віднести його до XIII ст. В імені *Гаврило* в другому складі *ѣ* замінений *о*.

Аналогічний приклад зустрічаємо в написі XII ст., зробленому на ливарній формочці. Вона була знайдена М. К. Каргером під час археологічних досліджень Десятинної церкви: *Макосимовъ*. До речі, не виключено, що ім'я Чернігівського князя Святослава, а пізніше печерського монаха Ніколи (Святоші) змінило своє значення завдяки цьому явищу. Форма *Святъша* — зменшувальна від *Святославъ*. Вона з часом стала писатися, а потім і вимовлятися як *Святоша* й у зв'язку з його постриженням у монастир взагалі втратила своє перше значення й набула нового: *святоша* — святий.

Крім того, мова графіті знає випадки (але дуже мало) заміни голосних повного творення редукованими. Особливо яскраво це видно в одному з написів XII ст., де всі літери *о* та майже всі *є*, окрім слова *помози*, замінені редукованими: *ѣи помози рабу свѣму Игнатѣви а прѣзѣвиць ми има Саетать а ѣи нѣбѣюся сѣмѣти дѣа мѣя дѣнь содѣнагъ душа мѣя рикающи*. Подібні заміни можна пояснити тим, що в XIII ст. редуковані *ѣ* та *ь* в слабкій позиції ще звучали, а в сильній вимовлялися приблизно як *о* та *є*.

Цікава у зв'язку з цим думка О. О. Потебні, що редукованих звуків мова давньоруська не знала взагалі, а запозичила їх разом з абеткою від мови церковнослов'янської. Але це лише скромна гіпотеза, яку фахівці обійшли своєю увагою. На

нашу думку, вона могла б повністю пояснити плутанину редукованих у пам'ятках XII—XIV ст.

Повноголосні форми (у прямому значенні цього слова) збереглися в українській народній мові навіть після II південно-слов'янського впливу, тоді як у російській мові в багатьох випадках повноголосні форми були замінені болгарськими.

Утримання знаків *ѣ* та *ь* на письмі в XII—XIV ст. пояснюється стійкою церковною традицією книгописання. Бо відомо, що змінювати що-небудь в богослужбових текстах не дозволялося і вважалося гріхом. За такими книгами навчали грамоти. Людина з дитинства механічно запам'ятовувала написання слів. Читання та писання в її свідомості пов'язувалося з Богом та церквою. Отже, ми й маємо редуковані там, де були повноголосні.

Взагалі фонетика графіті XI—XIV ст. свідчить про взаємодію в мові написів елементів літературної мови — церковнослов'янської та живої розмовної.

Крім розглянутих вище фонетичних рис київських графіті, відзначимо й деякі морфологічні.

Форма давального відмінка іменників з основою на *a* (твердий варіант) у північноруських говорах, а пізніше в російській мові з часом вийшла зі сфери дії закону II палаталізації. В українській мові зазначена форма до наших часів відповідає цьому правилу. Приклади є як і в сучасній українській мові, так і в мові графіті: *Лоуцѣ*.

Графіті Києва свідчать, що сучасні українські форми давального відмінка на *-ові, -єві* широко вживалися вже в XI ст., тоді як новгородські графіті та берестяні грамоти цієї риси не знають узагалі: *Гавѣрилови, Семенови, Марѣви, Игнатѣви*.

Отже, погляд А. Ю. Кримського на старокиївський говір у проекції на мову київських графіті підтверджує правильність позиції вченого, одночасно виставляючи перед нами ряд питань, над якими треба працювати. Але з усією невідворотністю само собою постає ще одне питання: чи не наближається час, коли у науковий вжиток увійдуть поняття «українська мова XI—XIII ст.»?

¹ Шахматов А. А. Очерки древнейшего периода истории русского языка. СПб., 1915. С. XXV. ² Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Твори: В 5 т. К., 1974. Т. 3. С. 260. ³ Там же. С. 267. ⁴ Там же. С. 268. ⁵ Кримський А. Ю. Филология и погодинская гипотеза // Там же. С. 24.

Надійшла до редколегії 20.01.91

Излагаются взгляды А. Е. Крымского на старокиевский говор. Авторы пытаются подтвердить его данными киевских граффити. Результат такой попытки убеждает в том, что позиция ученого, который находил в языке средневекового Киева все уже сформированные черты украинского языка, в общем правильная, но требующая дальнейших научных поисков в указанном исследователями направлении.

А. Ю. КРИМСЬКИЙ В ДИСКУСІЇ ПРО ЄДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Йдеться про участь студента Лазаревського інституту Агатангела Кримського в дискусії з питань формування єдиної літературної національної мови. Розглядається його стаття «Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові», що дістала високу оцінку прогресивних літераторів.

Пропонована розвідка стосується того періоду нашої історії, коли на Галичині українська літературна мова мужала в протистоянні язичію, а на російській Україні її просто «не было и быть не могло». Проблема формування єдиної літературної національної мови на кінець ХІХ ст. настійно вимагала вирішення, тому не могла не хвилювати широке коло української інтелігенції. Не зупинятимемося докладно на протиборстві москвофілів з народовцями, на розбраті, що панував між радикалами та реакціонерами з питань національних, а отже і загальнополітичних. Нас цікавитиме лише один епізод з бурхливого культурного руху, в якому взяв участь молодий Агатангел Кримський, тоді двадцятилітній студент Лазаревського інституту.

1891 р., у серпневому числі Львівського місячника «Правда» Борис Грінченко (під псевдонімом Василя Чайченка) починає друкувати критичну статтю «Галицькі вірші». Про її мету він листовно повідомляє М. Комарова: «В ній я хотів довести галицьким поетам, що вони пишуть не українською мовою, — тим і не можуть ніколи сподіватись, щоб їх коли читано на Україні... Треба першті показати людям, що так діло стояти не може і що вони, проповідуючи єдність з українською літературою, мають її тільки в устах, а не насправді проводять се в життя»¹.

Грінченкова критика була не безпідставною. Всілякі «безмозкі віршоляпи» із такими приблизно «творами», як у Масляка:

Ломить горе нас всіляке,
Не мале —
Коле терня ріжнораке,
От пустелі!²

і подібними ж перекладами навряд чи могли претендувати на широке читацьке коло. Грінченко докладно аналізує недолугу метричну будову поезій Дубенського, Студинського, Бачинського, Філаретова, демонструє покалічені граматичні форми, наголоси, розставлені, де заманеться; але особливо дорікає їм за зловживання полонізмами, старослов'янізмами, «москалізмами», вузьковживаними діалектизмами й подібним «мовним мотлохом», «що його не подужає ніяка голова, опріче спеціально на те вимуштруваної»³.

Не обійшлося й без узагальнень. Навіть І. Франкові, який завжди послідовно боровся за чистоту і зрозумілість галицько-

го письменства, перевидаючи свої твори, правив їх відповідно до норм східноукраїнських письменників,— адресувалися ті ж закиди щодо забрудненості мови, що й третьорядним віршомазам-«крутенцям». Скориставшись цим прорахунком, народовська «Правда» не забарилась додати до публікації «Слівце від редакції», у якому поряд із зойками над «занедбаними найдорожчими святошами» — народною мовою — очорнила «галицьких русинів», які «несвідомо самі для сего — а єдине недбалство про чистоту мови — сприяють ширшати багнам винародовлення і асиміляції»⁴. Малися на увазі І. Франко та його радикальне оточення.

Та й глузливий тон статті, нищівні оцінки і вбивчі характеристики викликали бурхливу реакцію в літературних колах, де в запалі залишили без уваги авторові сподівання на те, що в його «часом дошкульних словах ніхто не добачить ворожости, й зрозуміє, що викликала їх сама любов до дорогого нам усім діла»⁵.

Не чекаючи продовження Грінченкової статті, Франко з властивою йому гостротою вміщує у вісімнадцятому числі «Зорі» відповідь «Говоримо на вовка — скажімо і за вовка». Він звинувачує свого супротивника у нерозумінні особливостей загального процесу розвитку мови: «Відомо, що Галичина за весь час свого історичного життя... майже ніколи не становила одну політичну і культурну цілість з подніпрянською Україною... Не тільки інтелігенція, вихована в інших школах і серед інших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями й творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все-таки проявляє багато відтінків, котрих не бачити може тільки сліпий... Ані знівечити, ані замазати тих відтінків не можна, та й чи треба? Адже ж се... здобутки дійової праці, котрі чомусь народились і повинні вийти на пожиток цілості»⁶.

Разом із тим Франко погоджується з багатьма критичними зауваженнями Грінченка й дещо передчасно винуватить його в гордому сектярському пуризмі — в наступних подачах «Галицьких віршів» той наближається до подібних висновків.

А дискусія розгорялась. Ще б пак — були зачеплені амбіції галичан, які таки зробили немалий внесок у розвиток української літературної мови, зокрема прилучаючи її до надбань європейської культури: «Хоч сяк-так, а все-таки дали в руки галицької читаючої громади і «Фауста» Гете, і «Каїна» Байрона, і «Вільгельма Теля» та «Орлеанську дівчину» Шіллера, не говорячи вже про многі десятки томів повістей та книжок шкільних»⁷.

Суперечка починає збиватись на авторські амбіції. І тут лунає голос А. Кримського. Його стаття «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові» цікава не лише своїм конструктивним характером, а й високим загальним філологічним рівнем.

Намагаючись оборонити Франка від несправедливих звину-

начень, Кримський дає високу оцінку його творчості, яка яскраво вирізняється на тлі «віршоляпів». Поряд із цим він підкреслює, що «коли Франко є найперший письменник в Галичині, то Чайченко — перший між новітніми українськими»⁸. Їх нерозуміння позицій одне одного не могло йти на користь спільній справі.

Центральним питанням дискусії, навколо якого поламали немало списів, було про співвідношення питоми українських слів із запозиченнями і діалектизмами. Грінченко категорично вимагав «насамперед викинути із мови такі форми, що очевидно прийшли до нас з чужини»⁹. А. Кримський резонно зауважує, що це питання «зразу не вирішиш». Перш за все слід брати до уваги характер функціонування лексеми. «Справді-бо,— пише він,— який нам клопіт до того, що якесь слово або схоже з польським, або навіть живцем узято з польської мови,— який нам клопіт, раз воно вже усвоєне, стало рідним, вживається не якоюсь однією особою, але народом на чималім обширі? Вже якщо варто втікати від того чи того «полонізму», то не через те, що він полонізм, а через те, що його вживають і розуміють тільки на дуже малій простороні, а в другім місці вже не розуміють...»¹⁰.

З такою ж обережністю треба підходити й до кваліфікації «москалізмів» — форми, наведені Грінченком як приклади русизмів, у більшості виявилися «широ руськими і навіть стародавніми». Це дало привід Кримському навіть трохи образливо звинуватити Грінченка в філологічній некомпетентності.

Ще один момент, якого торкається автор,— це питання про неологізми, штучно творені письменниками: бідна на абстрактну лексику, мова тоді потребувала такого втручання. Вимога, яка ставиться Кримським до цієї роботи,— дотримуватись закономірностей і духу українського словотвору: «Коли од умова ми образуємо умовний,— твердить він,— і далі — не звісне народові умовність (conditionalité), або од містити — зміст, то ці витворені слова можна вважати за рідні»¹¹.

Подібна ситуація є цілком природною, стверджує він, нагадуючи ситуацію в Росії на початку XIX ст., а саме суперечку між шишковістами й карамзіністами. «Перші брали слова з церковнослов'янської мови, ковали новітні на взір їх; другі дещо брали-таки з простонародної мови, іменно основу, а багатько кували на взір європейських («влияние» — influence, «предмет» — object, objectum). Скінчилося на тім, що все потроху зіллялось, зрівнялось, образувалася дуже гарна літературна російська мова, котрою говорять інтелігенти, але простому великоруському народові чималенько слів у ній (вищих понять) незрозумілі»¹².

Перебуваючи на послідовно демократичних позиціях, Кримський наполягає на принципі загальнозрозумілості літературної мови: «Примушувати галичан жертвувати рідною (і що най-

головніше — простонародною-таки) мовою задля української — це буде *несправедливість*, кривда задля галицьких *мужиків*»¹³, — роз'яснює він свою думку в листі до Грінченка.

Але як же відрізнити вузьковживаний діалектизм від слова російського або польського? «Нема критерію!» — вигукує автор, зауважуючи, що в сумнівних випадках дехто зможе навіть широковживані народні слова вважати «незрозумілими провінціалізмами чи виганяти»¹⁴. Вихід бачиться у створенні російсько-українського словника на базі автентичних джерел — «він би добре зарадив нашому лихові»¹⁵. А. Кримському належить ініціатива у цьому питанні. Він листовно ділиться ідеєю з І. Франком: це мала б бути, за його задумом, колективна робота всієї української громади, яка б не тільки послужилася «справі язиковій», але й стала б засобом згуртування демократичних сил України по обидва боки кордону.

Правда, пропозицію взяти керівництво цією роботою на себе І. Франко зустрів без захвату, він навіть відповів, що в Галичині не відчувається потреба такого словаря¹⁶. Письменник добре розумів, що молодого студента більше цікавила організація легальної гурткової роботи, а тому цілком справедливо відказує, що створення словника «може і повинно бути тільки ділом одного-двох спеціалістів, запрягати до такої роботи гурт молодіжі, палкої, котра бажає живого діла, а щонайменше живих думок, се значило би по короткім часі розігнати її і від того діла, і від цілого українофільства»¹⁷.

Заклик поки що залишався без відповіді.

Звичайно, не в усьому й А. Кримський мав рацію. Наприклад, штучній формі «впечатління» він надавав перевагу над «враженням», бо «простий українець... рос. *впечатление* міг скоріше чути, ніж *wrażenie*...»¹⁸; або, говорячи про діалектну основу в розвитку української літературної мови, висловлював здогад, що «те з наріч стане пануючим, яке зробить найбільше на ріднім полі, — яке видасть найкращі писання»¹⁹.

В цілому стаття дістала високу оцінку прогресивних літераторів. «Щиро мушу Вам погратулювати за статтю о наших язиковім безголов'ю, — пише І. Франко. — Се, признаюсь Вам, перша Ваша стаття, котра мені в повні подобалася і під котрої выводами і аргументацією я готов майже всюди підписатися»²⁰.

Хоча загальний тон статті і не імпонував Б. Грінченку, то ця «маненька спірка про мову» ніяк не вплинули на його дружні стосунки з А. Кримським і не завадила їх подальшому жваво-му листуванню.

У дискусії пролунали й інші голоси: М. Школиченка (Кононенка), Лосуна (І. Верхратського) та І. Кокорудза. Вони були гостро критиковані в статті Б. Грінченка «Кілька слів про нашу літературну мову», якою він підводив підсумки розмови (Зоря. 1892. № 15—16). Верхратському було вказано на неправильне розуміння й використання термінів «мова» та «наріччя».

«Языка галицько-руського», — каже Б. Грінченко, — не може бути, як не може бути «язика херсонсько-руського» і т. д. На Київщині, Херсонщині, Галичині і т. д. «живе один народ — українсько-руський, і говорить, однією мовою — українсько-руською». Що ж до І. Кокорудза, який продемонстрував позиції тих рутенців, які ладні були й Шевченка редагувати, «очищаючи» його занадто демократичну мову «задля сальонових дівчат», то Грінченко нищівно зауважує: «Шкода, що німці, французи та інші не прочитали статті д. Кокорудзової, а то б і вони почали «очищати» своїх Гете, Шілера, В. Гіго, Беранже та ін.»²¹.

Завершуючи дискусію, Б. Грінченко ще раз наголошує на основних позиціях демократичних літераторів: «Становлячи виразно принцип однієї українсько-руської літератури та мови, ми не можемо не признавати, що істніло та й істніє немало обставин історичних, літературних, суспільних та інших, через які українсько-руська мова придбала в Галичині особливий колір. З цими обставинами мусимо раховатися... Прийшов тепер час, коли мусимо дбати про єдність, про один духовний напрям, а значить і про одну літературну мову. На це немає чого очі замазувати усякими «галицько-руськими язиками». Балакання про «галицько-руський язык» — це те саме, що й балакання про особливий «рутенський» язык, і така «рутенщина» єсть шкодливий нашому спільному ділові, вузький провінціалізм»²².

Не обійшлося, отже, без суб'єктивності й помилок. Та в умовах поділеної політичним, а отже й культурним кордоном України, всі учасники дискусії широко прагнули єдності, виборюючи право на життя мові Квітки, Шевченка, Куліша...

¹ Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ — початку ХХ ст. К., 1990. С. 128. ² Чайченко В. Галицькі вірші // Правда. 1891. Т. 3, вип. 8. С. 108. ³ Там же. ⁴ Слівце від редакції // Там же. С. 103. ⁵ Там же. С. 104. ⁶ Франко І. Говоримо на вовка — скажімо і за вовка // Твори: В 20 т. К., 1950—1956. Т. 16. С. 176. ⁷ Там же. С. 177. ⁸ Кримський А. Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові // Твори: В 5 т. К., 1952—1953. Т. 3. С. 8. ⁹ Чайченко В. Галицькі вірші // Правда. 1891. Т. 4, вип. 10. С. 205. ¹⁰ Кримський А. Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові. С. 11. ¹¹ Там же. С. 17. ¹² Там же. С. 18. ¹³ Кримський А. До Б. Грінченка // Твори. Т. 5. С. 87. ¹⁴ Кримський А. Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові. С. 19. ¹⁵ Там же. С. 20. ¹⁶ Франко І. До Кримського А. // Твори. Т. 20. С. 433. ¹⁷ Там же. С. 432—433. ¹⁸ Кримський А. Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові. С. 18. ¹⁹ Там же. С. 16. ²⁰ Франко І. До Кримського // Твори. Т. 20. С. 444. ²¹ Чайченко В. Кілька слів про нашу літературну мову // Зоря. 1892. № 16. С. 313. ²² Там же. С. 314.

Надійшла до редколегії 12.01.91

Идет дечь об участии студента Лазаревского института Агатагела Крымского в дискуссии по вопросам формирования единого литературного национального языка. Рассматривается его статья «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові», которая получила высокую оценку прогрессивных литераторов.

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Йдеться про започатковану А. Ю. Кримським систему термінів як важливе й багатогранне джерело для формування української лінгвістичної термінології.

На час виходу в світ «Української граматики» А. Ю. Кримського (1907 р.) українська лінгвістична термінологія вже була певною мірою розроблена й зафіксована в ряді праць. Серед них «Грамматика малоросійського нарѣчя» О. Павловського (СПб., 1918), «Grammatyka języka maloruskiego w Galicji» І. Вагилевича (Львів, 1845), «Грамматика руского языка» М. Осадці (Львів, 1862), «Методична грамматика языка малоруского» П. Дячана (Львів, 1865), «Грамматика руского азика» О. Патрицького (Львів, 1871) та ін.

Для створення нових граматик необхідною була відповідна термінологія, яка хоч і входила до попередніх праць, проте не була уніфікованою й продовжувала поповнюватися новими термінами, які почасти вже мали свої відповідники в інших авторів.

А. Ю. Кримський другий том своєї «Української граматики» починає розвідкою «Про малоруську граматичну термінологію». «Перед тим, як говорити про роди, відмінки, числа, відміни і т. п.,— зазначає він,— я зверну увагу на існування особливої малоруської граматичної термінології»¹.

Ведучи мову про українську лінгвістичну науку, яка неодноразово намагалася виробити власну граматичну термінологію, А. Ю. Кримський зупиняється на досвіді галицьких і буковинських гімназій, де була офіційно введена так звана «австрійсько-малоруська термінологія». Тут зауваження вченого викликає, зокрема, термін на позначення іменника *сущик*: «що дуже схоже на «сушник», тобто узвар з сухих плодів, або хмиз, що збирають у лісі; трусок»²; більш вдалим, проте суперечливим, називає він і термін *йменник*: «нібито прикметник і числівник не могли бути названі «йменниками!»³. Так само А. Ю. Кримський ставить під сумнів назви відмінків: *відмінок перший, відмінок другий, відмінок третій* тощо.

Учений вирішує у своїй граматиці брати із закордонної української термінології лише окремі, найбільш вдалі назви, а натомість «триматися російської (тобто церковнослов'янської) термінології, або із застереженням пропонувати свої власні малоруські терміни, які б не дуже відходили від російської, тобто болгарської, термінології, і могли б здаватися для українців легкозрозумілими»⁴. Щодо вживання іншомовних слів, то **вчений зауважує**: «...нічим їх замінити я не можтиму»⁵, отже не заперечує можливості їхнього функціонування.

Дослідник, що працює з мовознавчими працями сьогодні, практично не відчуває тієї часової дистанції (довжиною майже в століття), що відділяє його від моменту їх написання. Певною мірою лінгвістична термінологія, введена А. Кримським, представлена в сучасних дослідженнях із мовознавства. І тепер вживаються терміни, що ними користувався А. Кримський: *фонетика, морфологія, синтаксис, ортографія, етимологія*. Однак якщо лінгвістичними термінами *морфологія* й *синтаксис* продовжують називати частини граматики, то решта є зараз назвами окремих розділів мовознавства.

Досліджуючи історію української граматичної термінології, Н. А. Москаленко зазначає, що в своїй граматиці А. Ю. Кримський повністю використав російську фонетичну термінологію⁶. Проте говорити про цілковите перенесення А. Кримським російських фонетичних термінів в українську граматику принаймні некоректно. Річ у тім, що дослідник українську фонетику в своїй праці викладає російською мовою. З цього приводу він пише: «А далі я покину рідну мову та й писатиму по-російськи — задля тих читачів, що не знають ще української мови, але допіро хтять її вивчитися»⁷.

Одиниці фонетичної термінології, які зустрічаємо у працях Кримського, знайомі нам із сучасних мовознавчих видань. Пор.: *приголосний, приголосний звук, зубний приголосний, дифтонг, повноголосність, фонема*. Термінам *голосівка, глухі голосівки* *ѣ* і *ь* відповідають *голосний, глухі голосні ѣ та ь*, які в обох терміносистемах (А. Кримського та сучасній) мають однакову мотивацію — в їхній основі лежить слово *голос*.

Для передачі поняття 'приголосний' А. Ю. Кримський в «Українській граматиці» використовує також термін *співзвук*, що вперше з'явився в «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1893 р.). Проте вже у нарисі «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася»⁸ А. Ю. Кримський уводить термін *приголосний*. На той час для назви приголосного рядом дослідників, зокрема І. Верхратським, вживався також термін *шелестівка*. Цікавим є факт, що в нарисі О. Шахматова з історії української мови, який вийшов в одній книжці з названім нарисом А. Кримського, перекладач О. Шахматова В. Дем'янчук послідовно вводить термін *шелестівка*, тоді як А. Кримський, нарис якого є певною мірою відповіддю на працю О. Шахматова, дотримується тут вживання терміна *приголосний*. Явище перехідного пом'якшення задньозвуккових приголосних А. Кримський називає *перехідним зм'якшенням*.

В історії мовознавчої науки непростим і тривалим було вироблення класифікації слів, поділ їх за частинами мови, створення відповідної термінології. В доробку А. Кримського з української лінгвістичної термінології найповніше представлена саме морфологічна термінологія.

Морфологією вчений називає науку про утворення форм⁹. Серед назв частин мови, запропонованих А. Кримським: *ім'я*

«*уше, ім'я самостійне 'іменник'; ім'я приложене, приложник 'прикметник'; ім'я числове, числівник, численник; містойменник, заіменник; глагол, дієслово; наріччя 'прислівник'; предлог, приіменник; союз, злучник 'сполучник'; виклик 'вигук'.*

Критично оцінюючи відповідну російську термінологію, учений вказує на перенесення до її складу церковнослов'янських, зобто болгарських термінів, що ведуть початок від грецьких зразків. На думку А. Кримського, такі терміни, як рос. «имя существительное» або «имя прилагательное» хоча й зрозумілі, проте незграбні, тоді як терміни рос. «падеж родительный» та «падеж винительный» не лише незграбні, а й незрозумілі. «Чи може слов'янин,— запитує вчений,— не знаючи грецької мови, збагнути, про який акт рос. «падения» йде мова при відмінюванні, або на яке рос. «рождение» вказує форма рос. «стола», або про яку «вину» йдеться у фразі «я вижу лес»?!»¹⁰.

Називаючи в цілому вдалим термін *прикметник*, який вживає С. Смаль-Стоцький, А. Ю. Кримський, проте, вважає його вульгарним. Вульгаризм дослідник вбачає у тому, що звук *к* у цьому слові є, на його думку, заміною звуку *д*: «слово *прикмета* утворилося, очевидно, з виразу: *мати на предметі*, яке вульгарно обернулося в *мати на прикметі*, після чого, під впливом слова *приміта* (= *примета*) утворилося нове слово: *прикмета* (іноді також: *прикміта*)»¹¹. Не приймає також А. Кримський терміни *прислівник*: «ніби-то від «прислів'я», чувственник 'вигук'¹².

У згадуваній вже монографії Н. А. Москаленко читаємо: «Як видно, відкидаючи прийняті вже багатьма граматастами загальновідомі терміни *іменник, прикметник, прислівник, займенник, приіменник*, А. Кримський не зміг створити вдаліших термінів. Його терміни неприйнятні.У цьому термінологічному оригінальничанні, відкиданні створених уже раніше термінів і виявилась обмеженість А. Кримського. З часом терміни А. Кримського були відкинуті...»¹³.

Складається враження, що на час виходу в світ монографічного дослідження Н. А. Москаленко (1959 р.), посилалися на праці А. Ю. Кримського, не піддаючи їх критиці, почасти надуманій і несправедливій, було просто неможливо. Чи ж можна говорити про обмеженість ученого, який не прийняв існуючих термінів, а запропонував свої? Нехай не завжди ідеальні, а іноді й такі, що не закріпилися у лінгвістичній традиції. Тим більше в час, коли українська лінгвістична термінологія перебувала в процесі становлення, окремі терміни ще остаточно не закріпилися й поставало питання про їх заміну.

Для називання граматичної категорії роду в працях А. Кримського вживаються назви: *рід чоловічий, мужеський; жіночий, женський; середній, ніякий; спільний*. Термін *чоловічий рід* вперше був вжитий А. Кримським у 1907 р. й сьогодні увійшов до складу наукової лінгвістичної термінології. В «Українській граматиці» дослідник наводить ряд термінів на позна-

чення категорії числа в українській мові: *число єдине, число одиначне, одина; число множене, число множинне, число многе, множина; число подвійне, число двійне, двійні*. У монографії Н. А. Москаленко читаємо, що А. Кримський «приймає як більш вдалі, на його думку, терміни *число єдиничне, число множене і число двійне*»¹⁴. Важко сказати, що дало підстави дослідниці зробити такий висновок, бо в «Українській граматиці» яка послужила їй матеріалом для дослідження, А. Ю. Кримський названі терміни не виділяє як найбільш вдалі. Натомість користується термінами *одина, множина*¹⁵, які і зараз є загальноновизнаними.

Терміни на позначення відмінків *називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий*, як зрештою й термін *кличний відмінок*, до якого ми повертаємося знову, укладаючи новий «Український правопис», уперше були введені А. Ю. Кримським в «Українській граматиці» 1907 р. й без жодних змін вживаються в сучасних граматиках української мови.

Даючи назву *родовий відмінок*, А. Кримський вказує, що кращою могла бути назва *вихідний* або *частковий відмінок*. Зрозуміло, що для відмінка, функції якого такі різноманітні, непросто підібрати вдалу назву. І вчений шукає таку, яка б здатна була відповідати всім функціям вказаного відмінка. Термін *винильний, винувальний* (з рос. *винительный*), що вживався в українській лінгвістичній термінології до А. Кримського, — результат неправильного перекладу відповідного грецького терміна, який мав значення 'мета, спрямування'. Запропонований А. Кримським термін *знахідний* у значенні 'знаходити предмет' має цілком реальну підставу й характеризує одне з головних значень відмінка. Таким чином, при виборі терміна А. Ю. Кримський падає перевагу мотивованим одиницям. Так само, заперечивши доцільність називання категорії відмінка терміном *падеж*, А. Кримський послідовно вживає термін *відмінок*.

Серед основних способів утворення морфологічних термінів Н. А. Москаленко називає «запозичення готових російських термінів без усяких змін», маючи на увазі граматику А. Кримського¹⁶. На нашу думку, й це цілком підтверджує наведений вище матеріал, А. Кримським була запропонована українська морфологічна термінологія, що певною мірою була орієнтована на російську, проте й відмінна від неї (передусім маємо на увазі назви відмінків: *називний, знахідний, орудний*; назви частин мови: *ім'я самостійне, ім'я приложене, заіменник, дієслово, наріччя, приіменник, виклик*; назви на позначення категорії числа: *одина, множина* тощо).

Сучасна українська лінгвістична термінологія в основному усталена, закріплена традицією, і говорити тепер про серйозне й ґрунтовне її перероблення, очевидно, не можна. Може йти мова про заміну лише окремих невдалих граматичних термінів такими, що точніше відбивали б природу відповідних понять. Можна посперечатися про сучасний термін *родовий відмінок* і

згадати запропонований Кримським *вихідний відмінок*, що відповідає на питання од кого? з чого? звідки?, які тяжіють швидше до дієслова *виходити*, ніж *родити*.

Не викликає сумніву той факт, що творчий доробок А. Ю. Кримського з українського мовознавства ще багато в чому лишається для нас невідкритим і неоціненим. Звичайно, термінологія граматики — це лише одна з приток могутнього й широкого русла наукових інтересів А. Ю. Кримського. Започаткована ним система термінів є важливим і багатогранним джерелом для формування української лінгвістичної термінології.

¹ *Крымский А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназий и семинарій Приднѣпровья: В 2 т. М., 1907. Т. 1. С. 1. ² Там же. Т. 2. С. 2. ³ Там же. ⁴ Там же. ⁵ Там же. Т. 1. С. 27. ⁶ *Москаленко Н. А.* Нарис історії української граматичної термінології. К., 1959. С. 62. ⁷ Там же. С. 27. ⁸ *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // *Шахматов Ол. Аг.* Кримський. Нариси історії української мови та хрестоматія пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. К., 1924. ⁹ *Крымский А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназий и семинарій Приднѣпровья. Т. 2. С. 91. ¹⁰ Там же. С. 1. ¹¹ Там же. С. 3. ¹² Там же. ¹³ *Москаленко Н. А.* Цит. праця. С. 88. ¹⁴ Там же. С. 100. ¹⁵ *Крымский А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназий и семинарій Приднѣпровья. Т. 2. С. 46, 47, 54. ¹⁶ *Москаленко Н. А.* Цит. праця. С. 161.

Надійшла до редколегії 13.02.91

Идет речь об основанной А. Е. Крымским системе терминов как важном и многогранном источнике для формирования украинской лингвистической терминологии.

Л. М. ПАЛАМАР, канд. філол. наук, Київ. ун-т

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДІВ А. Ю. КРИМСЬКОГО

Идется про перекладацьку діяльність українського вченого-філолога А. Ю. Кримського. Його перекладна спадщина — зразок художнього зображення життя багатьох народів світу, свідчення титанічної праці над словом.

Відомий всьому світові український вчений-філолог А. Ю. Кримський вніс величезний вклад у справу перекладу з арабської, турецької, перської та інших мов на українську. Його унікальні переклади є незвичайним явищем не лише з точки зору змісту, а й майстерності використання рідної мови.

Переклади А. Кримського свідчать про високий науковий рівень перекладача, титанічну працю над словом. Основні його переклади присвячені арабському світу, персам, туркам, семітським та західноєвропейським народам.

У листі до І. Я. Франка від 5.12. 1890 р. він пояснив причину звернення до перекладів поезії: «...тут у Росії мені стає аж досадно, що ніхто нічогосінько не тямиє про Схід, не знає навіть самих звичайних речей. Тутечки все знаття обмежують тим, що Фірдоусі, Сааді та Хафіз — світові поети, їх пи-

© Л. М. Паламар, 1992

сань ніхто ніколи не читав, бо, правда, по-російськи майже нічого немає, а Хейяма навіть на ймення не знають»¹.

Ці слова є підтвердженням і того, що геніальний вчений ставив собі за мету поетичними перекладами прищепити широкому читачу навички пізнання як історії народів Сходу, так і краси мови українського народу. За допомогою рідного слова можна було відкривати нові світи інших національних культур — цим поширювати обрії знань своїх земляків.

Протягом усього життя А. Кримський вивчав і досліджував українську мову в контексті з іншими мовами світу. Він є автором «Нарисів з історії української мови» та праці «Малоруська мова та українська мова», редактором російсько-українського словника. Не випадково кожне слово перекладної поезії звучить повнокровно і з певним змістом, який би лишався близьким та зрозумілим українському читачу. Перекладна поезія вченого, багатуща мова стали його сповіддю, тим найдоступнішим полем його діяльності, за допомогою якого він прагнув просвітити своїх співвітчизників не лише в галузі української філології, а й сходознавства, яке й досі лишається недоступним широкому колу читачів із-за відсутності інформації та нерозуміння східних мов.

Досконале знання не лише української мови, а й її діалектних особливостей, зокрема південно-східних районів, забезпечувало легкий стиль мови перекладів А. Кримського, їх популярність не лише на території України. Ми можемо пишатися тим, що деякі поезії вченого вперше побачили світ саме на Україні й українською мовою, а потім з'являлися й на інших слов'янських мовах. Так, відомо, що в 1906 р. твір «Шах-наме» переклав з арабської мови російський перекладач С. Соколов. Він видав один випуск «Книги о царях». У А. Ю. Кримського переклад цього твору з'явився в 1895 р. Таким чином, український вчений-перекладач випередив російських перекладачів на 10 років. Слід додати, що й інші переклади з арабської мови з'явилися значно раніше українською мовою.

Нам відомі переклади поезії А. Кримського не лише представників східних мов, а й західних, наприклад Г. Гейне, якого він називав Гайне на зразок німецької назви Байрона, Гете. Крім того, вчений перекладав і твори своїх сучасників-колег, які цікавились сходознавством. Це — Шлегель, Рюккерт та інші.

Досліджуючи мову та особливості стилю перекладів А. Кримського, перш за все відзначаємо його високу мовну ерудицію, прагнення до точного перекладу, до відтворення змісту поезій українською мовою. Автора перекладів цікавили найтонші нюанси змісту окремих слів чи словосполучень, їх звучання рідною мовою.

Так, працюючи над перекладом поезії «Пальмове гілля» у 1922—1923 рр., А. Кримський прагне відтворити точні назви країн Сходу: Ліван, Сирія, Бейрут, Мекка, Фінікія та інші.

Це ж стосується й точного перекладу прізвищ визначних політичних діячів, авторів творів чи національних героїв.

У листі до Івана Франка знаходимо такі слова, де вчений піклується про відтворення точної народної вимови імен та прізвищ: «Имення Гафезове я передав там через Гафіз, бо така вимова найчастіше уживана в Європі. Якщо схочеш надрукувати, то чи не можна і задержати українську вимову»². Тут А. Кримський відстоював право на вживання тих особливостей мови української, яка була характерна для південно-східних районів. Перш за все то стосувалось фонетичних особливостей мови перекладів, що були близькими й рідними А. Кримському, який довгий час жив у Звенигородці. Це тверда вимова літери *р* — *ратунок*, *бурак*; м'яке — *л* — *молоко*, *молодий*, м'які приголосні в словах типу: *сіла*, *ліхо* замість *сила*, *лихо*; повноголосся: *борода*, *борозна*, *борона*; зачинне — *о*: *онук*, *онучі*.

І тут, під час дослідження мови перекладів, ми є свідками того, як українська фонетика й інтонація стають феноменом національної культури, бо звукові особливості мови складають те явище, яке називається красою мови, її музикальністю. Автор перекладів дбав про естетику вимови, бо саме її вважав однією із складових частин національної культури. Не випадково, перебуваючи в Сирії, А. Кримський цікавився питаннями фонетики арабської мови, щоб з'ясувати відношення старорарабської фонетики до сучасної арабської мови. Саме фонетичну особливість мови перекладач оцінював як важливу для розуміння, спілкування, бо вважав, що фонетико-інтонаційні засоби мови можуть забезпечувати акт комунікації. Саме з цією метою А. Кримський використовував найбільш зрозумілі й близькі українському читачу слова, словосполучення, влучні вирази, які б і сприяли комунікації. У своїх перекладах А. Кримський намагався дослівно передати зміст кожного твору, а коли це було незрозумілим українському читачеві, він добирав інші слова, більш близькі за значенням співвітчизнику. Йдеться про художні епітети, синоніми та інші художні засоби. Так, працюючи над перекладом поезії «Між дітьми природи» автору важко було дослівно перекласти турецьку гру слів «ал-мазсин» (ти не береш), «ал-массин» (ти алмаз), «ел-массин» (ти яблуко) і він переробив строфи по-своєму, аби передати основний зміст. Увагу автора привертали звукові явища, не лише властиві українському народу, а й спільні для інших слов'янських мов, зокрема російської, польської. Ці спільні риси А. Кримський досліджував як на фонетичному рівні, так і на морфологічному. Глибоке знання особливостей мови західних і східних слов'ян, їх діалектні особливості давали підставу перекладачеві полемізувати відносно їх використання. Так, в одному з листів до Б. Грінченка він пише про вживання російських слів: «Русизми в «Шах-наме», за які Ви згадуєте, виходять з того, що мій переклад дуже дослівний (я над ним чимало працюю); отож українських народних слів іноді

мені не стає, і я беру церковнослов'янські (не конче російські)»³.

У багатьох перекладах та переспівах із східних та південних мов, зокрема турецької, А. Кримський відтворював народну вимову, використовуючи скарби діалектів, говірок, народних виразів, які є цінним надбанням українського народу, до сьогодні лишаються малодослідженими. Вчений вболівав за справою збереження особливостей мови народу. У листах до Івана Франка він не раз звертався з проханням зберігати особливості мови його перекладів, бо вони є відображенням мови південно-східних районів України. Тонкий знавець української мови Іван Франко не раз робив зауваження А. Кримському щодо форми деяких слів, їх використання. На подібні зауваження вчений відповідав: «Ви кажете, що я сам вживаю галичанізмів, насправді ж це зовсім не галичанізми, а подільські або волинські вирази та слова. (Я сам, бачте, хоч виріс у Київщині, але з роду волиняк і потім вчився на Волині, коли був гімназистом.)»⁴. Ось чому в перекладах А. Ю. Кримського часто зустрічаються діалектні слова, що є загальноновживаними й сьогодні. Напр.: *допіру, тра, ходю, сидю, завсігди, есть, задля, жалко, дак* та ін. У невеликому уривку перекладу з книги «Нечестиве кохання» зустрічаємо кілька таких слів, зокрема особливих форм дієслів:

Минає півгода. Мене з'їдає мука.
Сидю са́мітником і не *знаходю* лік.
Не *одвіча* мені ні розум, ні наука.
Чи я дегенерат, чи просто чоловік⁵!

Характерними для перекладів є часте використання повної форми прикметників та займенників. Напр.:

Щебечеш мені про *запашиї* ночі...
Росистїї ранки... *блискучїї* очі...
Бодай ти *запався!* бодай же ти *зник!*
Не жити я хочу, заснути *навік*⁶.

або

Доведеться швидко кинуть цю країну
І тягтися далі, в іншу чужину⁷.

Привертають увагу художні засоби перекладача, зокрема багата палітра синонімів. Візьмемо для зразка синоніми до слова *кохання*: *святе, палке, щасливе, платонічне* та ін.

Так! тільки божество бува таке блаженне!
З любові я святий!... святе моє кохання!⁸

Звертання до діалектних особливостей мови було вмотивоване й тим, що автор вважав цей пласт мови неоцінним багатством не лише для філолога, а й історика. Бо саме діалекти є живим втіленням усіх історичних змін, що сталися на Україні. Ось чому А. Кримський завжди закликав вивчати й використовувати говірки. Цю думку підтверджують його слова: «Діалектні особливості мови (говірок) важливі для історика,

лінгвіста. Виучувати архаїчні говірки це аж надто корисна річ й цікава, бо говірки тії — це живий наочний зразок того, чим була всенька малоруська мова років 600 тому у XIV віці»⁹.

Привертають увагу й цікаві авторські розділові знаки, його пунктуація, спрямована на своєрідне розуміння змісту поезій. Це, зокрема, стосується використання трикрапки, тире, запинального та окличних знаків. Так, у поезії «Влітку» читаємо:

Скали... Кедри... Скоро й вечір.
Я смутна стою.
В'ється стежка... Ох!.. чи йтиме ж
Той, кого люблю?..¹⁰

А ось зразок цікавого використання автором тире:

Гей земляче! — шепче колос,
Похилившись на стебло.—
Ми чужі для цього раю,—
Що ж сюди нас принесло?¹¹

або переклад з Енвері:

Думка у мене — вогненна;
Мова пливе — як вода.
Маю я дух поетичний,—
Добрі він вірші склада¹².

Підсумовуючи, слід сказати, що кожен переклад А. Кримського був зразком художнього зображення життя того чи іншого народу, далекого для українців, але завдяки рідному слову, його живучості й вдалому використанню відкривав нові обрії знань у галузі не лише мовознавства, літератури, науки, а й спонукав до пізнання світової культури.

¹ Кримський А. Ю. Твори: В 5 т. К., 1973. Т. 5, кн. 1. С. 14. ² Там же. С. 27. ³ Там же. ⁴ Там же. ⁵ Кримський А. Вибрані твори. К., 1965. С. 47. ⁶ Там же. ⁷ Там же. С. 61. ⁸ Там же. С. 63. ⁹ Шахматов О. Академік А. Ю. Кримський // Нариси з історії української мови: Хрестоматія. К., 1928. С. 93. ¹⁰ Кримський А. Вибрані твори. С. 361. ¹¹ Там же. С. 39. ¹² Там же. С. 236.

Надійшла до редколегії 28.12.90

Речь идет о переводческой деятельности украинского ученого-филолога А. Е. Крымского. Его переводческое наследие — образец художественного изображения жизни многих народов мира, свидетельство титанической работы над словом.

Л. П. ГНАТЮК, канд. філол. наук, Київ. ун-т

ПРАКТИЧНИЙ КУРС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ А. Ю. КРИМСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Аналізуються праці А. Ю. Кримського «Практический курсъ для изучения малорусскаго языка» (1906) і «Украинская грамматика» (1907—1908) з точки зору їх практичного спрямування. Автор звертає увагу на міркування вченого, які стосуються проблем викладання української мови.

«Практический курсъ для изучения малорусскаго языка» А. Ю. Кримського (1906)¹ поряд із «Короткою граматикою

© Л. П. Гнатюк, 1992

української мови» П. Залозного (1906)², «Українською граматиною» Є. Тимченка (1907)³, «Короткою українською граматиною для школи» Г. Шерстюка (1907)⁴ є однією з перших спроб створити підручник із сучасної української літературної мови. Праця призначалася вченим для тих, що «не знають української мови, а допіро хтять її вивчитися»⁵. На жаль, вона лишилася незакінченою, а її опубліковану частину (вступ і розробки трьох уроків) А. Ю. Кримський включив у свою «Украинскую грамматику для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья» (1907—1908)⁶, у передмові до якої зазначив: «Считаю нужнымъ заранее предупредить читателя, что нынешнее «большое» издание моей Украинской Грамматики предназначено, по своему изложению, для лишь, получившихъ образование не ниже курса четырехъ первыхъ классовъ среднѣучебныхъ заведеній. Лишь тогда, когда будетъ изданъ уже весь мой труд (4 тт.), или хотя бы два первыхъ тома, явится возможность составить чисто-популярный, вполне общедоступный учебникъ малорусской грамматики»⁷. Отже, автор мав намір повернутися до короткого «Практического курса», розрахованого на початківців і орієнтованого «переважно для тієї української мови, якою говорить центр східньої України»⁸.

Не маючи на меті охопити всю багатогранність названих праць, зауважимо, що нас цікавитиме насамперед їхнє практичне спрямування. З цього приводу В. Розов, наприклад, писав: «Практическая сторона грамматики, впрочемъ, ограничивается пятью уроками, составляющими I-й выпуск II-го тома. Гораздо болѣе мѣста уделено ея авторомъ этюдамъ по исторіи малорусскаго нарѣчія. Въ этомъ и заключается главное значеніе книги»⁹. В основу перших двох уроків з морфології «Родъ именъ существительныхъ» і «Общія замѣчанія о склоненіи. Склоненія именъ существительныхъ рода мужескаго по различію твердо-му» лягли другий і третій уроки короткого «Практического курса», в які автор вніс деякі зміни та доповнення. Третій урок «Украинской грамматики» носить назву «Склоненія именъ родовъ, мѣстечекъ и сель на ІВЪ (ОВЪ, ЕВЪ)», четвертий — «Склоненіе существительныхъ мужескаго рода по мягкому различію», п'ятий є продовженням попереднього. Сам А. Ю. Кримський визнавав, що з другого тому, поділеного на «уроки», починається «тѣсно-практической курсъ изученія малорусскаго языка...»¹⁰. Напевно, вчений мав намір докладно розробити й інші теми з морфології.

Відсутність єдиного принципу у викладі матеріалу, диспропорція між теоретичною й практичною частинами книги не залишилися непоміченими. Окремі недоліки «Украинской грамматики» критикували Г. Ільїнський, В. Розов, О. Соболевський, О. Шахматов, І. Франко. Найбільш істотною прогалиною в граматиці А. Ю. Кримського дослідники називали брак системності. В. Розов, наприклад, зауважував: «Это обширная, но бесси-

стемная енциклопедія по вопросам малорусского языкознания, родъ записной книжки, въ которую талантливый авторъ занесъ мысли и замѣчания, накоплявшіяся въ его умѣ порознь и въ разное время въ теченіе многихъ лѣтъ... Это отсутствие систематичности и является наиболѣе бросающимся въ глаза недостаткомъ грамматики Крымскаго, сильно затрудняющимъ пользование ею»¹¹.

І. Я. Франко не вважав книгу вченого підручником: «Хто б надіявся знайти в тій праці справжній учебник грамматики для молодіжи середніх шкіл, той очевидно помилить ся; грамматики д. Крымського для шкіл не надається і автор без ніякої потреби признає її ще й спеціально для учеників «Придніпровья». Значіне праці д. Крымського далеко ширше, і можна її назвати першою пробою історичної грамматики української мови від найдавніших часів, тобто від XI віку, аж до наших, у всіх її діалектах»¹².

Проте А. Ю. Крымський свідомо дав «Украинской грамматике» підзаголовок: «Научно-практической курсъ сознательнаго изученія центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты из исторіи развитія малорусскаго языка, начиная с XI века, особенно из исторіи нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго кіево-чернигово-перяславскаго)». Отже, задумана праця була саме як підручник, і ми не можемо з цим не рахуватися.

«Украинская грамматика» и «Практический курс» мали вплив на авторів інших підручників з української мови. Г. Шерстюк у передмові до своєї «Короткої української граматики для школи» називає «Практический курс» одним із джерел, якими він користувався при створенні книги¹³. При цьому він зазначає, що деякі галицькі граматичні терміни визнав не досить вдалимими й «мусив деякі з них змінити на терміни, вивчені проф. А. Крымським у власній граматиці»¹⁴.

Напевно, під враженням ґрунтовних історичних екскурсів А. Ю. Крымського, Є. Тимченко у вступі до своєї чітко побудованої «Української граматики» писав: «Маючи на увазі практичні цілі, я, по змозі, уникав історичного висвітлення граматичних появ і де-не-де навіть мусів поступитись певною строгістю наукового викладу... Брак історичного елементу і теж діалектологічного є однією з більших хиб цієї книжки»¹⁵.

На жаль, історія методики викладання української мови в дожовтневий час досліджена дуже мало¹⁶. Ні в підручнику для вузів з методики викладання української мови в середній школі¹⁷, ні в численних методичних посібниках не згадуються імена авторів підручників, що виходили протягом 1906—1917 років. А між тим усі згадані граматики, в тому числі й праці А. Ю. Крымського, містять цінні, на нашу думку, міркування, над якими є потреба задуматися й сьогодні.

У «Вступному слові» до «Практического курса» (яке без змін увійшло й в «Украинскую грамматику»), написаному, на

відміну від самого викладу, українською мовою, учений вважає за необхідне з'ясувати, перш за все, зміст термінів *малоруський* і *український* по відношенню до мови, а також етимологію та історію назв *Русь* і *Україна*, вдаючись до екскурсу в часи Київської держави¹⁸. Принагідно зауважимо, що жоден із авторів згадуваних граматик цього не робить. Лише А. Ю. Кримський, з його глибинним історизмом мислення, вирішив саме так почати розмову про предмет вивчення — українську мову. А який підручник для середньої школи сьогодні хоча б частково вдається до пояснення назви *Україна*, з'ясовує, що вона означала, звідки походять *Велика Русь* і *Мала Русь*, як Наддніпрянщина «позичила» в Галичини ім'я *Мала Русь*, а пізніше Галичина «позичила» у Наддніпрянщини назву *Україна*, як це робить А. Ю. Кримський у своєму «Вступі»?¹⁹. Жоден! Навіть нові, пробні підручники обмежуються невеличкими параграфами «Мова в житті людей», «Спорідненість української і російської мови»²⁰ і т. п. Щоправда, «Програма з української мови для шкіл з українською мовою навчання (5—11 класи)» передбачає у 9-му класі вивчення теми «Походження і розвиток української мови», на яку відводиться одна година²¹. Але ж окремі відомості в доступній формі необхідно подавати учням значно раніше. Адже з'ясування історії виникнення, часу вживання згаданих назв неодмінно викликали б інтерес учнів до своєї історії й відповідно до предмета, який вони вивчають, тим більше, що останнім часом з'явилися цінні розвідки, присвячені цим питанням²².

У «Вступі» А. Ю. Кримський докладно пише про те, де живуть українці, скільки їх розмовляє українською мовою (для порівняння він називає й кількість носіїв російської та білоруської мов)²³. Таких елементарних даних немає в сучасних підручниках з української мови, й тому учні про це майже нічого не знають.

Зауважуючи, що всі говори української мови можна поділити на дві групи — «західно-малоруську» та «східно-малоруську», що містять у собі й архаїчні говори, А. Ю. Кримський зазначає: «У тих місцях свого «Практического курса», де я торкатимусь історії нашої мови (розрядка наша.— Л. Г.), я неодмінно вдаватимусь до архаїчних говорів»²⁴. Як бачимо, для вченого не стоїть питання: торкатися чи не торкатися історії нашої мови, навіть якщо курс розрахований на початківців!

На жаль, цей важливий принцип підходу до викладання української мови не знайшов подальшого розвитку в інших підручниках, у тому числі і в тих, що виходили вже пореволюційного часу. Лише через 83 роки після виходу в світ «Практического курса» утворена в 1989 р. Асоціація вчителів української мови та літератури записала в пункті 19 свого Статуту: «Асоціація вважає за потрібне ввести до програми з української мови теми з історії української мови»²⁵. Пізніше цей пункт

було доповнено: «...а в дев'ятому — теми з топоніміки географічних назв рідного краю»²⁶. Як тут не згадати про розроблений А. Ю. Кримським ще в «Практическом курсе» урок, присвячений відмінванню назв населених пунктів! Пояснюючи те чи інше граматичне явище, вчений наводить приклади з історичних пам'яток, у тому числі найдавніших. Так, говорячи про те, що знахідний відмінок однини іменників на позначення неживих предметів в українській мові, на відміну від російської, не збігається з називним відмінком, мовознавець зазначає, що таке явище було відоме ще в домонгольську епоху і зафіксоване, наприклад, у «Слові о полку Ігоревім»²⁷. Використовуючи сьогодні такий прийом при поясненні явищ української мови, можна було б більше зацікавити учнів предметом.

Заслугує на увагу й тот факт, що, даючи в другому уроці «Практического курса» поняття про основні граматичні категорії, А. Ю. Кримський вдається до історії української граматичної термінології, порівнює її з російською²⁸. Це актуально й сьогодні, коли гостро стоїть питання про створення ліцеїв гуманітарного профілю. Учні повинні знати історію української лінгвістичної термінології, що створило б необхідні передумови для глибокого вивчення української мови.

Як талановитий лінгвіст, А. Ю. Кримський ясно бачив характерні особливості української мови й звертав на це увагу читачів. Ще в «Практическом курсе» він наголошував, що в нашій мові, на відміну від російської, не шість, а сім відмінків (разом із кличним)²⁹. І лише нещодавно «клична форма» знову стала повноцінним «кличним відмінком», що засвідчено й новою редакцією «Українського правопису»³⁰.

Прагнучи зацікавити читачів із самого початку, вчений, вдосконалюючи в своїй граматиці відомості про українську абетку, наведені в першому уроці «Практического курса», звертає увагу на такі цікаві, на нашу думку, питання, як джерела вивчення історії розвитку української мови від часів Київської держави; ступінь відповідності теперішнього звукового значення українських букв живому звуковому значенню букв київсько-літописної азбуки; доля звука *Е* в українській мові і т. д.³¹ Напевно, такі відомості, звичайно, в доступній формі, потрібно було б увести і в сучасні програми з української мови.

Привертають увагу і розроблені в «уроках» вправи, які можна умовно поділити на чотири групи. Перша група — заучування спеціально дібраних українських слів, лексичний мінімум, необхідний для розуміння текстів.

Друга група — тексти, що демонструють красу й милозвучність української мови. У них дотримано чергувань *у — в, і — й*, вставку евфонічних призвуків (за термінологією А. Ю. Кримського), *о* й *і*. У словах проставлено наголоси. Увага приділяється читанню, усвідомленню явищ милозвучності. Саме на останньому вчений постійно наголошував: «Безумовно ни одинъ языкъ в міръ не обладаеть болѣе выгодными условиями

для створення вповільненої, музичально-звучної стихотворної речі»³². Для кращого розуміння текстів автор наводить і їх переклад російською мовою.

Третя група — завдання на переклад з російської мови. Дается ключ — відповідь українською мовою.

Четверта група вправ — діалоги, або, як називав їх сам А. Ю. Кримський, «привчання до розмови».

При вивченні відмінювання він пропонує також провідні іменники за поданим зразком.

Цікаво, що в згаданих уже підручниках П. Залозного, Г. Шерстюка, Є. Тимченка зовсім немає вправ. П. Залозний пояснює це, наприклад, так: «Кажуть ще, що я не даю прикладів і задач, і через те моя граматики не здатна для шкіл. Це правда. Але ж — де ті школи? Я таки свою граматику не для шкіл і складав, бо — я певен, — поки у нас будуть свої школи, то можна ще написати і видати не одну граматику, — з прикладами і задачами»³³. А. Ю. Кримський уже готував підґрунтя для такої граматики, а пізніше його підтримав своєю «Грамматикою українського язика» І. С. Нечуй-Левицький (1913)³⁴, який теж чергував теоретичний матеріал з різними практичними завданнями.

Звичайно, порівняно з досить складним науковим викладом вправи, пропонувані А. Ю. Кримським, здаються простими. З цього приводу І. Я. Франко писав: «Ще хаотичніший виклад у початку другого тому, що містить у собі науку про деклінацію. Важне тут помішане з маловажним, маса зайвого, прим. усі скомпоновані проф. Кримським тексти ніби то для вправ, з словничками як для школярів азбучної школи і з доданими тут же в нотах науковими екскурсами та увагами про всяку всячину»³⁵. Хоча І. Я. Франко і вважав вправи зайвими, вони свідчать про те, що і «Практической курсь», і «Украинская грамматика» були задумані А. Ю. Кримським саме як підручники.

В. С. Ващенко справедливо зауважує, що пропонувані вечним завдання — «не вправи в нашому розумінні, а швидше ілюстративний матеріал»³⁶, що вони «мало пристосовані для самостійної праці учня, а більшою мірою задовольняють вимоги вчителя, подаючи для нього вже готовий дидактичний матеріал»³⁷. Проте не будемо все ж забувати, що це була одна з перших спроб створити підручник із сучасної української мови, до того ж і «Практической курсь», і «Украинская грамматика» залишилися незакінченими.

Українська національна школа сьогодні потребує нових підручників з рідної мови — доступних, цікавих, деполітизованих, написаних на високому науковому рівні. Підручників, які б увібрали в себе кращі надбання минулого, в тому числі і все цінне, що є у згаданих працях А. Ю. Кримського. Звертаючись до них, ми не повинні нехтувати тими міркуваннями вченого, які стосуються проблем викладання української мови.

¹ *Крымский А. Ю.* Практический курс для изучения малорусского языка // Зоря. 1906. № 1—8. ² *Залозний П.* Коротка граматики української мови. К., 1906. Ч. 1. ³ *Тимченко Є.* Українська граматики. К., 1907. Ч. 1. ⁴ *Шерстюк Г.* Українська граматики. Полтава, 1907. Ч. 1. ⁵ *Крымский А. Ю.* Практический курс... // Зоря. 1906. № 1—2. С. 26. ⁶ *Крымский А. Ю.* Українська граматики для учениковъ высшихъ классовъ гимназій і семинарій Придніпровья: В 2 т. М., 1907—1908. ⁷ Там же. Т. 1, вып. 1. С. 30. ⁸ *Крымский А. Ю.* Практический курс... // Зоря. 1906. № 1—2. С. 26. ⁹ *Розов В.* Исследование языка южно-русскихъ грамот XIV и первой пол. XV в. // Унив. известия. 1913. № 12. С. 77. ¹⁰ *Крымский А. Ю.* Украинская граматики... Т. 1. Вып. 1. С. 30. ¹¹ *Розов В.* Знач. праця. С. 77. ¹² ЗНТШ. Львів, 1907. Т. 77, кн. 3. С. 232. ¹³ *Шерстюк Г.* Знач. праця. С. 3. ¹⁴ Там же. ¹⁵ *Тимченко Є.* Знач. праця. С. V. ¹⁶ *Ващенко В. С.* Перші підручники з української мови // Укр. мова в шк. 1961. № 5. С. 81. ¹⁷ *Олійник І. С., Іваненко І. К., Рожило Л. П., Скорик О. С.* Методика викладання української мови в середній школі. К., 1989. ¹⁸ *Крымский А. Ю.* Практический курс... // Зоря. 1906. № 1—2. С. 22—25. ¹⁹ Там же. ²⁰ *Юцук І. П.* Українська мова: Пробний підручник для 5-го класу. К., 1989. С. 3—4. ²¹ Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська мова: Для шкіл з українською мовою навчання (5—11 класи). К., 1989. С. 37. ²² *Скляренко В.* Звідки походить назва України // Україна. 1991. № 1. С. 20, 39. ²³ *Крымский А. Ю.* Практический курс... // Зоря. 1906. № 1—2. С. 25. ²⁴ Там же. С. 26. ²⁵ Українська мова і література в школі. 1989. № 8. С. 5. ²⁶ Там же. 1990. № 6. С. 49. ²⁷ *Крымский А. Ю.* Практический курс... // Зоря. 1906. № 7—8. С. 84. ²⁸ Там же. № 3—4. С. 43. ²⁹ Там же. № 7—8. С. 82. ³⁰ Український правопис. К., 1991. С. 36. ³¹ *Крымский А. Ю.* Украинская граматики... Т. 1, вып. 1. С. 112. ³² *Крымский А. Ю.* Практический курс... // Зоря. 1906. № 3—4. С. 50. ³³ *Залозний П.* Знач. праця. С. 4. ³⁴ *Нечуй-Левицький І. С.* Граматики українського языка. К., 1913. Ч. 1; 1914. Ч. 2. ³⁵ ЗНТШ. Т. 77, кн. 3. С. 234. ³⁶ *Ващенко В. С.* Знач. праця. С. 81. ³⁷ Там же.

Надійшла до редколегії 14.02.91

Аналізуються роботи А. Е. Крымского «Практический курс для изучения малорусского языка» (1906) и «Украинская грамматика» (1907—1908) с точки зрения их практической направленности. Автор обращает внимание на ценные размышления ученого, касающиеся проблем преподавания украинского языка.

О. В. КОНОНЕНКО, викл., Київ. ун-т

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО ЗВУКОВУ СИСТЕМУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Аналізуються спостереження А. Ю. Крымського над звуковою системою сучасної української літературної мови, викладені в його «Украинской грамматике». Ця праця у вітчизняному мовознавстві є першою спробою курсу історичної граматики української мови.

Серед перших грамастик сучасної української літературної мови, які було створено на східноукраїнських землях («Українська граматики» Є. Тимченка, «Коротка граматики української мови» П. Залозного, «Коротка українська граматики для школи» Г. Шерстюка та ін.)¹, значне місце посіла «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья»², написана А. Ю. Крымським. Ця надзвичайно цікава праця містила в собі опис величезного фактичного матеріалу з історії української мови, який став, власне, у

© О. В. Кононенко, 1992

вітчизняному мовознавстві першою спробою курсу історичної граматики української мови. «Украинская грамматика» була задумана автором як підручник для учнів вищих класів гімназій та семінарій, а отже була розрахована на досить високий рівень лінгвістичної підготовки; разом з тим виклад матеріалу був не надто важким для сприйняття й менш підготованого кола читачів, зокрема тих, хто ще тільки починав вивчати українську мову. Особливо це стосується другого тому (випуск 1-ий)³, в основному призначеного для початківців. І це не випадково, адже Граматиці передував «Практический курс для изучения малорусского языка»⁴, необхідність створення якого була зумовлена тим, що існувала нагальна потреба у вивченні української мови як на Україні, так і за її межами: «У середній школі і вищих навчальних закладах дореволюційної Росії, до якої входила основна частина українських земель, українська мова не вивчалася, у зв'язку з чим на Східній Україні майже не створювалося грамастик сучасної української літературної мови»⁵. Можливо, до написання «Практичного курсу» підштовхнув А. Кримського й лист І. Я. Франка, його давнього хорошого друга, в якому той писав, що на зборах товариства ім. Шевченка дехто з молоді запропонував, щоб товариство організувало у Львові курс українських лекцій на зразок «Рос[ійського] вільного ун[іверситету]» в Парижі, на який могли б крім галичан приїхати деякі слухачі з Росії. «Для такого курсу проф. Гр[ушевський] взявся прочитати свій курс історії України в 12 лекціях,— пише автор листа,— а курс історії української літератури також у 12 лекціях; думаємо запросити з Парижа Ф. Вовка на курс етнології, молодий філолог Брик прочитає курсик української мови і т. ін. ...Чи не мали б Ви змоги й охоти прибути до Львова і прочитати курсик який-небудь українською мовою?»⁶ (Лист датовано 1904 р.).

«Практический курс» було видруковано у восьми номерах московського журналу «Зоря» зі вступним словом-обґрунтуванням, чому саме мову центру східної України покладено в основу курсу. А. Ю. Кримський пише: «...на Правобережній (Наддніпрянщині) мова дуже чиста й однаковісінько вільна чи-то од москалізмів, чи-то од полонізмів, а друге — що правобережну наддніпрянську мову зовсім легко розуміють геть усі малоруси, чи будуть вони з лівого Дніпрового берега, чи будуть з Волині, з Поділля, з закордонної Австрійської України...»⁷. У цій же передмові, яка стала передмовою й до «Украинской грамматики», автор пояснює також, чому виклад усього матеріалу ведеться російською мовою: «...писатиму по-російськи — задля тих читачів, що не знають іще вкраїнської мови, а допіро хтять її вивчитися»⁸.

Зрозуміло, що вихід у 1906 р. «Практического курса», а роком пізніше — першого випуску першого тому «Украинской грамматики» не міг лишитися поза увагою відомих представників тогочасної наукової, освітянської громадськості. Одрозу

після появи граматики у збірнику «Записки наукового товариства імені Шевченка» з'являється невелика рецензія І. Я. Франка на вищезгадану працю. Не оминаючи недоліків граматики (а серед них — непослідовність викладу, деяка хаотичність у підборі та окремі неточності при друкуванні ілюстративного матеріалу, хиби з методичної точки зору), Франко наголошує на величезному значенні цієї книги: «...можна назвати її першою пробою історичної граматики української мови від найдавніших часів, тобто від XI віку, аж до наших, у всіх її діалектах»⁹. І далі: «Поza всім тим зібрано в I томі велику силу інтересних спостережень про звукові форми нашого язика протягом століть, і се власне головна заслуга проф. Кримського»¹⁰.

Як не прикро, але сучасники Кримського (а серед них — відомі мовознавці О. Шахматов¹¹, О. Соболевський¹², Г. Ільїнський¹³, В. Розов¹⁴ та ін.) та й пізніші дослідники його праць, глибоко аналізуючи й багато в чому критикуючи спостереження автора граматики над історичними процесами у фонетичній, морфологічній системах, зовсім не достатньо уваги приділяли описові Кримським звукової системи сучасної української мови, хоча він, ставлячи за мету навчити російськомовного читача української мови, досить детально характеризує усі її звуки у зіставленні їх із російськими.

Розглянемо докладніше перший том, оскільки він цілковито присвячений питанням фонетики сучасної української мови, які висвітлюються в тісному зв'язку з детальним описом історичних процесів, що зумовили ті чи інші фонетичні зміни.

Починається грамика розділом «О малорусской азбуке», в якому автор пояснює звучання українських літер, зіставляючи їх з російськими відповідниками; на окремих, які потребують особливої уваги тому, що їх аналогів немає в російській мові, зупиняється докладніше. Кримський не обмежується формальним описом ізольованих звуків української мови, зображуваних певними буквами, а часто подає їх у відповідному оточенні сусідніх звуків, а отже — звертає увагу на орфоепічні норми. Порівнюючи, наприклад, вимову голосних *а, о, у* (сюди зараховує також *я, ю*), наголошує на тому, що вони «произносятся так, как и по-русски, но только всегда чисто и явственно; аканья нет, неударное *о* звучит как и ударное *о*»¹⁵.

Після порівняння української та російської абеток А. Ю. Кримський переходить до аналізу консонантизму, переможуючи виклад екскурсами в історію фонетичних змін, потім так само аналізує вокалічну систему української мови. «Окремі звуки, їх групи, або певні фонетичні явища простежуються в своєму розвитку докладно, поступово, хронологічно, часто навіть від століття до століття, з численними ілюстраціями, вилученими з текстів відповідних писемних пам'яток та з фіксацією живого діалектного мовлення»¹⁶. У книзі нерідко трапляються

порівняння вимови того чи іншого звуку на Придніпров'ї з його вимовою на західноукраїнських землях.

Описуючи звуки української мови, А. Ю. Кримський разом з тим не подає системної характеристики звукового складу української мови, тобто не ставить за мету побудову стрункої системи одиниць фонетичного рівня — власне фонем. Але вимагати цього від автора граматики було б досить необачно, адже на час виходу його праці (1907—1908 рр.) саме розуміння терміна «фонема» було зовсім неоднозначне, а сучасне його осмислення склалося пізніше¹⁷.

При характеристиці кожної мінімальної одиниці системи мови (яку саме й варто було б назвати фонемою) А. Ю. Кримський вживає поняття «звук».

Проте варто зауважити, що в «Украинской грамматике» все ж уживається слово «фонема», але дещо з іншим, ніж це прийнято у сучасному мовознавстві, змістом: «Термин «фонема», вошедший в употребление всего лет 25 тому назад, приблизительно может быть передан словами «звук» или «звуковое представление». В последнее время этот термин начинает приобретать даже более широкий смысл: «звуковой вид того или другого слова, звуковой вид той или другой грамматической формы», и в таком употреблении он оказывается имеющим смысл «фонетическая форма» (в отличие от «грамматической, морфологической формы»). Например, по поводу род. пад. мн. ч. от *видьма* (-ведьма) говорят, с одной стороны, что он имеет две «формы»: одну — *видьм* или *видьом*, другую — *видьмив*, т. е. одну форму — по типу женского склонения, а другую форму — по типу мужского склонения. С другой же стороны, по поводу *звукового* вида первой формы (*видьм*, или *видьом*) говорят, что в этой первой форме различаются две «фонемы», — одна фонема — просто *видьм*, а другая — *видьом* (со вставочным *о*)»¹⁸.

Як бачимо, досить своєрідне тлумачення. І все ж можна говорити, що саме Кримський вперше вводить термін «фонема» до української термінології. (Цей момент важливий, оскільки суперечить існуючій думці про те, що згаданий термін починає функціонувати в граматиках значно пізніше — з кінця 20-х років¹⁹.) Що ж до вживання Кримським інших українських фонетичних термінів, — можна лише пожалкувати, що «Грамматика...» написана російською мовою й відповідно послуговується російською науковою лексикою²⁰.

Опис звукових одиниць у книзі цікавий, детальний, ґрунтується на тонких спостереженнях над вимовою східних і частково західних українців. Так, наприклад, у граматиці наголошується на тому, що дзвінкі приголосні (*б, в, г, д, ж, з*) ні в кінці, ні в середині слова перед глухими ніколи не чергуються з глухими (*п, ф, х, ш, с*), а навпаки, вони, на противагу російській мові, залишаються дзвінками (напр.: *хліб, дівка*). «По-великорусски «девка» произносится «дефка», но по-малорусски не

інаше, як дівка, с самым ясным звуком **в** (т. е. ближе к **у** без малейшего сходства с **ф**)»²¹.

Кримський звертає увагу на те, що в українській мові є звуки, яким не можна знайти точних відповідників у мові російській. Це, зокрема, «сложный свистящий звук, средний между **цз** и **дз**. Например, он слышится в словах **дзвін** (-колокол), **дзвонити** (-звонить), **дзига** (-волчек, кубарь)...»²², а також «аналогичный сложный шипящий звук,—средний между **чж** и **дж**, слышится, например, в словах: **джеркотіти** (-стрекотать, галдеть), **джигун** (-повеса) и т. п., а в особенности — в целом ряде западно-малорусских глагольных форм, далеко не чуждых и правобережной Надднепрянщине, напр.: зап. **виходжу** (-выхожу), зап. **раджу** (-советую; вост. мр. «радио», «ражу»)»²³. Для цього звука автор граматики радить уживати окрему літеру, яку запропонував акад. Ф. Е. Корш,— **жс**

У параграфі про свистячі та шиплячі окремо висвітлено питання про колишню м'якість шиплячих та свистячого **ц**. Якщо **ц** був м'яким у мовленні княн XI ст. й таким залишився донині, то колишні м'які шиплячі тепер у переважній більшості тверді.

Так само тверді в сучасній українській мові губні приголосні **б, п, в, ф, м**. Тут Кримський досить категоричний: «Нынешний малорусс вовсе не способен произнести мягко **бь, пь, вь, фь, мь** в исходе ли закрытых слогов или в ином самостоятельном положении... Не совсем приятны для малорусса также и слоговые сочетания: **бя, пя, вя, мя, бю, пю, вю, мю** (про **фя** и **фю** — говорить нечего!)...»²⁴.

На прикладі слова «правда» Кримський доводить, що схильність **в** до **у** дуже давня, тому сполучення **ав** зараз звучить так само, як звучало у княн XI ст. після занепаду **ь**. Тому в Изборнике 1073 р. це слово записане так: «прауда». «Звук **в**, который теперь в известных случаях склонен приближаться к **у**, благодаря чему нынешнее, напр., киевское слово **взявши** звучит почти как **взяуши**, имел в XI веке гораздо меньше случаев проявлять такую свою природу»²⁵.

Надзвичайно цікаві спостереження автора граматики над тим, як увіходив і чи цілком прижився в українській мові «чужий» приголосний **ф**. Щоб пристосуватися до нього,— каже А. Ю. Кримський,— старокиївська й старомалоруська мови вдавалися до таких прийомів:

1. Заміна **ф** після приголосних звуком **в**, напр.: **шиньквас** — шім. *Schenkfass* — винна діжка; вульг. **освальт** (-асфальт).

2. Заміна звука **ф** звуком **п**, напр.: **Пилип** (-Филипп), **Педора** (-Θеодора).

3. Заміна звука **ф** звуком **х**, напр.: **Хома** (-Θома); «в киевских монастырских помянниках XVI в.: **Хима, Хотимья, Ходоръ, Халелъий...**»²⁶; у галицьких грамотах XIV ст.— **Ходор, Хрол, Ход(ь)ко**.

4. Заміна *ф* звукосполученням *хв*, напр.: *Хведір, хвіртка* (нім. *Pfortchen*); Галицьке євангеліє 1411 р.— *Єхврем(ѳ)*; «Апокрисис» 1597 р.— хвалшъ, трахвилъ; київські монастирські пом'яники — *Мархва, Иосихвѳ, Нехведѳ, Малахвей*.

«Обычай читать букву *ф* за *хв* делается с XVI-го столетия настолько общеупотребительным, что ведет и к обратному графическому явлению: этимологически правильное сочетание *хв* не раз передается с этих пор на письме через букву *ф* («фороба, фалити» вм. «хвороба, хвалити»)»²⁷.

Не зовсім виправдаюно, на наш погляд, є характеристика приголосного *г*: «Букве *г* соответствуют теперь у славян три звука: 1) звонкое и мгновенное *Г* (лат. *g*); 2) тоже звонкий, но не мгновенный, а длительный и дыхательный звук *γ*, напоминающий собою картавое *p*; 3) чисто-гортанный (не задненебный) звук *h*, — звук длительный и придыхательный. У нынешних малоруссов известны (в их родных, не заимствованных словах) только звуки *h* и *γ*, оба очень близкие между собою, но все же не тождественные»²⁸. Вчений стверджує, що в живому мовленні XI ст. на київських, чернігівських, переяславських, а також волинських землях звука *g* не було.

Приймаючи твердження про те, що в сучасній мові є два різних звуки *г* (*g*) і *г* (*h*), які поки що позначаються однією буквою *г* (хоч новий правопис уже поновив літеру *Г*), не можна погодитись з тим, що паралельно зі звуком *h* — дзвінким, а не «глухим і тихим», як у Кримського, — існує задньоязиковий *γ*; можливо, він характерний для певних діалектів, але літературній мові не властивий.

В описі фонетичних явищ української мови зустрічаються й окремі неточності та недоліки, особливо відчутні з сучасної точки зору (це свідчить не про недостатній науковий рівень граматики, а є результатом не розробленої на той час фонетичної термінології; певною мірою зумовлене також неувагою до суто фонологічних питань). Зокрема, ще І. Я. Франко відзначав, що «хвибою граматики... треба признати також повну неввагу до результатів новіших порівнянних праць над індоевропейською фонольоґією та морфоньоґією; узгляднене тиях результатів охоронило би д. Кримського від неодного баламутного пояснення в його книжці»²⁹.

Наведемо декілька неточностей, характерних для граматики. Так, наприклад, не досить уважне ставлення автора до потреби чіткого розмежування понять «звук» як явища мовленевого та «буква» як графічного зображення звука (не кажучи вже про розмежування понять «звук» і «фонема») призводить до того, що Кримський в окремих місцях граматики просто отожднює їх: «В малорусской азбуке нет русской (вернее шведской) буквы *ѣ*. Она заменяется через *ю* и через *ѳ*, смотря по оттенку... Обычай выражать звук *ѣ* после согласных через *ѳ* sporadически применяется малоруссами еще в документах козацкого периода...»³⁰.

Непереконливими видаються й такі формулювання: «Буква *e* читается твердо, как русское э... Буква *e* читается как мягкое русское *e* или *ѣ*»³¹, або: «Буква *и* читается твердо: в одних местностях — совсем как русское *ы*, в других местностях — чуть-чуть мягче, но во всяком случае, отдельная буква *ы* для малорусса не нужна»³² (курсив наш — О. К.). У наведених рядках диференційна ознака твердості/м'якості, характерна лише для приголосних, переноситься на голосні.

Цей перелік можна продовжувати далі, але, попри всі ті зауваження, спостереження А. Ю. Кримського над звуковою стороною сучасної української мови становлять великий інтерес для нинішніх дослідників, особливо ж тому, що, не будучи фахівцем у галузі фонетики, Кримський інтуїтивно зумів визначити й описати ті найхарактерніші особливості української мови, які у своїй сукупності роблять її своєрідною, мелодійною, неповторною.

Грамматика Кримського стала чималим здобутком науки й культури на Україні початку ХХ століття, тому, зважаючи на той резонанс, який вона викликала серед сучасників, не оминаючи й хвилі критики на адресу її автора, ми повинні належно оцінити роль та значення цієї праці для розвитку українського мовознавства.

¹ Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. К., 1991. С. 88—90. ² Кримський А. Ю. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья: В 2 т. М., 1907—1908. ³ Там же. Т. 2, вып. 1. 1907. ⁴ Кримський А. Ю. Практический курсъ для изучения малорусского языка // Зоря. 1906. № 1—8. ⁵ Бевзенко С. П. Знач. праця. С. 87. ⁶ Франко І. Я. Твори: В 20 т. К., 1956. Т. 20. С. 605. ⁷ Кримський А. Ю. Украинская грамматика... Т. 1, вып. 1. С. 25. ⁸ Там же. С. 27. ⁹ ЗНТШ. Львів, 1907. Т. 77, кн. 3. С. 232. ¹⁰ Там же. С. 233. ¹¹ Шахматов А. Украинская грамматика Кримського. // Rocznik Slavistyczny. Краков, 1909. Т. 2. ¹² Русский филологический вестник. Варшава, 1910. Т. 63, № 1. С. 109—111. ¹³ Ильинский Г. Критический разбор Украинской грамматики А. Кримского // Зап. Харьк. ун-та. 1908. Кн. 4. С. 13—19. ¹⁴ Розов В. Исследование языка южно-русских грамот XIV и первой пол. XV в. // Унив. известия. 1913. № 12. С. 45—90. ¹⁵ Кримський А. Ю. Украинская грамматика... Т. 1, вып. 1. С. 31. ¹⁶ Ващенко В. С. Праці Аг. Кримського з українського мовознавства // Укр. мова в шк. 1959. № 3. С. 17. ¹⁷ Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. С. 225—235; Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 553—554; Москаленко Н. А. З історії творення української фонетичної термінології // Укр. мова в шк. 1959. № 3. ¹⁸ Кримський А. Ю. Украинская грамматика... Т. 1, вып. 1. С. 128. ¹⁹ Москаленко Н. А. Знач. праця. С. 13. ²⁰ В інших працях А. Ю. Кримського писаних українською мовою, зокрема в такій, як «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922), знаходимо поряд із широкоживаним більш загальним терміном «звук» й інші терміни: «голосівки» (на позначення голосних), «приголосні звуки»; тут же, як окремі диференційні ознаки, — «мнякість», «глухість». ²¹ Кримський А. Ю. Украинская грамматика... Т. 1, вып. 1. С. 33. ²² Там же. С. 34. ²³ Там же. С. 39. ²⁴ Там же. С. 105. ²⁵ Там же. С. 110. ²⁶ Там же. С. 114. ²⁷ Там же. С. 116—117. ²⁸ Там же. С. 118. ²⁹ ЗНТШ. Т. 77, кн. 3. С. 234. ³⁰ Кримський А. Ю. Украинская грамматика. Т. 1, вып. 1. С. 29. ³¹ Там же. С. 28. ³² Там же. С. 29.

Надійшла до редколегії 10.01.91

Анализируются наблюдения А. Е. Крымского над звуковой системой современного украинского литературного языка, изложенные в его «Украинской грамматике». Эта работа в отечественном языкознании — первая попытка курса исторической грамматики украинского языка.

В. И. ГОРОБЕЦЬ, канд. филол. наук, Київ. ун-т

ГЕНЕТИЧНА ОСНОВА РЕЄСТРУ «УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СЛОВНИКА, ЗІБРАНОВОГО НА ЗВЕНИГОРОДЩИНІ»

Дається історико-лексикологічний аналіз реєстру рукописного словника Звенигородщини А. Кримського з виявленням специфічних семантичних, фонетико-морфологічних та інших варіантів, контамінованих слівформ, а також іновачій, що засвідчує глибинні генетичні зв'язки говірки із загальномовним масивом та давніми літературними нормами української мови.

Увага А. Ю. Кримського до говірки населення Звенигородщини пробудилася ще в дитинстві, яке промайнуло на цій землі, залишивши помітний вплив на світогляд та естетичне кредо майбутнього поета і вченого. Залюбленість юнака у незвичайну, як він вважав, чистоту мови селян Київщини чимдалі більше живилася фактами, почерпнутими автором з живих уст завдяки глибокій ерудиції, знання історичного ґрунту при вивченні народних звичаїв, обрядів, психології вихідців цього краю, передусім старожилів.

Високо оцінюючи вихід у світ першого тома чотири томного «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки в 1894 р., А. Кримський, треба гадати, не міг не поділяти пізніше й турбот М. М. Коцюбинського, який, одержавши останній том, закликав відомого фольклориста М. Комарова взятися за видання українсько-російського словника¹.

Будучи засновником історичної діалектології², А. Кримський повторює і в 1940 р. тезу, висловлену ним ще в «Нарисах з історії української мови» 1922 р.: «...для історика-лінгвіста відчувати архаїчні говори — це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії — це живий, наочний зразок того, чим була всянька малоруська мова років 800—600 тому назад, у XII—XIV віці»³.

«Українсько-російський словник, зібраний на Звенигородщині»^{*} — первістка двомовної регіональної лексикографії. На 574 аркушах машинописного тексту, за підрахунками самого А. Кримського, вміщено біля 4414 слів. Значну долю в реєстрі займає цільний масив прозорих за семантикою загальнонародних слів. Неповторна форма, влучність у передачі поняття, образність, специфічність вислову, зрештою — раритетність, зумовлена генетичним зв'язком нових літературних норм з давньою традицією — чи не основні критерії у доборі реєстрових слів та зворотів.

* Праця зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України. Ф. 1, од. зб. 22364.

Про тонкі спостереження автора свідчить, зокрема, фіксація загальноуживаних слів із вихідними первісними значеннями,¹ що вже втрачені: *недолік* «дефіцит, нестача» («Він дуже жури-ть: думав, заробив на ярмарку, аж виходить, що грошей не-долік. А гроші були в його не свої» — 279), *побут* «наявність, буття, перебування» («За мого побуту він так не робив» — 357), *запит* «запитання, прохання» («Ви бачите, що ввійшов без запиту. Без запиту не бери» — 151), *батьківщина* «бать-ківська земля, спадщина» («В мене земля не купована, а бать-ківщина» — 5). Додамо, що у пам'ятках Центральної Наддніп-рянщини XVII ст. поруч із загальними *спадщина* — *отумерщи-на* регулярними виступали конкретні назви і серед них — *бат-ковщина* (XVII ст.), *батквщина* (XVIII ст.), яке з кінця XVII ст. співвідноситься з висловом *край наш* у значенні «віт-чизна» (Іст. укр. м., 484).

Функціонування частини слів у вихідних, нині втрачених формах, засвідчує тривалі хронологічні рамки уживання коре-невої лексики, прояснює значення внутрішніх чинників у мов-ному саморозвитку. Пор. *окрай* «окраєць» («Іхав Волох — роз-сипав горох, ще й окрай хліба [загадка]» — 307), *діра* «дірка, отвір» («Ну й сорочка! Самі діри» — 103), *пал* «паливо» («З груби курить, бо пал не добрий: накидала хмизу, сухого листя, кізяків» — 317), *вести* «родити, народжувати» поруч із *привести* («А породілля кричить на печі: Ой, бабусю, ратуйте! Ой, як трудно вести дитину! Коли б це привести, тай більше ніколи в світі не хочу!» — 29). Ймовірно, з *вести* споріднене *виводини* «перше відвідання породіллею церкви з дитиною для очищення» («А жінці треба було піти до церкви з дитиною на виводини» — 34). Поширене за джерелами XVIII ст. однокоре-неве *привести* (стосовно корів) при загальноуживаних (стосов-но жінок) *родити* («Розискъ» Стародуб. п. 1724 р., арк. 1), *по-родити* (Вип. Полт. р. 1706 р., арк. 12) не видається особним утворенням, як, очевидно, й Шевченкове *повисти* у значенні «сповити» («Мене там мати повила, і повиваючи, співала, свою нудьгу переливала в свою дитину» — з поезії «Якби ви знали, паничі»).

Деякі з іншомовних запозичень надто довго зберігали фор-му, наближену до першоджерела. Наприклад, *катарга* «каторж-на праця»: «Дядько кричать: копайте, копайте далі, бо знов повна криниця води набіжить!» А ті кажуть: «Де ви, діду, бачи-ли, щоб у такій катарзі та не дати одпочити» — 193—194. Пор. *катарга* (гр. *catarga*) у джерелах XVIII ст. («Допросъ» Гр. Копитченка, 1749 р., арк. 359): «Пана визъра жепа стар-шая ... семая продала его з нъкоторими в Бълое море на ка-таргу, на которой найдовался онъ чрезъ сьмъ годъ. Когда же о(т)оль с катарги повезено било его з другими сорокъ четир-ма неволниками песиголовцамъ в продажу... одолъвши онихъ, покололи». *Бурак* (з нар.-лат. *borrago*), що відповідає ст.-укр.

буракъ (XVII—XVIII ст.) при асимільованому *бурякъ* (1730—1743 рр.).

Виявлення в говорах елементів колишньої літературної мови з урахуванням свідчень пам'яток XVI—XVII ст. дає змогу з'ясувати наддіалектні перехідні явища. Деякі з фонетико-морфологічних варіантів відображають регулярність переходу *о*, *е* в *і*: *гріб* «гроб» при похідному *гробок* (88), *запіл* «пола, заповла» (152), *вугалля* (71). На Звенигородщині автором засвідчені поширені в літературній мові XVI—XVIII ст. форми простих кількісно-дробових та порядкових числівників, які сягають давньоруської епохи та початкового етапу розвитку української народності: пів-п'ята ($4\frac{1}{2}$) (342) < д.-рус. *полъпята*; *півчврти* « $3\frac{1}{2}$ » (342), пор. ст.-укр. *полъчетверти*; *дев'ять десятиий* «дев'яностий» (98), пор. д.-рус. *девать*-десятьний. Увага дослідника звернута була на ще не лексикалізовані вислови: *на тще серце* «пашесерце» (527).

Серед семантичних архаїзмів виділяється *вежа* «в'язниця» (27), відоме у XV—XVI ст. при похідному *повежное* «плата ув'язненого старості за перебування у вежі» (Іст. укр. м., 986), *овоці* «плоди, фрукти (груші, яблука і т. ін.)» (298), що відоме з такою семантикою за джерелами Лівобережжя XVIII ст. (Горобець, Лекс. іст., 18), збереглося у карпатських та поліських говорах, *оренда* «шинок» («Заїхали до оренди запивати могорич» — 311) — теж з XVIII ст., розвинулося на основі семантичного відгалуження «податок з млинів та шинків» (Літ. Сам.—XVII ст.), пор. також *арендаръ* «шинкар» (XVII—XVIII ст.) — Іст. укр. м., 487.

Не втратили семантичного зв'язку з генетичними відповідниками: *мірошник* «обліковець на бурякових плантаціях» («Щитають на бураках — мірошники, ті, що міряють панові буряки: оце заміряв купу буряків — та й зарізав на палиці маленького карбика» — 246). У XVIII ст. *мърочникъ* «ремісник, який відбирає мірку, мірочку за помол», дещо пізніше — з утраченою внутрішньою формою — *мирочникъ* у значенні «власник млина, мельник» (Горобець, Лекс. іст. 30), *керя* «суконний плащ», *байбарак* «овеча шуба» («На оцій картині Шевченко в хутрі, в байбараках, а я його бачив у керей» — 3). Пор. у XVIII ст. *байбаракъ* «кожух, покритий якоюсь тканиною, вид свити (із синього сукна), що її одягали поверх шуби в негодую» (Іст. укр. м., 393).

Деякі з дериватів прояснюють походження вихідних термінів та структурно-семантичні зв'язки в системі мови, як-от: *мішок* — «ковальський міх» («Треба ще причепити до горна мішка. Якого? — того мішка, що ним вогонь роздматати, щоб залізо роскіпалося» — 246). Додамо, що з середини XVIII ст. *мъшокъ* зазнає десемантизації у суфіксальному компоненті, що доводить паралельним *мѣхъ*, виявленим у численних контекстах. Напр.: «Принесла (Гапка) завязаної мѣшокъ не порожній и мѣха от неи не принесла» (Пр. ППС, 1752 р., арк. 235).

Термінолексика «Українсько-російського словника, зібраного на Звенигородщині» загалом відображає ресурси актового словника XVIII ст.: *дудник* «сопілкар, хто грає на дудці» (116), *копаниця* «вид лопати, заступ» (207), *підтирач* «бочарський інструмент» (350), *лопатень* «свердло у колісників» (233), *мазниця* «дігтярня» (238), *обаніл* «дошка, що обпиляна з обох боків із середини уздовж розпиляного стовбура» (287), *терпуг* «напильник» (511), *драч* «дворучний струг для грубого стругання» (114). Див. зокрема: «Реєстр 1798 р., арк. 1: *терпугъ, заступъ, копаниця*; «Оп. гетьм. маетк. 1750 р., арк. 25: *лопатень*; Я: Марк., 1735—1745 рр.: *обанолки* та ін.

Прояснюють походження прізвищ *бех* «бешиха» та *бреус* «здоровань, незграба», пор. у складі антропоніма Максимъ Бреусъ (Пр. ППС, 1753 р., протокол № 160).

Давні історичні традиції виносять за межі діалектного мовлення й деякі з оцінних слів; наприклад, *песиголовець* — «варвар, тиран» («І куди той песиголовець преться! битися з ним хоче? Ті песиголовці навіть маленьку Мотрю одлупцювали» — 338). Слово широко знане в українській актовій документалістиці (скаргах) XVIII ст. на означення турецько-татарського загарбника: «Попроважено [Грицька Копитченка з іншими погоничами волів.— В. Г.] съ Цариграда судном Бѣлимъ моремъ к песиголовцям для продажи и пловучи моремъ турки послули... [Они] узявши у спячого турчина ключи, пороскововали(с), покололи» (Пр. ППС, 1749 р., арк. 352).

У складі народно-етимологічних варіантів виділяються новотвори, що виникли на основі контамінації: *гніздря*, мн. *гніздрі* < *ніздря* плюс *гніздина* «коморка у щільникові» («Сцільник попався не добрий, в кожній гніздині — перга» — 78). Умова асоціації: спільність образу, зовнішня подібність реалій. Інші постали на основі метатези: *бурковка* «бруківка» (21), *казама-рок* «закамарок» (190), *калавурити* «караулити» (191). Останнє має зв'язок з *калаур*, *каравул* (з XVIII ст., пор. *караулний*, *каравулний* — «Доношеніє» 1750 р., арк. 546 зв.).

Процеси оновлення виразових засобів мови передають потенційно життєздатні варіанти-синоніми, як-от: *залива* «злива, великий дощ» («Вчора була сильна залива, я їхав волами, геть змок» — 144), *теплина* «спека» («От теплина сьогодні! Аж парить! Мабуть, чи не на дождж» — 516), *лозівка* «лозовий прут, хворостина, лозина» (233), *просянка* «просяна солома» (427), *ячмінка* «ячна солома» (527), *попільник* «попелище» (380), *породільниця* при звичайному *породіллі* (383).

Барвистості й сучасній літературній мові могли б надати такі варіанти-новотвори, як: *веселичка* «веселка» (29), додамо сюди й однокореневе з творів Ст. Руданського *веселиця*; *красивиця* «красива дівчина, красуня» (213), *мигавка* «блискавка» («Дощу немає, тільки мигавка мигає та трохи гримотить» (243), *мисколиз* «блюдолиз» (516), *губатий* «лайливий» («Я її прогнала, бо вона дуже губата, з усіма свариться» — 91),

низка «гурт, череда когось» («Оглянеться дядько, а за возом біжить низка дітей та просять хліба» — 284), *гризучий* «їдкий» (Вапна — гризуча, палці погризла — 87), *заміристій* «підприємливий» (147), *незабавом* «скоро» (279), *новинка* «новина, перший плід, початок» (285), *першинка* «щось зроблене вперше» («Це для мене не першинка» — 333). Пор. також слова зі знижено-оцінним змістом: *невмивака*, *невтирака* (277), *ночувака* (285) та ін.

Загалом подані в реєстрі слова наглядно засвідчують мотивований підхід А. Кримського до оцінки мовних скарбів, які могли прилучитися до збагачення й нормалізації української літературної мови. Засвідчена дитяча лексика звичайно поповнила ресурси літературного словника мови: *кося* «коник» (212), *льоля* «дитяча сорочка» (236), *ладки* («Ладки, ладки! де були? — у бабки!») (226), *маня* «корова, теля» (240).

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що лексика реєстру «Українсько-російського словника, зібраного на Звенигородщині», не видається відособленою територіально, за винятком деяких компонентів. Особлива прихильність А. Кримського до обстежуваного мовного регіону має певну основу і її мотивація звучить сьогодні уперше й інтригуюче: «Це я роблю раз тому, що на Правобережжі (приміром, у середній та південній Київщині) мова дуже чиста, а друге, що правобережну наддніпрянську мову зовсім легко розуміють геть усі малоруси, чи будуть вони з лівого Дніпрового берега, чи будуть з Волині, з Поділля, з закордонної Австрійської України» (Зоря. 1906. № 1. С. 26). Чи не доцільно було б зосередити зусилля діалектологів на системній обсервації окресленого мовного регіону, з'ясуванні виразової однорідності з літературними нормами протягом століть?

Умовні скорочення

Вип. Полт. р. — Виписки з міських книг Полтавської ратуші. Рукописи ЦНБ АН України. Ф. 61, од. зб. 825; *Горобець, Лекс. іст.* — *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. К., 1979; *«Доношення»* — Донесення у кримінальній справі XVIII ст. — Рукописний збірник ЦНБ АН України. № 8 з колекції О. М. Лазаревського. Ф. 1, од. зб. 51360; *«Допростъ»* *Гр. Копитченка* — Допит колодника Григорія Копитченка, рукопис ЦНБ АН України. Ф. 1, од. зб. 51360; *Іст. укр. м.* — Історія української мови. Лексика і фразеологія. К., 1983; *Лит. Сам.* — Літопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник / Изд. Киев. врем. комис. для разбора древ. актов. К., 1873; *Оп. гетьм. мастк. 1750* — Опис гетьманських мастків у Шептаківській волості. Рукопис ЦНБ АН України. Ф. 1, од. зб. 55963; *Пр. ПСС* — Протоколи Полтавського полкового суду. Ч. 1—3, 1743—1757 рр. — Рукописи ЦНБ АН України. Ф. 1, од. зб. 62656—62658; *Реєстр 1798* — Реєстр майна на 1798 р. Рукопис ЦНБ АН України. Ф. VIII, од. зб. 1977; *«Розискъ» Стародуб. п.* — «Розиск» у кримінальній справі колодників Стародубського полку. Рукопис ЦНБ АН України. Ф. 1, од. зб. 56765; *Я. Марк.* — щоденник Я. А. Марковича. Цит. за: *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. К., 1979.

¹ *Горобець В. Й.* За прекрасну мову й велику літературу // *Укр. мова і література в шк.* 1989. № 11. ² *Кримський А.* Деякі непевні критерії до діалектологічної класифікації староруських рукописів. Львів, 1906; *Крымский А.*

Дається историко-лексикологический анализ словника рукописного словаря Звенигородщины А. Крымского с выявлением специфических семантических, фонетико-морфологических и других вариантов, коптаминированных словоформ, а также инноваций, свидетельствующий о наличии глубинных генетических связей говора с общезыковым массивом и старыми литературными нормами украинского языка.

О. М. ЯРОШЕВИЧ, асп., Київ. ун-т

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО ІДЮСТИЛЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Зроблена спроба визначити лінгвостилістичну позицію А. Ю. Кримського на матеріалі його висловлювань і деяких досліджень про поетичну мову Т. Г. Шевченка. Цікавий зокрема аспект оцінки Кримським церковнослов'янської лексики й термінології, вживання якої є однією з характерних рис індивідуального стилю Шевченка.

У житті й творчості А. Ю. Кримського чільне місце займав Т. Г. Шевченко. Щоправда, у вченого немає фундаментальної праці чи суто лінгвістичного дослідження, присвяченого безпосередньо творчості Шевченка. Всі його висловлювання, оцінки поетичної спадщини Кобзаря розкидані по окремих роботах, присвячених історії української літератури та мови, в його рецензіях на деякі праці про Шевченка, у виступах у пресі, у листах до І. Франка, Б. Грінченка, О. Кописького та ін.

Спробуємо частково розглянути лінгвостилістичну концепцію А. Ю. Кримського, зокрема, визначити його погляди на мову Т. Г. Шевченка — основоположника української літературної мови.

Оцінюючи внесок Шевченка в розвиток літературної мови, А. Кримський писав у статті «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася»: «Шевченко, захопившись слов'янофільством, виходив з ідеї, що український письменник повинен вибирати із словарної скарбниці живої української мови переважно такі елементи, що їх могли б зрозуміти по змозі геть усі слов'яни, і повинен він, наскільки це річ можлива, не брати тих українських слів (хоч би й дуже звичайних), котрі могли б являти собою будь-які труднощі для решти слов'янства. Щоб українську мову краще розуміли всі інші слов'яни, Шевченко широко користувався так само словами церковнослов'янськими, біблійними. Щоправда, Шевченкова мова не переставала через те бути дуже художньою малоруською мовою, та все ж таки в Шевченка виявилася українська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій статуї виявляються риси живої людини, — без тієї колоритності, якою виблискуватиме живописний малюнок, і без тієї детальної точності, яку може дати фотографія»¹.

Далі А. Кримський висловлює думку про народність мови.

© О. М. Ярошевич, 1992

В основі цього поняття лежить жива народна мова, зрозуміла простому народові. Тобто всі письменники повинні писати точнісінько так, як говорить народ. Цей принцип народності мови відстоювався Кримським не раз у його працях.

Але ж Шевченка також називають істинно народним поетом, який підняв українську мову на рівень розвитку європейських мов. Саме з мовою Шевченка українська нація почала вливатися в потік слов'янської цивілізації. Ясна річ, що його поетична мова доступна так само простому українському мужику, як і будь-якому слов'янському інтелігентові. А. Кримський критикує Шевченка за його церковнослов'янщину, яка збиває з толку селянина. Через неї, мовляв, і малоруська мова виявляється у Кобзаря слабо, не настільки «народна», як розуміє її академік.

Згадаємо, як у свій час Шевченко критикував Г. Сковороду за його захоплення латинню, яка знову ж таки недоступна для простих людей. У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» Шевченко писав, що Сковорода міг би бути справді «народним і великим» поетом, «якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина»². І це пише Шевченко, який сам же у своїх «Кобзарі» вживає надзвичайно багато архаїзмів, запозичених ще з грецької мови, церковнослов'янської лексики та біблійної фразеології. А твори Шевченка, писані «московщиною»?! Це — естетичний зразок, де він співає гімн мистецтву.

Історії науки відомо багато прикладів, коли талановиті й навіть геніальні її цінителі критично ставилися до своїх попередників.

Що ж саме не подобалося Кримському? З одного боку, він висловлює слушну думку, коли проводить паралель між мовою Шевченка та іншими слов'янськими мовами. З іншого — не бачить у мові Шевченка «колоритності» й «точності» саме через те, що в ній багато елементів книжної мови. Цю свою думку академік заперече в іншій статті, що була надрукована в «Літературному віснику» (1901). Звинувачуючи негативний вплив на російську літературну мову чужої староболгарської, Кримський все ж таки визнає: «...коли казати загалом, то російська літературна мова з її церковнослов'янською замішкою являється точною і багатою...»³

Кримський вважає церковнослов'янську мову мертвою і всі її гріхи вбачає в тому, що вона недоступна для простого народу: «...коли селянин-Великорус не розуміє інтелігентної, літературної мови...— виходить тільки через те, що її напхано чужою, давньою церковнослов'янщиною та напаківано в ній нових слів, переложених з французького і німецького способом знов таки церковнослов'янським...»⁴

Але Кримський, можливо, не враховував того, що українському селянинові, який вірив у бога, ходив щонеділі до церкви (де служба правилася тією «мертвою» мовою), саме така мова Шевченка, з її біблеїзмами, так само як і з елементами фольклору, була найбільш зрозуміла й близька. Не правий Кримський, ду-

маючи, ніби Шевченко штучно вводить біблійну лексику в свої поетичні твори. Та й не було у Шевченка цілеспрямованого наміру, використовуючи старослов'янізми, підняти українську мову до рівня європейських. Ця поезія, її мова виливалася з його душі, із серця! Бо сам Шевченко був глибоко релігійною людиною. Якщо ми уважно почитаємо його твори не під кутом зору вульгарно-соціологічних догм, то побачимо це скрізь.

«Придя домой, я нечаянно взялся за библию...»⁵, — навіть ці короткі рядки з «Щоденника» Шевченка доводять, що Біблія була його настільною книгою. Він шукав утіхи в християнстві. «Я теперь, как падающий в бездну, готов за все ухватиться, — ужасна безнадежность! Так ужасна, что одна только христианская философия может бороться с нею»⁶, — пише він у листі до В. М. Репніної у 1850 р. В цьому ж листі Шевченко просить Репніну надіслати йому примірник «О подражании Христу» Фоми Кампійського. «Единственная отрада моя в настоящее время, — пише він далі, — это евангелие. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежечасно»⁷. Можна було б привести сотню доказів того, що елементи книжності у мові Шевченка — по суті не є продовженням традицій українського письменства кінця XVIII ст., а це характерна риса його індивідуального стилю, його філософія життя та творчості. Ось чому і його мова, й сюжети його творів, малярські роботи дуже близькі до біблійної символіки.

Щодо А. Кримського, то він не заперечував релігійності Шевченка. Розглядаючи в одній із своїх критичних статей ранні твори І. Франка, він зазначав: «Ще в гімназії Франко зачав... віршувати книгу Іова і інші місця з Біблії. Біблію Франко любив; може бути, що біблеїзм Шевченка, якого Франко знав ще в гімназії напам'ять, навчив Франка кохатись у біблійній поезії»⁸.

Вчений-філолог помилково вважав Шевченків біблеїзм ідеєю слов'янофільства. Насправді — це риса ідіостиллю поета, одна з таємниць психології його творчості, особиста манера творення образів.

Шевченків геній — це геній молитви. Його філософські, світоглядні та естетичні погляди невід'ємні від християнської релігії. Все своє життя він вірив лише богові, якому майже в кожному (!) із своїх творів возносив молитву. Тому й не дивно, що видавці галицької «Зорі», на яких обурювався і нарікав А. Кримський в одному з листів до Б. Грінченка, видали «Кобзар» як збірник молитов. «Торік для дітей був виданий «Малий Кобзар» — в ньому видавці вхитрилися зробити з «Кобзаря» молитвослов; зараз не можу пригадати всього напам'ять, але все-таки вдержались в моїй голові два-три отакі заголовки: «Роздумовання о божім величчю», «Молитва до пресвятої богородиці» та т. ін. На роковини Тараса, дякуючи самодержавію митрополита Сильвестра, не посміли прочитати «Івана Гуса», а співак замість «Я не знаю бога» (в «Заповіті») одспівав «Я вже знаю

бога»⁹. Звичайно, таке трактування поезій Кобзаря фальсифікує їх зміст. Проте той факт, що галичани помітили цю особливу ознаку Шевченкових творів, заслуговує позитивної оцінки.

Справді, церковнослов'янська лексика, поетичний синтаксис, асоціативні перегуки з біблійними молитвами — все це риси ідіостилю Шевченка.

Цікавий ще й такий суто лінгвістичний аспект. А. Кримський інколи йде шляхом часткового самозаперечення. У вищезгаданій статті «Про нашу літературну мову» він, застерігаючи від запозичення в українську мову через посередництво великоруської церковнослов'янської термінології, в той же час визнає право на існування префікса *архи-*, який є прямим запозиченням із грецької мови (*архиєрей*, *архидиякон*, *архангел* і т. ін.). «Я ж думаю, — пише він, — що в сій справі філологи навіть голосу не повинні мати: се справа не з області філології, а з області індивідуальної писательської творчості і психології, і ми не сміємо її деспотично обмежати. Коли людина знає, яка єсть ерархічна градація між «ангел» і «архангел», між «єрей» і «архиєрей», між «диякон» і «архидиякон», то хіба ж не самі собою лізуть на язик аналогічні вирази і для слів руських?»¹⁰.

Далі Кримський наводить приклад про існування на Русі виразу «пастир» і «архипастир», який всім зрозумілий, «а коли так, — пише він далі, — то метафорично ми сміємо прикладати те «архи» і до всякого іншого слова»¹¹.

Зазначимо, що слова з приростком *архи-* зустрічаємо і в Біблії, й у Шевченка. «Архиєрей» потрапило в Біблію, очевидно, з грецької мови, а от до Шевченка, можливо, з Біблії. Цікаво, що у нього трапляються й такі «гібридні» (термін Кримського) слова, як «архилюбобытний», «архиправославный», в яких Кримський бачив «багато вимовності, виразності». До речі, у Кримського також зустрічаємо «архієгоїзм» у передмові до першого видання збірки «Пальмове гілля».

Семантичні моделі з префіксом *архи-* у Шевченка позначені все ж таки впливом книжної мови, майже всі вони мають відношення до релігії й церкви. Побічно їх можна вважати церковнослов'янськими. І Кримський визнає авторське «я» і право на існування таких моделей. «Нашої філологічної заборони ніхто не хоче слухатися», — цими словами він закінчує свою думку.

Отже, такі запозичення є яскравими художніми засобами й відносяться до «індивідуальної писательської творчості й психології». Це стосується посередньо й ідіостилю Шевченка.

Дуже важко в межах одного повідомлення визначити конкретні лінгвістичні позиції Кримського. Тому що існує наявна суперечність між Кримським-критиком і Кримським-поетом. Негативно оцінюючи вплив церковнослов'янської мови на українську через труднощі у її розумінні, він, водночас, у своїх поезіях вживає лексику на означення різних понять, зрозумілих лише східним народам. Не кожний українець, тим паче мужик-

селянин, зрозуміє назви рослин і фруктів, які оспівує Кримський у «Пальмовому гіллі». Але це вже, мабуть, риси ідіостилю А. Кримського, який ще чекає на свого дослідника.

¹ Кримський А. Ю. Твори: В 5 т. К., 1973. Т. 3. С. 274. ² Тарас Шевченко про мистецтво. К., 1984. С. 59. ³ Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову // Літ. вісн. 1901. Т. 16, кн. 10. С. 40. ⁴ Там же. ⁵ Тарас Шевченко про мистецтво. С. 201. ⁶ Там же. С. 227. ⁷ Там же. ⁸ Кримський А. Ю. Вибрані твори. К., 1965. С. 440. ⁹ Кримський А. Ю. Твори: В 5 т. Т. 5. С. 90. ¹⁰ Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову // Літ. вісн. 1901. Т. 16, кн. 10. С. 43. ¹¹ Там же. С. 43—44.

Надійшла до редколегії 13.02.91

Предпринята попытка определить лингвостиллистическую позицию А. Е. Крымского на материале его высказываний и некоторых исследований о поэтической речи Т. Г. Шевченко. Интересный в частности аспект оценки Крымским церковнославянской лексики и терминологии, употребление которой является одной из характерных черт индивидуального стиля Шевченко.

В. Ф. ЧЕМЕС, канд. філол. наук, Київ. ун-т

ФЛОРИСТИЧНА КОМПОНЕНТА У СИСТЕМІ ХУДОЖНІХ ОБРАЗІВ А. Ю. КРИМСЬКОГО (СПРОБА МІКРОТИПОЛОГІЇ)

Пропонується спроба типології флористичної лексики оригінальних і перекладних поетичних творів А. Ю. Кримського у ботанічному, художньо-зображальному й словотвірному-узуальному аспектах, що дає можливість глибше розкрити творчу лабораторію мовознавця, літератора, перекладача.

А. Ю. Кримський належить до постатей, дослідницька, світоглядна й естетична гармонія яких виявила себе зокрема і в глибокому зацікавленні та науково-художньому опрацюванні одного з першоелементів живої природи — рослинного світу. Доля опосередкувала цього художника в науці й науковця в художній творчості серед розкішної української природи, в якій народ у неперевершених зразках усної творчості вистраждав свій естетичний ідеал гречкосія високого рівня духовності. Напившись тієї рідної зеленої благодаті, Агатагел Кримський розширив через своє зацікавлення близькими й далекими етносами та їхніми тисячолітніми духовними культурами власну художню палітру, а відтак наблизив рідний народ до оригінальної древньої культури народів Середньої Азії й Близького Сходу.

У поєднанні двох художньо-естетичних стихій — слов'янсько-християнської та азійсько-мусульманської зродилася неповторна художньо-зображальна лексико-тропна система творчих засобів, якими так досконала й самобутньо користувався А. Кримський у власних поетичних творах, написаних під враженням від художнього освоєння рідної природи, а також як результат академічних студій і безпосередніх вражень не обмеженого часом мандрівника близькосхідними стежками. Цю ж художню досконалість ми бачимо й у етнографічно виписаних подорожніх

© В. Ф. Чемес, 1992

оповіданнях, у блискучих перекладах і переспівах з когорти поетів-класиків персо-таджицької літератури доби перед'європейського відродження, арабської, тюркської поезії пізніших часів, переспівів східних сюжетів європейських поетів. Тут знаходимо імена таких художників слова, як Гафіз, Фірдоусі, Авіценна, Омар Хайям, Сааді, а також Гейне, Ростан та ін. Багато цікавих зразків культурологічного освоєння А. Кримським екзотичних країв знаходимо в літературознавчих оглядах, літературно-критичних есе і розвідках тощо.

Спробуємо на прикладі використання А. Кримським флористичної лексики змодельувати бодай фрагмент особливої мовознавчо-літературознавчої системи пошуку автором засобів художнього освоєння дійсності, показати органічність творчої праці людини енциклопедичних знань, яким був А. Ю. Кримський.

Матеріалом цієї статті є флористична термінологіка (ширше — дистрибутивні властивості, якими наділяє її автор), вживана А. Кримським в його оригінальних творах (цикл «Пальмове гілля» та ін.) і перекладах. Ця лексика може бути типологізована і схарактеризована з різних точок зору, що дасть можливість уявити цей досить чисельний корпус лексики як цілісну мікросистему із внутрішніми зв'язками і взаємною депотативною і художньо-зображальною мотивованістю. Такий аналіз може, зокрема, включати: 1) власне ботанічну типологію терміно-елементів; 2) художньо-зображальну типологію цих одиниць; 3) словотвірну та узуальну типологію, які в свою чергу можуть, природно, включати внутрішні системні критерії зіставлення і групування аналізованих рядів лексичних одиниць і похідних словосполучень.

Розглянемо вказаний шар лексики у різнохарактерній художньо-науковій творчості А. Ю. Кримського за вказаними аспектами*.

I. Ботанічна типологія. З цієї точки зору флористична лексика у А. Кримського являє собою кілька груп, зокрема:

1. Ботанічні назви рослин умовно помірних широт: *акація, шафран, лілея (лілія), ряс, троянда* (частіше — *роза*), *тюльпан, фіалка, конвалія, гвоздика, каштан, любисток, горіх, береза, нарцис, верба, мох, жасмин, анемона, шипшина, тополя* тощо. Познайомимося із окремими контекстами: «На березу жовтолистую сніг нависнув наче шаль...»; «З-поза сутіні каштанів хатка білая блискоче...»; «На моху на оксамитному розцвітеться срібний ряс...».

2. Ботанічні назви південних широт (флористичний компонент жаркого субтропічного поясу): *кактус, пальми, мирти, фіги, платани, мигдаль, маслини, кедрина (і кедр), лавр, кипарис, цитрини, магнолія, помаранчі, бамбук, олеандр, тубероза, орхідеї, гіацинт, смоковниця (і смоква), сандал, айва* тощо. Худож-

* Приклади подаються за виданням: Кримський А. Ю. Твори: В 5 т. К., 1972. Т. 1.

не протиставлення рослинам помірного поясу яскраво видно у контекстах: «Нема тут пальм і помаранчі: природа снігова»; «А тут, над хмарами, куди отсе я скрився, Глибокіє сніги та скелі ледяні. І з-під тієї кори синенький ряст пробився Та й тихо, лагідно всміхається мені. Дужіша від кедрин — ся квіточка бліденька, Поборює зиму і крижаную лють. Така моя любов: горить собі тихенько і не палаючи, пропалює всю грудь».

3. Ботанічні назви екзотичних рослин, не зафіксованих у загальнонаціональному словнику (СУМ): *касія, деодарі* (різновид кедра) *теребинт, нунуфар, ізлам* («рослина, що з неї добувають червоно-синяву фарбу» — прим. А. Кримського). Контексти: 1) переклад з Дакікі — «Обличчя — синій нунуфар»; 2) «Червоніють, мов вони (руки — В. Ч.) в ісламі»; 3) «...кучерявий паросток на гімалайській кедрині-деодарі»; 4) «Касія і цинамони у саду тім розцвітають...». Отже, А. Кримський не лише прагне адекватного відтворення авторських реалій при перекладі або переспіві, знаходячи, як правило, європейські латинізовані еквіваленти оригінальних назв екзотичних рослин у східних мовах, а й цим самим уводить їх в український загальнонаціональний словник. І це, безперечно, стосується не лише флористичної лексики, а й багатьох шарів так званої «екзотичної» лексики, яку «інтродукував» у національний словник саме А. Кримський, про що свідчать численні посилання на нього при ілюструванні значень слів у СУМі. Цей визначний пріоритет ученого й письменника, на жаль, системно ще зовсім не вивчений.

Як видно, А. Кримський активно використовує флористичну термінологію для назв дерев (зокрема плодових), кущів, квіткових рослин, трав — поширених і зовсім невідомих, екзотичних, що дає йому можливість адекватно передати флористичну картину країн, про які йдеться у певному творі.

4. Ботанічна термінологія для назв частин рослин та «атрибутика» для характеристики їхнього габітусу як об'єктів художнього освоєння та осмислення різного ступеня узагальнення: *високі пальми, щетинястий ліс, простий житній колосок, колосистая стіна, плакучі верби, шелест бамбуку, чайна роза (троян-да), старий горіх, екзотичні квітки, аромат квіток, акація рожева, зелена лука, пун'яхи тополь* тощо. У контексті: «Шелестять високі пальми»; «Бачиш тінь старого темного горіха?» тощо.

II. Художньо-зображальна типологія. Як майстер слова особливо чутливий до естетичного потенціалу флористичної картини світу, знайомий з кращими класичними зразками злиття людини й природи у словесному творі, зокрема в поезії, Агатангел Кримський вдається до вживання ботанічної термінології, яка в механізмі художнього сприйняття образу, що стоїть за словом, може бути представлена, зокрема, кількома аспектами. Ці аспекти можна виділити залежно від зображально-художніх завдань, жанру, стилю, інших типологічних маркерів і характеристик твору. Подамо нижче деякі найпоказовіші з можливих аспектів:

1. Традиційні українські народні атрибутивні сполуки (*плачучі верби, весняна краса*), редульковані комплекси (*виноград цвіте-буяє*) тощо.

2. Пейзаж і зорові картини природи з різним ступенем узагальнення (переважно атрибутивні конструкції, зокрема й традиційні в українському художньо-естетичному пріоритеті): 1) *лавровий сад, фіги в зеленочку, рожевий квітник* (переклад відомої назви збірки поезій «Гулістан»), *розкішний південь, рожевії* (трояндові.— В. Ч.) *гаї, осінній гай, цитринний ліс, кудлатий бір, щетинястий понурий ліс*; 2) *океан тропічних квітів, килим з лілей*; 3) *природа снігова, сірійська весна, могутня природа*; 4) розгорнуті (зокрема й персоніфіковані) пейзажні картини: *олеандри над річкою туляться тужно; пишно янтарітима колосистая стіна* тощо.

3. Відтворення через конструкції з флористичною термінологією однієї з найтонших і найпривабливіших матеріальних субстанцій рослини — запаху (пахощів) як засіб майже «матеріального» опосередкування читача серед природи, зображеної у творі. Відзначимо деякі характерні вислови: *бальзамисті пуп'яхи* (тополь), *точать свіжий бальзам, сади ароматні, запашні квіти (зілля), пахоці дишуть* (з фіалки й конвалій), *солодкі пахоці лились, пахучая роса, аромат гарячий, наркотичний п'янючих тубероз (виноград цвіте-буяє), пахоц розливає, смолистий свіжий ліс, смолистая кедрина, впився з аромату квіток, кардамон зіллявся із нардом* (про аромат). З метою знайти адекватний естетично-звичаєвий ефект Агатангел Кримський вдається до заступання при перекладі одних рослин іншими, щоб український переклад у цьому аспекті був органічним, вписувався у систему національної флористичної сенсорики. Так, *часник* у турецькому оригіналі (з позитивним ефектом) у перекладі замінено на не менш інтенсивну аж до різкості за пахощами рослину, проте з позитивним національно-культурним сприйняттям у естетичній свідомості українців — *любисток*. І приклади такого органічного співвіднесення двох естетичних стихій характерні для майстра слова на всіх рівнях архітектоники твору, що перекладається.

4. Не менш виразним є у А. Кримського ряд лексем для характеристики *зорового образу* різноманітних рослин. Як автор оригінальних творів або ж перекладів чи переспівів, він усвідомлює надзвичайно важливу творчу роль художньої семантики кольору, що був завжди в культурах різних народів одним із найзначущіших виразових компонентів. У Кримського в переважній більшості це атрибутивні конструкції: *мигдаль ясно-зелений, зелена лука, сивая маслина, кипарис зелененький, темний горіх, (орхідеї) хризолітні колоски, синій нунуфар, синенький ряст, срібний ряст, на моху на оксамитному, (зазеленіється) ізумрудна озимина, червона (повновида) рожа, (пишно) янтарітима колосистая стіна* тощо.

5. Окрему, одну з найвиразніших з точки зору художніх мож-

ливостей становлять персоніфіковані образи рослинного світу, що з мовної точки зору базуються на усталеній у кожній з національно-культурних естетичних систем флористичній термінології з характерною міфологізацією окремих представників рослинного світу. А. Кримський «персоніфікує» флористичну лексику, наділяючи її представників людськими якостями надзвичайно широкого спектру від відверто негативних до позитивно-захоплених. А між цими полюсами — широка гама почувань людської душі. Наведемо деякі характерні приклади: *непривітний кактус, думні лаври, понурий ліс, лукаво шелестіли пальми, анемона губу розпустила, самітно пишняться тюльпани, зацікавлені троянди, тихий сад, магнолія люлить, олеандри* (над річкою) *туляться тужно, горді пальми* тощо.

III. Словотвірно-узуальна типологія. Агатангел Кримський виявляє в аналізованих художніх творах і своєрідне використання словотвірних можливостей української мови, тому знаходимо у текстах досить багато особливих або ж маловживаних, з морфологічної насамперед точки зору, лексем для характеристики одиниць рослинного світу, що є ще одним свідченням великої ролі А. Кримського в лексико-морфологічній стабілізації багатьох шарів української загальнонаціональної лексики. Вкажемо на деякі приклади: *кедрина* (пор. *кедр*), *пахощ* (при традиційній множині), *наквітчати вінець* (на голову), *пишнитися* (про квіти), *янтарити* (про активний вияв кольору), *зеленочок* (*в зеленочку*), *бальзамистий, п'янючий* («п'янкий»), *думний* («гордовитий») тощо.

Представлена триаспектна спроба мікротипології флористичної лексики в оригінальних поетичних творах А. Ю. Кримського, а також у його перекладах класичної східної поезії показує, які складники формують своєрідний вектор творчого потенціалу вченого й письменника в галузі активного використання ботанічної термінології, як досягається зображальна й естетична мета, як працювала творча лабораторія лабораторія майстра — одного з найбільших учених-енциклопедистів наших часів.

Надійшла до редколегії 23.01.91

Предлагається попытка типологии флористической лексики оригинальных и переводных поэтических произведений А. Е. Крымского в ботаническом, художественно-изобразительном и словообразовательно-узуальном аспектах, что дает возможность глубже раскрыть творческую лабораторию лингвиста, литератора, переводчика.

Л. І. ШЕВЧЕНКО, канд. філол. наук, Київ. ун-т

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МОВИ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ А. Ю. КРИМСЬКОГО

Функціональний розвиток мови проаналізовано у лінгвістичній концепції А. Ю. Кримського як систему поглядів на генезис мови, її структуру, тенденції розвитку, проблему мовних контактів і місце мови у цивілізаційному процесі.

© Л. І. Шевченко, 1992

Ознакою високої культури народу, його інтелектуальної піднесеності й генетично здорової свідомості є осмислене ставлення до процесів формування та функціонування мови, динаміки норм — семантичних, фонетичних, граматичних, стилістичних — і їх мотивації комунікативними потребами соціуму. Незалежно від термінологічної визначеності, проблема розвитку, динаміки, руху в мові, вдосконалення мовних засобів і пов'язане з цим становлення норм — домінанта концептуального дослідження мови. Для української мови, фактичні структурні і функціональні зміни якої зумовлювали століттями не лише внутрішньомовні закони (природа їх залежить від системно-структурних характеристик мови й лабільна щодо екстралінгвістичної заданості на тип мовлення), а й, значною мірою, позамовні фактори, серйозною проблемою є перевага політичних, соціологічних, певних культурологічних установок і уподобань, аналіз закономірностей, саме зафіксованих сьогодишнім станом мови, тенденцій її розвитку. Складовою такого аналізу мають бути, на нашу думку, й теоретичні концепції, мовна творча діяльність провідних діячів української культури, до яких належить і А. Ю. Кримський. Оскільки мікрокосмос рельєфно окресленої особистості й макрокосмос народу суть неподільна цілісність буття нації.

На Україні становлення й розвиток нової літературної мови відбувався за умов територіальної розірваності між різними державами, а звідси й некорельованості, часто різнонаправленості пошуків — наукових і творчих — української інтелігенції. Різна політична структура, соціально-економічний рівень розвитку, культурологічні орієнтири царської Росії і панської Польщі, у складі яких проживала протягом століть переважна частина українців, безпосередньо впливали й на характер змін в українській мові — від прямого наслідування зразка, моделі семантичної чи граматичної домінуючої російської або польської мов (de facto чи de jure державної) до намагання трансформувати, змінити запозичене, чуже, набуте, відтворити адекватно засобами рідної мови. Єдина, трагічна для української мови спільність різнодержавних підходів виявляється лише в прямій забороні або обмеженні суспільних функцій української мови. (Фактологічно глибоко описав і проаналізував дану ситуацію Ю. Шевельов¹). Відбувається протиборство, зіткнення генетично потужної народної стихії самоусвідомлення через мову, фольклор, етнографію та штучних регуляторів, заборон, законів, обкарнуючих по суті живе дерево національної самобутності, національного пізнання.

Система поглядів А. Ю. Кримського на місце української мови у світі, її комунікативні й естетичні засади, зв'язок з культурним середовищем, духовними пошуками та етногенезом народу, а також практична робота по вдосконаленню семантичних, граматичних і стилістичних можливостей мови закономірно відбивають історичні й соціальні обставини життя мови в суспіль-

стві, як і роль творчо потужної особистості у формуванні ареалу духовності нації.

А. Ю. Кримський прийшов в українознавство з арабістики, виявивши давнє й глибоке захоплення українською мовою, культурою, етносом. «От і досі я все студював українську мову, я ж бо люблю її, я ж найбільше задля неї на філологічний факультет пішов після Лазаревського інституту»²,— пише він у листі до П. Г. Житєдького. І знову й знову в листуванні з Б. Д. Грінченком, І. Я. Франком, В. Л. Левицьким, О. М. Огоновським та іншими відомими просвітителами мотивує кредо вченого, етичний кодекс національного культурного діяча: «...задля України я зможу бути корисним тільки тоді, коли я матиму основні всесторонні знання... коли я матиму широкий світогляд»³.

Ситуація, за якої А. Ю. Кримський починає активно працювати в україністиці, не була простою й однозначною. Історичний розвиток мови, її внутрішні закономірності зумовлюють активність норм Середньої Наддніпряниці, як логічний вияв генезису народу, його психології та філософії. Домінанта середньонаддніпрянських мовних норм кодифікується і, сказати б, освячується творчістю найвидатніших українських письменників, і передусім Т. Г. Шевченка.

Мовні форми, лексичні групи, словотворчі чи синтаксичні моделі Т. Г. Шевченка виявляють своє значення й справжнє місце в структурі української літературної мови лише при врахуванні унікального загальнокультурного та духовного впливу поета на національну свідомість українського народу. Месіанство творчості Т. Г. Шевченка, ідеальне уособлення національної філософії буття зумовили й сприймання мовних форм його творчості як свого роду тезаурусу, що презентує, символізує певні норми, досконалі смислово і естетично. Проблема ця, що стоїть на межі лінгвістики та психології національної свідомості, й досі проаналізована недостатньо.

Не можна не зупинитися й на екстралінгвістичній мотивації активності середньонаддніпрянських мовних норм. Їх розвиток іде паралельно з найбільш близькими за походженням східнослов'янськими мовами, що зумовлює значною мірою тотожні граматичні моделі у морфології й синтаксисі, численні семантичні кореляції у лексиці і фразеології, а також співвідносність фонетичної системи. Цьому сприяє й історична пам'ять, засвідчена літописними джерелами. Організація суспільного життя, виявлена для більшої частини українців як єдина державність з російським народом, висвітлила також діалектично закономірні процеси притягування, ідентифікації мовних форм різних рівнів, але одночасно й відштовхування, намагання зберегти етнічну, культурну, психологічну самобутність і її мовні презентації.

Високий рівень українського просвітництва в західноукраїнських землях, що перебували переважно у складі Польщі, колосальна творча, видавнича робота, наполегливість у ствердженні духовних і культурних цінностей українського народу, більша

свобода політична й національна — все сприяло прогресивному розвитку української мови. Проте недостатня поширеність західноукраїнських видань на території Східної України, велика кількість полонізмів, незрозумілих широкому читачеві, а часом і паралельних до вже функціонуючих українських мовних форм дещо локалізували вплив цих видань.

Наукова концепція А. Ю. Кримського з питань розвитку й функціонування української мови орієнтована на східноукраїнські норми, їхню еволюцію та логічність змін у процесі динаміки української культури, її входження у загальносвітовий цивілізаційний процес. «Я готував (але ще не скінчив) дещо й задля окремого видання, напр., український переклад Тіле «*Manuel de l'histoire des religions*» (я думаю, що переклади таких наукових речей, яких нема ані в російській, ані в польській мові, найкраще можуть підняти в чужих людей пошану до нашої мови)...», — пише А. Ю. Кримський 27 липня 1893 р. О. М. Огоновському⁴. І це не випадково. Ще у 1890 р. А. Ю. Кримський у листі до І. Я. Франка мотивує намір перекладати Хафіза або Сааді тим, що їх твори «містять багато високих загальнолюдських мислей»⁵. Цю ж думку він повторює і в листі до В. Л. Левинського: «Взагалі ж переклад Гафіза я вважаю дуже корисним, бо він є всесвітній поет»⁶. «Задля української літератури»⁷ працює А. Ю. Кримський над «1001 ніччю», а 1896 р. разом з І. Я. Франком перекладає на українську мову книгу англійського фольклориста В. Клоустона «Народні казки та вигадки, їх мандрівки та переміни», завважаючи в ній спільні духовні цінності народів світу й працюючи над формами передачі їх засобами української мови.

Розбудовуючи обрії української культури, окреслюючи її високий інтелектуальний ідеал, А. Ю. Кримський логічно підходить до необхідності вироблення чіткої наукової позиції щодо норм української мови, тенденцій і можливостей її часових і функціональних змін. У підвалини концепції вченого лягає теза про оригінальність і нормативність синтаксису української мови, природність фонетичної системи, орієнтованої на наддніпрянську основу. Так, мотивуючи фонетичні закономірності української мови, А. Ю. Кримський висловлюється проти м'якого *p* у словах *писарь*, *косарь* і подібних, заперечує необхідність галицьких твердих *з*, *ц*, *с* у прикметникових суфіксах (*українский*, *козацький*), пролонує залишити *г* лише в поширених українських словах *гава*, *гудзик*, *гуля* та інших, а в запозиченнях фонетичний аналог послідовно передавати як *g* (пізніше така позиція знайде фактологічне вираження в українському правописі, підготовленому з участю вченого). Принцип народності, визначальний у концепції А. Ю. Кримського, зумовлює і його тезу про правило передачі іншомовного *ѣ* як властивого українській мові *хв* (*хвабрика*, *Хведір*) або правописну норму так званого середнього українського *л* без м'якого знака (*білше*, *силний*). Послідовність такого підходу до місця та визначальних рис мови в житті

цивілізованого народу формувалась у А. Ю. Кримського ще з часів вивчення арабістики. В листі до В. Ф. Міллера 27.10. 1897 р. він зазначає: «Тут у Сирії я займаюсь виключно (розр. А. К.—Л. Ш.) арабською мовою: вивчаю мову народну, щоб свідомо ставитися до мови літературної»⁸.

Концепція А. Ю. Кримського переконує не лише своєю послідовністю, а й здатністю до еволюції, уточнення поглядів на природу і функції мови залежно від комунікативних потреб народу. Діалектика лінгвістичної орієнтації вченого йде від абсолютизації норм живої народної мови, їх беззастережного схвалення до розуміння значення літературної мови, літературної норми, літературної поліфункціональності в цивілізаційних вимірах української нації. «Український народ має свій синтаксис, одмінний од других,— добре! Інтелігенти повинні триматися того синтаксису,— згоджуюся! Але не треба забувати, що інтелігенти думають і почувають глибше і складніше, ніж простий люд; через те вони не можуть це звершенствувати... мову відповідно своїм потребам. Без причасника, напр., з'являється мерзенна плутанина в мові, яка попросту потьмарить, затімноє: ото ж, користаючи з тієї обставини, що народ *має таки* коли не правдиві причасники, то слова, близькі до причасних по розумінню її причасні по формі до того, ми сміємо висувати їх на перший план, сміємо давати їм розвиток. Народ має форми померший, лежачий, та але ж може бути, не має слова сказавший, кажучий... лиш маємо певне право «дать ход» отаким словам, радіючи, що формою такі слова — не чужі і прищепляться простому народові зовсім легко»⁹.

Йдучи від спорадичних зауважень, аналізу окремих мовних фактів чи прогнозування конкретної тенденції, А. Ю. Кримський приходить до завершеної теорії тенденцій розвитку національної мови. У статті «Про нашу літературну мову»¹⁰ вчений розробляє питання збагачення і нормалізації літературної мови, аналізує можливості використання запозичень і внутрішніх словотвірних ресурсів. На його думку, розширення сфери застосування літературної мови одразу зумовлює пошук джерел збагачення лексичного складу, а до таких джерел маємо віднести внутрішні ресурси та запозичення. А. Ю. Кримський віддає перевагу внутрішнім ресурсам мови: новим словам українських словотвірних моделей і діалектним запозиченням, актуалізованим літературною формою національної мови. Становлять значний інтерес для теорії прогнозування мовних процесів і закономірності входження у систему літературної мови певних елементів детальні аргументи А. Ю. Кримського на користь актуалізації діалектизмів. У кожному випадку має, на його погляд, вивчатися поширеність діалектизму, його внутрішній зміст і будова, можливість вступати в омонімічні зв'язки, а також прозорість граматичної структури.

Щодо запозичень з інших мов, насамперед інтернаціоналізмів, то вони потребують особливої мотивації, як зауважує

А. Ю. Кримський. Не національна чи загальнокультурна обмеженість ученого-поліглота змушує А. Ю. Кримського знову й знову підкреслювати обережне ставлення до чужомовних запозичень, а прагнення зберегти національну самобутність, стрункість (семантичну й граматичну) української мови. Не абстрактне теоретизування, а жива мовна практика волали до вироблення наукових критеріїв щодо запозичень, до необхідності аналітичного опису системи української мови й послідовних характеристик її функціональних закономірностей. Серйозну проблему становила й орієнтація значної частини західноукраїнських просвітителів на численні запозичення з мови польської. А. Ю. Кримський різко виступає проти дублювання існуючих українських слів, скажімо використання польських *людовий* чи *справоздане* замість (паралельно) українських *народний* чи *звіт*¹¹. Аналогічні застереження висуває вчений і щодо деяких синтаксичних конструкцій польської мови, не властивих українській.

Функціональний розвиток мови А. Ю. Кримський розуміє як досконалість її системи в цілому, а також гармонійність у сполучуваності, переходах, перетвореннях і взаємозамінах складових різних рівнів мовної структури. Звідси увага вченого до важковимовлюваних сполучень приголосних, систематизації правил чергування *в з у, й з і*, заперечення традиційної, застарілої церковнослов'янської граматичної термінології, що утруднює можливості наукового опису мови, прагнення систематизувати систему назв відмінків¹², серйозні пошуки шляхів стилістичної виразності мови. На думку А. Ю. Кримського, гіпотетичному авторові речення «Батько, що знає, що діти, що...» — й найлютішої карі мало!»¹³. Всі ці думки аж ніяк не втратили своєї актуальності й сьогодні.

А. Ю. Кримський розумів і своєю науковою та творчою діяльністю переконував: сліпе слідування нормам, відтворення раз і назавжди закодованих зводів і правил перетворює мову в архаїку, позбавляє її цілющих еволюційних джерел, позбавляє здатності на свою роль у діалектичному, динамічно змінному світовому цивілізаційному процесі. В листі до І. Я. Франка 3.10. 1895 р. як високий естетичний та інтелектуальний взірць, гідний наслідування, він наводить факт: «...колись Потебня був прочитав Кониському свій переклад «Іліади» на українську мову (здається, пісню першу); Кониський аж упився ядерною, напрочуд гарною мовою в тім перекладі і ентузіастично згукнув: «Як же гарно! Коли б оце та швидше надрукувати — ото був би ступінь для розвою нашої національності, дак ступінь!»¹⁴.

Перекладацька діяльність А. Ю. Кримського є досконалим взірцем гармонії, що постала у великому напруженні духовних сил і дивовижної працездатності дослідника, знавця мов. Характерними з цього приводу є відомі слова Л. М. Толстого про те, як він «вивчав «Коран» за Кримським»¹⁵.

Окремо стоїть питання про внесок в українську лінгвістику

й культуру в цілому А. Ю. Кримського-сходознавця. Масштабність і різноаспектність творчих інтересів ученого й у цьому випадку слугували серйозній презентації української мови серед народів світу. Звертаючись до Б. Д. Грінченка, дослідник повідомляє: «Написав я також (по-арабськи) статтю до арабського журналу «Аль-Машрик» про те, як постали деякі одміни між арабськими наріччями; в тій статті я торкнувся української мови і вияснив арабам, що воно таке»¹⁶. Факт наукової плідності особистості стає фактом пошуку глибинних взаємозв'язків народів, необхідності взаємозбагачення культур. Саме в такому широкому культурологічному контексті можна розглядати й блискучі етимологічні розвідки А. Ю. Кримського-тюрколога. Конкретні лінгвістичні дані етимологій *батьки*, *бугай*, *боярин*, *хата* та інші¹⁷, вивчення лексичних, фразеологічних і граматичних впливів східних мов повинні не тільки прояснити походження слова, окреслити його значеннєве поле чи межі використання, а насамперед ввести в науковий обіг нові дані про спільність історичного та духовного розвитку народів.

Функціональний розвиток мови в лінгвістичній концепції А. Ю. Кримського не має категоріальної визначеності, трактування в поняттях сучасного мовознавства. Сутність функціонального розвитку мови бачить учений у глибокому пізнанні законів будови й динаміки народної мови, її мотивованому вдосконаленні відповідно до комунікативних потреб, традицій та естетичних національних ідеалів.

Розбудовувати ж мову, шліфувати її функції, популяризувати у світі, збагачуватися через мову духовними надбаннями інших народів повинна насамперед інтелігенція. Таке твердження найактуальніше й сьогодні.

¹ Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). К., 1987. ² Кримський А. Твори: В 5 т. К., 1974. Т. 5, кн. 1. С. 159. ³ Там же. С. 68. ⁴ Там же. С. 120. ⁵ Там же. С. 14. ⁶ Там же. С. 24. ⁷ Там же. С. 153. ⁸ Там же. С. 291. ⁹ Там же. С. 129. ¹⁰ Кримський А. Про нашу літературну мову // ЛНВ. 1901. № 10. С. 46—47. ¹¹ Там же. С. 46. ¹² Там же. С. 46—47. ¹³ Кримський А. Твори. С. 129. ¹⁴ Там же. С. 204. ¹⁵ Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. М.; Л., 1950. С. 169. ¹⁶ Кримський А. Твори. С. 313. ¹⁷ Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури // Твори. Т. 4. С. 202, 207, 208, 583.

Надійшла до редакції 17.02.91

Функциональное развитие языка проанализировано в лингвистической концепции А. Е. Крымского как система взглядов на генезис языка, его структуру, тенденции развития, проблему языковых контактов, место языка в цивилизационном процессе.

Г. І. ХАЛИМОНЕНКО, канд. філол. наук, Київ. ун-т

ТЮРКІЗМИ В ТЕРМІНОЛОГІЇ СТРАТЕГІЇ
И ТАКТИКИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Розглядаються терміни *алла*, *алла*; *безбаш*, *сакла*, *чамбул*, *чата*, *яса*, вживані в староукраїнських документах, переважно в літописах. Широко використані пам'ятки письменства тюркомовних народів. Пропонуються етимології вказаних термінів.

Щоб чинити ефективний опір експансії Туреччини та Кримського ханства, запорожці мусили запозичувати у нападників їхні методи бою, а, значить, і відповідні терміни. Така термінологія ще майже не досліджувалася ні фахівцями української мови, ні тюркологами, отож стаття може прислужитися широкому колу науковців.

Алла, алла! «клич, що його вигукували запорожці під час атаки на військо польського короля», пор. також російське (донське) *алала* «крики на звіра, цькування»¹, болгарське *ала-ала* «команда, коли щось підіймають»².

У «Літописі самовидця» описано, як козаки, переодягнувшись в татарські строї, з криками «алла, алла!» кинулися на військо польського короля: «(Поляки) пошли утеком... от козаков, поробившихся в татарскую одєжду и крикнувших: алла, алла!»³

Турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі наводить приклад вживання такого кличу й турецькими вояками: «Побачивши ісламське військо, козаки закричали: «О (святий) Георгію!»... Сейді Ахмед-паша зі своїми ста п'ятдесятма... вояками... відволікаючи увагу козаків, в один голос закричали: «Аллах! Алла-лах!»⁴. Вигук *алла, алла* козаки запозичили або з кримсько-татарської, або з турецької мови, в яких арабське *allah* набрало звучання *алла*, пор. кримсько-татарське *Allah*⁵, пор. також турецьке *Allah* «наступальний клич турецьких вояків»⁶.

Український вираз «хоч (г)алла кричи!», можливо, має спільне походження з козацьким бойовим вигуком *алла, алла!*

Безбаш. Цей термін вже давно привертав увагу вчених.

Гадаючи, що це слово складається з українського прийменника *без* та тюркського *baš* «голова», історики й філологи визначили таке первісне значення терміна: «відчайдушні голови»⁷. Пояснюючи термін *безбашна орда*, Д. Яворницький так само виходив із розуміння того, що в ньому заховане тюркське *baš* «голова», отож, на думку вченого, ота безбашна орда не що інше, як орда без голови, тобто без начальника⁸.

На жаль, не фіксує цих історичних термінів словник української мови (тлумачний), що правда, подається прислівник *без-*

баш, але це, звичайно, лише варіант форми *безбач* «наосліп», а, отже, не має ніякого зв'язку з терміном, який нас цікавить.

Помилково пояснюється лексема *безбаш* «гармидер» як утворення з прийменника *без* і турецького за походженням слова *баш* «голова» в «Етимологічному словнику української мови»⁹.

Насправді ж термін *безбаш* — це своєрідно адаптоване запорожцями тюркське *beşbaş* «ватага з п'яти голів (вояків)» *beş* «п'ять» та *baş* «голова», пор. тюркське *beşli* «п'ятірники — різновид легкої кавалерії»¹⁰, також угорське *beşlia* «різновид військ»¹¹.

Турецький мандрівник Евлія Челебі описав, як стрімкі ватаги *бешибаш* раз чи двічі на тиждень здійснювали наскоки, брали здобич і, допровадивши її до Криму, продавали¹².

Запорожці відповідали нападаникам їхніми ж тактичними засобами. У 1692 р. кримський хан скаржився: «... (козаки) ходячи на безбаші шкодят панству Кримському; жебы вперед безбашами своїмы крымцов не шкодыли»¹³.

У документі 1693 р. засвідчено, що «...наш знатний товариш Максим бил нещадно орду безбашную»¹⁴.

В українській мові первісне значення терміна *бешибаш* (безбаш) «п'ять вояків» з часом досить таки нівелювалося й розумілося як «загін вояків», «навала здобишників», аж поки набуло зрештою навіть значення «гармидер», що його засвідчує «Етимологічний словник української мови», пор.: «безбаш челявчских всороке и впятидесят и больше ъздыт и полоном у них поляков непристанно добываються и ныне де в Бѣлгородчину вывезено того из Польши полону столко что изчести немочно»¹⁵.

Сакма «бойовий лаштунок запорожців: в колону марш»; «соганный хід»¹⁶. У російській мові слово *сакма*, *сокла* має значення «лісова стежина», «слід ноги»¹⁷. Цікаво, що одне із значень цього терміна — «слід ноги», знаходимо і у Д. Яворницького: «Козаки рухалися... щоб відшукати татарську сакму — сліди копей на траві»¹⁸.

Безперечно, етимон запорозького воєнного терміна потрібно шукати в кримсько-татарській мові, поки що ж можемо послугоуватися лише такими досяжними нам тюркськими формами: татарське *soqta*, чагатайське *soqtaq* «стежка в горах, що відділяється від великого шляху й веде в хащі», казахське *soqraq* «стежка, якою худоба йде до води»¹⁹, турецьке *soqraq* «вулиця». В. Радлов, подаючи чагатайську та казахську форми *soqta*, *soqtaq*, виводив їх цілком правомірно з тюркського *soq* — «бити»²⁰ — у плані семасіології порівняймо український вираз *битий шлях*.

Чамбул. «Словник української мови» тлумачить термін *чамбул* так: «загін татарської кінноти, що їздив по степах і чинив раптові напади на мирне населення»²¹. Таке пояснення терміна не зовсім правильне, бо слово *чамбул* у пам'ятках староукраїнської мови означало й «загін запорожців», а крім того, було

складовою частиною виразів *чинити чамбули, ходити в чамбул* тощо, пор.: «(Орда) и по за Вислою з своїми чамбулами могла би красовати и корону спустошувати»; «еден чамбул Татарській... Хмельниченка... взяв в полон»; «чамбул Запорожській... Мазепу з неволниками... нагабавши...»; «Гетман Самойлович... з людьми ратними Великоросійськими виправлял за реку Самар випаловати степену..., котрих чамбул Запорожській мало настрашил был»; «жоден з подданих Отоманских, а особливо з Татар, аби не чинил чамбулов до Полски»; «Що зась з охочих молодцов чамбули Ваши и наши по розлеглих и диких степах гуляючи... (З листа Війська Запорізького Кримському ханові.— Г. Х.)»²².

Термін засвідчено також у старопольських пам'ятках: *čambul* «татарський загін» (<українське *чамбул*)²³ і молдавських хроніках: *čambul, čambur* «наскок татарів на Україну, Польщу, Австрію, Молдову», «раптовий наскок», пор. також *a bate ceamburi* «у говірках мешканців Сучавських гір: «жити трудом інших»²⁴.

Г. Дорфер, виходячи із запозиченого в перську мову *čaravul* «раптовий наскок», вважає, що тюркський термін, який пізніше увійшов в інші мови, попервах виник приблизно в XV—XVI ст. на просторах поширення чагатайської мови²⁵.

Пошук тюркського етимона ускладнюється через багатоманітність фонетико-морфологічних форм та семантичних значень.

Українська форма, як і молдавська *čambul*, співзвучна з чагатайським *čambul* «широка ремінна петля з двома кінцями; закинувши на здобич, один кінець її стягають — так ловлять полонених»²⁶, але семантичне значення її все-таки інше. Українській лексемі семантично близькі турецьке *čarul* «грабунок», «здобич», киргизьке *čabul* «розмахування; боротьба, швидка їзда», казахське *šabul* «їхати чвалом», чагат. *čaraul* «напад»²⁷, туркменське *čaravul* «гонець», «грабіжник»²⁸, азербайджанське, чагатайське *čaraul, čaril, čaraul* «наскок кінноти», «здобич», татарське *čaraul* «гонець»²⁹, ногайське *šabiv* «наскок», казахське *šaraul* «військо правого крила на час бою»³⁰.

Як бачимо, лише чагатайське *čambul* «ремінна петля, якою захоплюють у полон» випадає з ряду семи «грабунок, наскок, здобишник». Але семантичне значення цієї лексеми все-таки можна пояснити. Очевидно, оце чагатайське *čambul* утворилося в середовищі конгломерату тюркських племен, наприклад, в добу руїни Золотої Орди, шляхом контамінації двох різних за походженням слів **čaravul* «наскок, грабунок» та *čimbur, čimbur* «різновид аркана». Частково це усвідомлював ще Л. Будагов: «...татарське *čambul* (слово це зіпсоване з *činbur* або *čimbur* перейшло й до запорожців) широка ремінна петля з двома кінцями, і закинувши його на здобич, один кінець стягають, так і ловлять полонених»³¹ — пор. татарське, турецьке *čilbur, čilbir* «вір'ювка; довгий повід, яким притягають коней чи прив'язують до чогось»³², татарське *čylbyr* «ланцюг, жіноча прикраса на шию»,

східно-тюркське *čubur* «повід на коня», *čimbur* «вірówka з кінського волосся», «повід»³³.

Етимологія лексеми *čilbir* (*čimbir*) *čimbur* неясна, більшість тюркологів схильні вважати це слово пізнім запозиченням з монгольської *čilbiğur* > тюркської *čilbur*, *čulbur* «вуздечка, ремінь на шию для перевезення вантажів»³⁴.

Контамінація форм *čaraul* «грабунок, наскок» та *čimbur* «вірówka», очевидно, відбулася в регіоні тюрксько-української двомовності — в українському Причорномор'ї. Засвоєння тюркської форми українським козацтвом проходило легко, коли зважити, що лексему *чимбур* < тюркське *čimbur* «вірówka» українці вже були засвоїли, пор.: (1557 р.) *чимбуры три зубриных*³⁵, (1571 р.) *чимбур лосиный*³⁶, (1584 р.) *чимбуrow два ременних*³⁷. Виходячи з того, що цей термін вважається монголізмом, запозичити його українці могли не раніше XIII—XIV ст.—XV ст. він, очевидно, був уже в широкому вжитку. Отож, в XV—XVI століттях увійшов у вжиток запорожців термін *чамбул*.

Чата. «сторожовий загін вояків (козаків чи татар або турків), що несе варту на місці або посилається на розвідку; місце, де розташувалася варта». Цей термін вживається також у виразах: *стати на чати, лежати на чатах* «вартувати», пор. також *чатовати* «скрадатися»³⁸.

Розглядаючи цей термін, кожен лінгвіст, звісно ж, одразу згадає й термін *чета*, пор. давньоруське *чета* «загін, натовп, община», болгарське, сербо-хорватське *чета* «загін, війсьکو», словацьке, чеське *četa* «загін, похід»³⁹, польське *częta* «загін», угорське, румунське *čata* «бій, натовп»⁴⁰.

Проте існують ще й інші думки щодо походження цього українського терміна. Дуже цікаву етимологію подав ще в 1925 р. Р. Смаль-Стоцький. Виходячи з виразу *стояти* (лежати) *на чатах* (козацькі чати у степу — це дашок на стовпі чи стовбурі дерева, на який по драбині вилазили козаки й там несли варту), Р. Смаль-Стоцький виводить козацький термін з турецького *čatu* «навіс од вітру й дощу», «дах»⁴¹. У плані семасіології пор. українське *чардак*, *чердак* «дашок на морському судні для спостереження» < турецьке *čardaq* «те саме» < перське *čar* + «чотири» *taht* «дошка».

Непереконливу етимологію українське *чати*, *чата* запропонував був Д. Яворницький: «Чата або чат з тюркського на російську означає перехрестя, в переносному значенні: роз'їзд на перехрестях»⁴². На відміну від Р. Смаль-Стоцького Д. Яворницький в українському *чата* вбачав інший тюркський етимон — турецьке *čat* «місце злиття двох річок», «перехрестя». Але в турецькій мові за цією лексемою не засвідчується значення «роз'їзд на перехресті». Бездоганний етимон українського терміна можна було б вбачати в турецькому *čata* «наскок, напад грабіжників», засвідчене в словнику такого надзвичайно пунктуального й тонкого тюрколога, як Л. Будагов⁴³. Та мусимо зауважити, що сучасні лексикографи Туреччини надають перевагу формі *četa*

«банда, зграя», «партизанський загін, загін повстанців»⁴⁴. Щоправда, ця форма, очевидно, сама є пізнім запозиченням (XIX ст., період визвольної боротьби південних слов'ян з ярма Османської імперії), і є не що інше, як слов'янське *чета*. Етимологію українського, а, отже, можливо, й турецького терміна *чати*, *чата* можна буде вирішити, віднайшовши його у давніх турецьких текстах.

Найчастіше термін *чата* зустрічається в козацьких літописах: «Хан зо всіми войсками станул кошем под Гусятином, а ропустивши от толь ку Львову и далѣй густіи свои чати, всѣ шляхи Полякам до Полски позаступовивал; тилко една чата Татарская, в шести стах коней на Волинѣ здобившаяся...»⁴⁵. Але трапляється термін *чата* і в документах міської адміністрації: «И убивши, зложили мы на свой воз, отвезли ночу под запорожскую чату»⁴⁶. А ось свідчення козака Коржа, записане Д. Яворницьким: «Потім взяли мене в Січ, де я при панові кошовому був молодиком, а в 20 років мене взяли й записали у військо. У війську назвали мене Журбою, бо я все мовчки працював, а після того, як на чатах недогледів, як воляки нашу здобич відняли, назвали мене Іваном Присліпсю»⁴⁷.

Як бачимо, два останні приклади підтверджують значення слова *чати* «спостережний пункт; приміщення, де перебуває чата — загін варті». В козацьких літописах термін *чата* вживається із значенням «загін вояків», причому переважно татарський загін, а це викликає сумнів, аби українці називали слов'янським терміном тюркське реалію.

Яса «салютування, привітання стріляниною з гармат». Цей термін трапляється в козацьких думках: «Із дванадцяти штук гармат гримали, ясу воздавали». Слово, поза сумнівом, запозичене з говорів кипчаків, очевидно, ногайців, причетних до формування козацтва в українському Причорномор'ї, пор. кипчацьке (Азербайджан) *jasa* «браво!»⁴⁸. Кипчацьке *jasa* — це варіант загальнотюркського *jasa* «хай живе!», пор. турецьке *jaşa* «хай живе! браво! ура!»⁴⁹. У козацькому середовищі цей военний термін набув ще й інших значень: «сигнал», «гомін, гамір», — ба, навіть більше: змінив і саму форму лексеми: «Ой, Хмелю, — каже, — Хмеліку! вчинив еси ясу і поміж панами великую трусу»; «Ви, панове молодці, кайданами не стучіте, ясини не учиніте, нікогого турчина в галері не збудіте». Можливо, не без впливу козацького терміна *яса* дало форму *ясити* «повідомляти» українське *з'ясовувати* — коли так, то це надзвичайно цікавий випадок контамінації: «Брате мій рідний! Уже хоч бий, тільки панові батьку не яси!» — «Так що ж? У такого одмолишся? І нагаєм вибив, і кошовому з'ясував»⁵⁰. У цьому плані цікаве російське (донське) *ясачить* «пліткувати»⁵¹.

Козацький термін *яса* потрібно відмежовувати від іншого тюркського запозичення в українську мову — *яса* «даннина», пор. «(Мавка черкає себе серпом по руді, кров брнзкає на золоті коси Русалки Польвові): Ось тобі, сестро, яса!» Термін *яса* «да-

нина» принесла була у вжиток українців адміністрація Золотої Орди, із занепадом якої вийшло з активного вжитку й саме слово. Увійшла в українську мову лексема *яса* «даннина» з кипчацьких говорів Золотої Орди, порівняймо татарське, чагатайське *јаса* «даннина»⁵², турецьке *јасаq* «даннина»⁵³. Форма *јаса*, безперечно, пройшла такий шлях: *јаса* < *јасав* < *јасаq*.

Традиційно тюркське *јасаq* «кара, накладена законом, штраф, данина» вважалося запозиченням з монгольського *јасахи* «тримати в порядку, правити»⁵⁴. Турецькі мовознавці схильні вважати слово *јаса/јасаq*, засвідчене в давньотюркських текстах, тюркським за походженням⁵⁵.

¹ Миртов А. Донской словарь // Тр. северо-кавказской ассоциации научно-исслед. ин-тов. 1929. № 58, вып. 6. С. 281. ² Филипова-Байрова М. Речник на чуждите думи в българския език. София, 1982. С. 69. ³ Летопись самовидца. К., 1878. С. 221. ⁴ Челеби Евлия. Книга путешествия. М., 1983. Вып. 3. С. 214. ⁵ Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1983. Т. 1. С. 397. ⁶ Турецко-русский словарь. М., 1977. С. 48. ⁷ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. М., 1903. Т. 1. С. 363; Веселовский Н. Отчаянные головы — безбаш // Живая старина. 1909. Вып. 3. С. 267; 1910. Вып. 1—2. С. 158. ⁸ Эварницкий Д. Указ. соч. Т. 3. С. 193. ⁹ Етимологічний словник української мови. К., 1982. С. 161. ¹⁰ Веселовский Н. Знач. праця. ¹¹ Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978. С. 127. ¹² Челеби Евлия. Книга путешествия. М., 1961. Вып. 1. С. 216—217; Вып. 2. С. 37, 246. ¹³ Эварницкий Д. Указ. соч. Т. 1. С. 363. ¹⁴ Его же. История запорожских козаков. М., 1897. Т. 3. С. 193. ¹⁵ Маркевич А. И. Список с старейшего списка подьячего Василия Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных договоров. Одесса, 1895. Т. 18. С. 45. ¹⁶ Яворницкий Д. История запорізьких козаків. Львів, 1990. Т. 1. С. 267. ¹⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1971. Т. 3. С. 547. ¹⁸ Эварницкий Д. Указ. соч. Т. 1. С. 435. ¹⁹ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869. Т. 1. С. 709, 710. ²⁰ Радлов В. Знач. праця. Т. 4. С. 526. ²¹ Словник української мови: В 11 т. К., 1980. Т. 11. С. 267. ²² Летопись Величка: В 4 т. К., 1848—1864. Т. 1. С. 120; Т. 2. С. 334, 341, 382; Т. 3. С. 513. ²³ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków. 1923. S. 79; ²⁴ Wendt H. Die türkischen Elemente im Rumänischen. Berlin, 1960. S. 74. ²⁵ Doerfer g. Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. Wiesbaden. 1963—1967. B. 3. S. 48. ²⁶ Радлов В. Вказ. праця. Т. 3, С. 1942. ²⁷ Там же. С. 1921, 1934, 989, 1917. ²⁸ Турецко-русский словарь. М., 1977. С. 722. ²⁹ Будагов Л. Знач. праця. Т. 1. С. 451, 469. ³⁰ Байжанов Ш. Военная лексика в казахском языке. Алмата, 1973. С. 7. ³¹ Будагов Л. Знач. праця. С. 465. ³² Там же. С. 484. ³³ Радлов В. Знач. праця. С. 2088, 2179, 2189. ³⁴ Menges K. H. The Oriental Elements in the Oldest Russian Epos The Igor Tale Slowo o polku Iгореve. Supplement to Word journal of the linguistic circle of New York. 1951. Vol. 7. S. 66; Ramstedt G. Kalmükisches Wörterbuch. Helsinki, 1935. S. 433. ³⁵ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильна, 1865—1914. Т. 17, № 933. ³⁶ Архив юго-западной России, издаваемый Временною комиссиею для арзбора древних актов. К., 1859—1911. Т. 1, ч. 1. С. 34. ³⁷ Актова книга Житомирского уряда. К., 1970, № 43. ³⁸ Гринченко Б. Словарь української мови: В 4 т. К., 1959, Т. 4, С. 447; Словник української мови: В 11 т. К., 1979. Т. 11. С. 282; ³⁹ Фасмер М. Знач. праця. Т. 4. С. 351. ⁴⁰ Slawski T. Słownik etymologiczny języka polskiego. Krakow. 1952. S. 114. ⁴¹ Смаль-Стоцький Р. Українська мова в етимологічному словнику Е. Бернекера // Slavia. 1926. № 5. S. 25; Радлов В. Знач. праця. С. 1983; Турецко-русский словарь. С. 172. ⁴² Яворницкий Д. История запорізьких козаків. Львів, 1990. Т. 2. С. 471. ⁴³ Будагов Л. Знач. праця. С. 470. ⁴⁴ Турецко-русский словарь. С. 182. ⁴⁵ Летопись Величка. Т. 1. С. 150, 169. ⁴⁶ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. К., 1976, № 101. ⁴⁷ Яворницкий Д. Знач. праця. С. 471.

⁴⁸ Ширалиев М. Ш. Кипчакские элементы в азербайджанском языке // Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965. С. 11.
⁴⁹ Турецко-русский словарь. С. 915. ⁵¹ Словарь русских донских говоров. 1976. Т. 3. С. 207. ⁵² Радлов В. Знач. праця. С. 216. ⁵³ Будагов Л. Знач. праця. Т. 2. С. 329. ⁵⁴ Березин Ш. Шейбаниада. Казань, 1849. С. 54. ⁵⁵ Ivan A. Türk dili arastirmalari yilligü. Belleten, 1956. S. 191.

Надійшла до редколегії 15.02.91

Рассматриваются термины *алла, алла; безбаш, сакма, чамбул, чата, яса*, употребляющиеся в староукраинских документах, преимущественно летописях. Широко использованы памятники письменности тюркоязычных народов. Предлагаются этимологии указанных терминов.

Т. В. ІВАНОВА, асп., Київ. ун-т

СИМВОЛІКА ТРЬОХ КОЛЬОРІВ У РОМАНІ «МАРУСЯ ЧУРАЙ» ЛІНІ КОСТЕНКО

Подаються спостереження над нашаруваннями значень назв кольорів в історичних творах. Семантичне наповнення символів ґрунтується на етимологічній спорідненості назв елементів, наводяться докази єдності походження символів із одного давнього слова. Розкриваються нові відтінки значень у сучасних поетичних творах.

Система стилістичних засобів художнього твору містить в своєму складі палітру фарб, або живописних елементів, на тлі яких проходять події зображуваного. Як і в живописі, палітра має кольори, які є основою для інших, менш важливих у творі.

Естетично-філософська функція, притаманна живописним елементам мови (художнє означення, метафоричний, поетичний епітет), на жаль, у мовознавчій літературі висвітлена досить односторонньо — дослідники багато уваги приділяють лише першій частині названої функції.

Філософська функція проходить повз увагу мовознавців, хоча основи для такого вивчення живописних елементів мови були закладені багатьма вченими.

Як відомо, художнє означення найчастіше виражається прикметником. Ще О. О. Потебня вказував на тісний зв'язок між іменником, тобто предметом, і якістю, яку має даний предмет¹. Зв'язок цей здійснюється і органічно, й за походженням. Існувало «щось середнє між іменником і прикметником. Пізніше кожна частина мови почала функціонувати самостійно»². Поступово відбувався розпад чуттєвого образу на іменник, прикметник та дієслово з чітко окресленою першообразною ознакою, внутрішній і зовнішній зміст якої найчастіше прихований від нас з часом набутими властивостями³.

У той же час у мові паянші опорні пункти історично оформленої думки, назви предметів та явищ, що містять найзаповітніше, найпотаємніше⁴, які, сполучаючись із живописними елементами у контексті історичної поезії, неодмінно накладають на останні філософськоузагальноуючий відтінок.

© Т. В. Іванова, 1992

Дослідженням мови поетичних творів історичної тематики встановлено, що основу палітри фарб складають живописні означення *чорний* — *червоний* — *білий*. Спробуємо розкрити їхні специфічні особливості, естетично-філософську роль на матеріалі двох історичних творів Л. В. Костенко — роману у віршах «Маруся Чурай» та «Думи про братів неазовських».

Керуючись даними літератури, присвяченої вивченню семантики кольорів у слов'ян⁵, М. В. Попович робить висновок, що у символічному трикутнику, «який відповідає вертикальним координатам світового дерева», найбільш архаїчною є система «білий — червоний — темний (найчастіше чорний)»⁶, причому ця система спостерігається в усіх народів. Символом заходу, тобто «поганого» для людини, був «темний» колір⁷.

Давньоіндоевропейська традиція розглядає семантику *чорного* кольору як похідну від * *mel* — «*черный, темный*»: древньоіндійське *malinā* — «*грязный, черный*», *mlāna* — «*черный, темный*», *mala* — «*грязь, грех*», латинське *mulleus* — «*красный, багряный, пурпурный*» і под.; походження *білого* кольору — * *alb*^[th] — «*белый, светлый*»: лат. *albus* — «*белый*», древньо-верхньо-німецьке *albiz* — «*лебедь*», старослов'янське *lebedi* — «*лебедь*» (назва за характерним білим кольором птаха); з *білим*, тобто світлим кольором, пов'язана індоевропейська назва срібла, напр.: древньоіндоевропейське *ǵajata* — «*серебро*», *ǵǵjupa* — «*белый, светлый, серебряного цвета*». Назва *червоного* кольору етимологічно дещо відмінна, оскільки перш за все має зв'язок із «червоним металом — міддю»: середньо-древньоіндійське *lohā* — «*красный металл, медь, железо*», древньоіндійське *lōhita* // *gōhita* — «*красный*», латинське *ruber* — «*красный, rúbidus* — «*темно-красный*» та ін.⁸ Очевидно, звідси бере початок символіка червоного / військового. О. Г. Преображенський в Етимологічному словнику російської мови доводить спільність походження *червоного* кольору із семантикою слів «пожар, пламя ...окраска, красота»⁹.

Памва Беринда писав, що *білий* далеко не завжди відповідав «тому поняттю, яке ми під ним розуміємо; у Зизанія слово «багрянниця» плумачиться словом «бел»... День має два епітети: червоний і білий, і обидва вони у первісному трактуванні могли бути рівнозначними між собою».

О. О. Потебня вказував, що *білий*, подібно до початкового образу «яскравого, яркого», походить від світла та вогню (Ярило, сонячне свято) й лише потім наближається до *білого*; від «сонячного жару», від марить (про сонце) беруть свій початок і слова *жаркий, рожевий, багровий, марати, власне чорнити*, малоросійське *марніти* — чорніти (як у тавтологічному звороті: зчорніти — змарніти). Зв'язок між *чорним* кольором і будь-яким *лихом учений* виводить від чеського *muřiena* — смерть, зима, відносно чорного кольору до смерті, польське — *тога*, малоросійське *мара* і подібні — привид, який мучить людей уві сні — одного кореня. Тому й *ніч* означає печаль і нещастя, що вона

темна (нагадує чорний колір), близько до семантики *ночі* стоять *сутінки*, коли стикаються щастя і горе людини¹⁰. Цим же семантичним змістом наповнене поняття «зими» (зима *чорна*), оскільки асоціюється із ніччю, мороком, «зазимье» — початок мороку, початок смерті, відповідно сон і смерть — це зима і мороз, заснути означає замерзнути¹¹.

Біблія тлумачить настання «зими» як передвісника образу смерті через «морок і хмари», темрява й ніч виступають синонімами¹². Символами *горя, темряви, крові* служать «багряниця и пурпур»¹³. Крім того, в написанні ікон як єдиному найпоширенішому виді живописного мистецтва ще з часів Київської Русі переважали кольори *білий, чорний, червоний*. Очевидно, тло ікон служило, з одного боку, даниною найдревнішим звуковим і чуттєвим образам, а з другого, передавало сучасним і особливо майбутнім поколінням частину навколишнього світу, пропущеного крізь призму бачення наших предків.

Таким чином, комплекс основних живописних елементів *чорний — червоний — білий* можна розглядати як щось до деякої міри неподільне, що з різних точок зору має чітко окреслену специфіку (оскільки мова йде про історичні твори). Можливо, давня мова мала єдине означення, яке вміщувало в собі семантичні відтінки всіх трьох кольорів, або два означення із *чорним / червоним*; і *червоним / білим*, які з часом розпалися на кілька чуттєвих образів, проте зв'язки між семантичними нашаруваннями епітетів збереглися й до сьогодні.

Усі випадки вживання зазначених живописних елементів Л. Костенко в історичних творах розподілимо на дві великі сфери: сферу військових дій і психологічну сферу.

У названих творах висвітлюються не лише події визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, а й згадуються часи Київської Русі, переплітаючись із поодинокими біблійними сюжетами. Тому не дивно, що палітра кольорів першої сфери вживання вражає своєю багатоплановістю.

Символічним образом, який концентрує в собі *чорно-червоні* барви, тобто горе народу, стає Замкова гора, на якій жив Ярема Вишневецький. І хоча замку вже немає, як немає й самого господаря, залишилися сліди, невідвладні часові. Як не може земля, «обагрянена кров'ю невинного страждальця», простити Каїна й тому «стає зброєю покарання для вбивці»¹⁴, так не може людська пам'ять забути вчиненого Яремою Вишневецьким.

Символічний образ «пам'яті» не лише асоціюється із «землею» як втіленням самої пам'яті, а й виступає узагальнюючим мотивом жіночого чекання, жіночих сліз і терпіння, як символ земної і євангельської матері з вічним відновленням безсмертного життя¹⁵. Тому проти зрадника піднімається земля, кожне її дерево, кожен листок на дереві:

Чи не тому такий Ярема й лютий,
ладен цю землю трупами змостить,

що кожна тут осичинка над шляхом
йому про Юду листям шелестить?.. *

Із образом «землі» пов'язаний народнопісенний символ матері, дівчини, жінки, яка від горя може перетворитися на дерево (пор. «Тополю» Т. Г. Шевченка). У Л. Костенко дерева — живі, вони здатні відчувати те, що й люди, вміють співчувати, старіти, можуть провести в останню путь. Поетеса наділяє їх обох одними й тими живописними елементами. Напр.:

Віз їде, проминаючи тополю,
високу й *почорнілу* на вітрах.
І проминає мати край дороги,
сумна і *чорна*, —
теж, як та тополя.
Комусь тополя стане в головах.
Стара тополя, *чорна* та безлиста,
ворон гойда на цвинтарі в снігах.

Л. Костенко характеризує Ярему Вишневецького епітетом *страшний*, який стає в один синонімічний ряд із *кривавим*; навіть символ «зірки», який супроводжує людину з першої хвилини життя на землі, має означення *темної*:

Там жив Ярема, син Раїни,
страшний руйнатор України.
...*кривавий* кат з-під *темної* зорі, —
отам він жив, на Замковій горі.

Невід'ємними традиційними компонентами сфери воєнних дій є образ «хмар», який семантично пов'язаний із уявленнями про нещастя, і символ «ворона, вороння». Відзначимо, що останній, як і «орел», за своєю належністю до Верхнього світу у давньоіндоевропейській мові мав зв'язок із сакральними традиціями, вважався птахом священним і, очевидно, з цієї причини саме орли й ворони присутні в народних думках та історичних піснях, що співвідносяться із символом «смерті». Напр.:

І тільки хмари, хмари *пурпурові*...
А *вороння!* Його вже тут — аж *темно*
І, як пола подертої сутани,
накрило місто *чорне вороння*

То миленко.

Як *вороння* кричить несамовито!
Вже скільки їдем, а воно кричить.

Символічний образ «свічки» в ролі атрибута, що супроводжує людину в останню дорогу, у мікроконтекстах Л. Костенко переосмислений і дістає зовсім інше звучання. Введення його у метафоризовані комплекси разом із живописними означеннями *чорний, кривавий, страшні* створює, з одного боку, атмосферу свя-

* Тут і далі наводимо ілюстрації за виданнями: Костенко Ліна. Маруся Чурай. К., 1982; Сад нетанучих скульптур. К., 1987.

тості над душами замордованих людей, а з другого — як «слід» війни навічно входять у *пам'ять* живих:

...і *чорний* сум лубенської дороги.
Страшний по ньому залишався слід —
козацьких, тіл *кривавий* живопліт.
Якомусь ти своєму, певно, Богу
поставив, княже, ці *страшні* свічки.

Образ «смерті» у досліджуваних творах персоніфікується, живе власним життям (пор. «Пир во время чумы» О. С. Пушкіна). Оскільки всі жахливі події у Л. Костенко трапляються в основному взимку, то й сама «смерть» створюється за подобою фольклорних зимових страхіть. У мікроконтекстах щодо «смерті» яскраво проступають усі три кольори, причому перевага надається *білому*, який створює тло для розгортання основного змісту лексемами *сніг, хуртовина, сережки*. Напр.:

А *смерть* кружляє, кружляє, кружляє,
кружляє навколо палі.
Наносить *білого снігу* у очі його запалі...
Кружляє, кружляє, кружляє
ота *страшна хуртовина!*
Танцює хижка і п'яна,
льодистими сережками трясє.
... Тиша. *Попелище*.
Лиш ходить *смерть* з *кривавою* косою...

Подібно до «Слова о полку Ігоревім», учасниками воєнних дій стають не лише явища природи (*сонце, зірка, гора*), а й звичайні предмети (*вітряк*), які у сполученні з означеннями *чорний, кривавий, багряний* і под. створюють мовну картину очікування боїв, що незабаром відбудуться:

Багряне сонце. Дужка золотава
стоїть над *чорним* каптуром гори.
І далина на всі чотири боки
перехрестилась *чорним* вітряком.

Навіть природні барви осені, які, здавалось би, мають веселити людину, сприймаються і героями твору, кожен з яких настільки переповнений власним горем, що не помічає нічого навколо, і нами, читачами, як передвісники лиха:

Кривавим градом плаче горобина.
Ці барви *черлені* і *жовтогарячі*,
ці шедрі сади у *багряному* листі! —
а люди бредуть і бредуть, як незрячі.

Живописні елементи, за допомогою яких Л. Костенко змальовує внутрішній вигляд собору у Києві, свідчать про те, що горе ввійшло й у священний храм, тобто у святиню для кожної людини, перетворивши його в руїни. Тут ми знову стикаємося з персоніфікацією, оскільки собор має «душу», може «кричати» і под. В один синонімічний ряд із *чорним* стають епітети *випалений, недопалений* (які семантично пов'язані з пожежею, попелом), *полускані*, лексеми *морок, дим, попіл* та ін. Навіть природна одяга «янголів» *білого* кольору містить не стільки відтінків святості, скільки прощання з полеглими під час боїв.

...Стоять собор старовинний із *випаленою* душею.
Ми тихо ступили в *морок*, що *димом* ядучим пропах.
Лежали зрушені плити, як зашerti *чорної* книги.
І янголи в *білій* одежі впритул обступили вітар.

Друга сфера вживання власне означень має дві підгрупи. Перша з них — традиційні, так звані постійні епітети: *чорна* ко-са, *чорная* хмара, *чорна* земля, *білий* лебедин та ін.

Живописними елементами другої підгрупи виступають авторські епітети, метафоричні звороти й порівняння. Одні з них виконують власне живописну функцію, оскільки мають описовий характер. Лексеми, які вживаються з ними, — переважно назви різних побутових предметів і явищ природи:

Стоять *залигі* місяцем дворн.
Шорстка кирея кольору *нічного*.

Власне живописні означення другої сфери створюють палітру лише в нашій уяві, відображаючи переосмислення багатьох світоглядів своїх героїв Л. Костенко, бачення дійсності їхніми очима¹⁶, пропущене крізь призму душі поетеси. Філософсько-психологічні поняття, з якими волею автора сполучаються названі епітети, розкривають внутрішній світ героїв, їхні емоції й переживання. Напр.:

І *чорні* бурі пристрастей людських
пройшли б над полем буковок хистких.
Там, під горою, в *посмутній* хаті,
стоїть труна...
...зрада — діло *темне* і *брудне*.

Отже, система живописних елементів *чорний* — *червоний* — *білий*, яка може тлумачитися як єдине ціле, в історичних творах Л. В. Костенко виконує естетично-філософську функцію, що досягається розкриттям внутрішньої форми епітетів, введенням народнопоетичної символіки й створенням авторських метафоризованих комплексів.

¹ *Потебня А. А.* Записки по русской грамматике: В 3 т. М., 1968. Т. 3. С. 103. ² *Білодід О. І.* Частини мови у граматичному вченні О. О. Потебні // *Потебнянські читання*. К., 1981. С. 27. ³ Там же. С. 28—30. ⁴ *Флоренський П. А.* Строеие слов // *Контекст*. 1972. Литературно-теоретические исследования. М., 1973. С. 351, 356. ⁵ *Попович М. В.* Мироззрение древних славян. К., 1985. С. 58. ⁶ Там же. ⁷ Там же. ⁸ *Гамкрелидзе Т. В. Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984. Т. 2. С. 783, 713, 711. ⁹ *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1914. Т. 1 С. 378. ¹⁰ *Потебня А. А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х., 1914. С. 33—34, 38, 41, 191. ¹¹ *Потебня А. А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. Х., 1914. С. 34, 35. ¹² Библия. М., 1988. С. 831, 7. ¹³ Толковая Библия: В 2 т. Пг., 1904—1913. Т. 2. С. 257. ¹⁴ Там же. Т. 1. С. 34. ¹⁵ *Білодід О. І., Кримський С. Б.* Мова — дзеркало культури // *Мовознавство*. 1987. № 4. С. 32. ¹⁶ *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. М., 1987. С. 27.

Надійшла до редколегії 28.01.91

Представлены наблюдения над наслоениями значений названий цветов в исторических произведениях. Семантическое наполнение символов основан

на етимологічному родстві названих елементів, приводяться доказателства єдинства походження символів із одного давнього слова. Розкриваються нові відтінки значень в сучасних поетических творах.

Б. П. МИХАЙЛИШИН, канд. філол. наук, Львів. ун-т

АНТОНІМО-СИНОНІМІЧНІ БЛОКИ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

Досліджуються антонімо-синонімічні блоки в термінології образотворчого мистецтва української мови. Антонімічні та синонімічні відношення розглядаються на інтернаціональному і національному рівнях.

Зіставлення подібностей і відмінностей між різними категоріями мови лежить в основі фундаментальної соссюрівської тези, згідно з якою весь лінгвістичний механізм обертається виключно навколо тотожностей і різниць і що у мові немає нічого іншого, крім протиставлень. Визначивши дві генеральні лінгвістичні дихотомії — 1) зовнішню та внутрішню сторони мови і 2) синхронний і діахронний її рівні, Ф. де Соссюр виділяє цілу низку дрібніших, різних за важливістю та об'ємом протиставлень¹.

Думка Ф. де Соссюра лягла в основу цільної теорії опозицій, яка вперше була обґрунтована на фонологічному рівні М. Трубецьким, а відтак знайшла широке підтвердження на граматичній та лексичній площинах. Свого роду вершиною бінарних опозицій стала семасіологія, яка сьогодні має найширший спектр кількісних та якісних, спільних і відмінних рис і до якої в даний час звернені погляди багатьох дослідників.

Серед зв'язків, які встановлюються між словами на основі власних значень, антонімічні та синонімічні вважаються одними з найважливіших. Взяті окремо — це лише фрагменти всієї повноти семантичних відношень, характерних для лексичної системи мови; поєднані в антонімо-синонімічні пучки, вони вже творять певну цілісність лексико-семантичних зв'язків і ілюструють відкритість категорій протилежного та подібного в мові.

Однак характеристика спільного та відмінного на загальнолексичному рівні не дозволяє, на думку вчених, послідовно розкрити природу антонімії та синонімії, чітко диференціювати головні та другорядні, подібні та відмінні зв'язки, зіставити всі текстуальні значення слів із визначенням у тлумачних словниках тощо.

Загальноживані інтернаціональні слова, як вважає В. В. Келтуяла, теж мають між собою неспівпадань, серед яких найпоширенішими є: неоднакове основне або взагалі різне значення у мовах, наявність додаткових, як правило, неінтернаціональних значень, різний семантичний об'єм у межах одного значення і т. ін.²

Ряд специфічних ознак термінології (безпосередніше поєднання з логіко-понятійними категоріями, а відтак тісніший і більш точний зв'язок між означуючим і означаним, особлива

© Б. Н. Михайлишин, 1992

знакова природа терміна, обов'язкова дефінітивність його значення і т. п.) свідчить про неідентичність слова та терміна в плані протилежності. Це дає підстави дослідникам робити підтримуваний і нами висновок: явище антонімії притаманне термінології ширше, аніж загальнолітературній мові — В. П. Даниленко, О. І. Деборін, Г. С. Коляденко, Т. О. Лисицина, Т. І. Панько і ін. Коротко та точно це положення узагальнила Т. І. Панько: «Антонімія як семасіологічна категорія невід'ємна від термінологічної системи і це визначено характером позначуваних термінами понять»³.

Що ж до синонімії, то це явище в термінології вважається негативним і шкідливим. Однак на практиці синонімія термінів реально існує, і з нею та особливостями, які вона спричиняє, не рахуватися не можна. Останнім часом формується менш категоричне ставлення до синонімії в термінології, де вона сприймається «як негативна неминучість при становленні статусу терміна»⁴ і продовжує існувати в ряді сформованих терміносистем. За словами болгарського мовознавця Д. Арнаудова, наприклад, «синонімія в термінології образотворчого мистецтва... має свої повноправні функції»⁵. Загальновизнано, що синонімія більшою мірою властива так званим «нестрогим» терміносистемам, до яких належить і термінологія образотворчого мистецтва, ніж точним і природничим терміногрупам, глибше вивченим на рівні функціонування та впорядкованим на рівні фіксації. Співіснування інтернаціональних (більш точних, компактних, моносемічних, вузькопрофесійних) термінів та їх власномовних, як правило, мотивованих, семантично прозорих, зрозумілих відповідників дещо виправдовує наявність синонімії в термінології. Дослідження ж антонімо-синонімічних зв'язків у межах останньої суттєво локалізує проблему і актуалізує її в аспекті вивчення двоєдності протилежного та подібного в мові взагалі.

У даній статті робиться спроба аналізу лексико-семантичної та функціональної двоєдності маніфестації протилежних і близьких за значенням понять образотворчого мистецтва (далі ОМ), який звужуємо до співвідношення інтернаціональних і національних двокомпонентних головним чином терміносполук — атрибутивно-субстантивних і бісубстантивів. Основним матеріалом дослідження послужив термінофонд ОМ, взятий із ряду сучасних україномовних джерел⁶.

Ідея зв'язку синонімії з антонімією привертала увагу філологів ще в ХІХ ст. (М. М. Покровський), однак комплексне вивчення антонімо-синонімічних відношень почалося в наш час. Ряд лексикологів (Л. О. Введенська, Д. Л. Докторович, Г. С. Коляденко, Г. М. Лукіна, Л. І. Філоненко й ін.), досліджуючи антонімо-синонімічні зв'язки на широкому частинімовному матеріалі цілої низки різних за спорідненістю європейських мов, акцентують різницю між контрномінатами і омосемантами⁷. Чимало лінгвістів, не беручи під сумнів того, що антоніми — це слова з протилежними, а синоніми — з подібними значеннями, не під-

креслюють цього, а виходять у дослідженні контрномінатів і омосемантів з їх спільної значеннєвої природи. «Коли антоніми виступають як різні слова протилежного значення (истинный — ложный), — писав Р. О. Будагов, — тоді проблема антонімів в одному пункті наближається до проблеми синонімів, які теж опираються на аналіз різних слів, зв'язаних між собою семантично»⁸. На цьому наголошував, зокрема, І. Ф. Філін. Семантичний, себто якісний, за словами О. О. Реформатського, зв'язок між словами — необхідна передумова для існування як антонімічних, так і синонімічних відношень. Шляхом інтенсифікації ознаки — подібності чи відмінності — певні слова можуть набувати значень антонімів чи синонімів. Наголошуючи на семантичній мобільності окремих слів, О. О. Реформатський зазначав, що «як і при синонімах, дане слово в одному значенні може мати антонім, а в іншому ні, або ж може мати різні антоніми для різних значень»⁹. Розуміння антонімів і синонімів як слів з перш за все спільним значенням дотримуються також В. О. Іванова, В. М. Комісаров і ін.¹⁰. Незважаючи, однак, на переконливість такої точки зору та визнання сучасною лінгвістикою антонімії й синонімії фундаментальними категоріями лексичної семантики, досі не вироблений підхід до їх спільного системного вивчення.

Ідентичність гносеологічних передумов для найменування протилежних і подібних понять та розташування антонімів і синонімів на одній семантичній площині дає підстави вважати, що природа контрномінатів і омосемантів в цілому тотожна. Терміни ОМ, які вступають в антонімічні чи синонімічні відношення, вже перебувають в аналогічних зв'язках з іншими термінами. В результаті цього формуються тематичні групи термінів, що належать до двох семантично протилежних тем. Наявність між ними антонімічних і синонімічних відношень спричиняє виникнення антонімо-синонімічних блоків (далі АСБ).

Філософською основою АСБ в ТОМ вважаємо загальнонаукове тлумачення поняття протилежності, що ґрунтується на гегелівській філософії, за яким контрарність є «єдністю тотожності і різниці»¹¹.

Логіко-лінгвістичне обґрунтування АСБ базується на дуалістичній теорії мовного знака, згідно з якою невідповідність між значенням і мовним знаком полягає у двоїстості, частковій мінливості останнього; залишатися тотожним самому собі йому дозволяє нерухомість другої частини¹². Згідно з цією теорією всі висновки про властивості мовних знаків та їх семантичну структуру можна робити на підставі аналізу семантичних явищ.

Лексико-семантичною передумовою формування АСБ є перш за все антонімічні зв'язки, які не лише не виключають, але й обумовлюють, передбачають один одного. «Якщо слово, з яким сполучається один з антонімів, — писала у «Передмові» до Словника антонімів російської мови Л. О. Введенська, — має в свою чергу антоніми, то в такому випадку можливі співвідносні спо-

лучення»¹³. На такому діалектичному переплетенні відношень протилежності та подібності і виникають АСБ — категорії, що на сьогодні монополізували підхід до двоєдиного вивчення антонімії та синонімії, трактуються в літературі досить уніфіковано (Л. О. Введенська, В. О. Іванова, Г. М. Лукіна й ін.)¹⁴ і чітко проектується на терміносистеми.

Як вважає В. О. Іванова, з чим, на нашу думку, не погодитися немає підстав, конфігурація АСБ залежить від: 1) числа синонімів, що вступають в опозиційні зв'язки; 2) загальної кількості синонімічних гнізд (далі СГ), охоплених протилежними зв'язками; 3) «рисунка» моделі, за яким формуються антонімо-синонімічні відношення¹⁵. Наукове пізнання ОМ здійснюється по лінії дослідження понятійно-протилежних характеристик, властивостей і зв'язків даної галузі. Найважливішими характеристиками для антонімо-синонімічних відношень в ТОМ вважаємо 1) вид зв'язку, включаючи його графічне вираження і 2) кількісну репрезентацію моделі. Необхідно зазначити, що до цілої низки термінів ОМ синоніми відсутні, себто вони не можуть вступати в антонімо-синонімічні відношення і бути складниками АСБ, напр.: *жорстка смальта — гладенька смальта, світла карнація — темна карнація, портрет з натури — портрет з пам'яті* тощо. Антонімо-синонімічні відношення в ТОМ проявляються в двох структурах: а) парній і б) непарній. Як і в парних, так і в непарних структурах, крім реальних компонентів, теоретично можуть існувати і потенційні члени АСБ.

Парні структури АСБ досить продуктивні в ТОМ, хоча і неоднорідні за складом. Частіше зустрічаються двоюрисні моделі, які складаються з чотирьох компонентів. Співвідносність значення та словотвірна тотожність цілого ряду таких складників дозволяє говорити про окремі компоненти АСБ як про термінологічні дублети. Дублетами вважаємо терміни з семантичною та словотвірною співвідносністю при відсутності в котромусь із них будь-яких коннотативних нашарувань. Основною властивістю таких моделей є взаємозамінюваність їх компонентів, а звідси — досить незалежне і безвідносне щодо інтернаціонального чи національного характеру поєднання їх в антонімічні ряди (далі АР) та СГ. Критерієм інтернаціоналізмів як міжмовного феномена ми обрали підтримувану багатьма дослідниками точку зору В. В. Акуленка, згідно з якою міжнародним словом можна вважати лексему, зафіксовану щонайменше у трьох неблизько-споріднених мовах; критерієм інтерслов'янізмів, відповідно, лексему, наявну у хоча б по одній мові із трьох груп слов'янських мов. АСБ із взаємозамінюваними терміноскладниками характеризуються однаковою словотвірною та дистрибутивною активністю. У блоках такого типу дублетність антонімічності й синонімічності твориться перестановкою і подвійним повторенням чотирьох компонентів. Розміщення АР чи СГ по вертикалі чи горизонталі принципово не міняє АСБ, напр.:

<i>світлий фон</i>	— <i>темний фон</i>	<i>статичність</i>	<i>динамічність</i>
<i>світле тло</i>	— <i>темне тло</i>		<i>зображення,</i>
			<i>портретованого</i>
<i>поздовжня</i>	<i>поперечна</i>	<i>рухомість</i>	<i>нерухомість,</i>
	<i>лінія,</i>	<i>натрунний</i>	<i>натрунне</i>
	<i>картина</i>	<i>портрет</i>	<i>зображення</i>
	<i>тощо</i>		
<i>вертикальна</i>	<i>горизонтальна,</i>	<i>прижиттєвий</i>	<i>прижиттєве</i>
		<i>портрет</i>	<i>зображення,</i>

Названі бічлени характеризуються семантичною та словотвірною тождністю і стилістичною нейтральністю; не «розхитує» термінологічної ідентичності цих найменувань неоднаковість їх окремих складників за походженням. Цього не скажеш про аналогічні за структурою АСБ: *маляр-самоук* — *маляр-професіонал*; *художник-самоук* — *художник-професіонал*; *живописець-самоук* — *живописець-професіонал*; *різьбяр-самоук* — *різьбяр-професіонал*; *скульптор-самоук* — *скульптор-професіонал*; *сницяр-самоук* — *сницяр-професіонал*, у яких із розряду дублетів випадають відповідно термінокомпоненти-синоніми *живописець* і *сницяр*.

Повна взаємозамінюваність характерна також і для АСБ *міський пейзаж* — *міський краєвид* — *сільський пейзаж* — *сільський краєвид*, але за умови, що атрибував *міський* не підмінюється інтернаціоналізмом *урбаністичний*, найчастіше із стилістичних міркувань. Враховуючи частотність вживання двох останніх прикметників і їх неоднакову зрозумілість, варто було б віддати перевагу інтерслов'янізмові *міський*. Однак ширший частиномовний та сполучувальний діапазон інтернаціоналізму, з чим у термінологічній практиці не рахуватися не можна, схиляє шалку терезів на сторону останнього пор.: *міський, -а, -е* — *урбаністичний, -а, -е; урбаністично; урбанізм* (як напрямок у пейзажному живописі), *урбаніст, -ка* (живописці, які спеціалізуються у цьому напрямку).

Аналогію до вищесказаного знаходимо і в парі компонентів-атрибутивів *індустріальний* — *виробничий*, певною мірою гіпонімічних стосовно двочленів з атрибутивами *міський* — *урбаністичний*, пор.: *виробничий, -а, -е* — *індустріальний, -а, -е; індустріально; індустріально, індустріалізм*. Подібне можна сказати і про інтернаціонально-національну термінологічну пару *рельєф* — *різьба*, складники якої теж неоднакові у словотвірній продуктивності, напр.: *різьба* — *рельєф, рельєфний, -а, -е; рельєфно: рельєфність*.

Досліджуючи різні типи АСБ, В. О. Іванова дійшла висновку, що синоніми неоднаково реагують на антонімічні відношення: одні в них вступають, інші — ні¹⁶. На антонімо-синонімічну з'єднуваність впливає як поширеність термінів, так і власне смислові точки дотику між ними. Згадані фактори безпосередньо впливають на кількість складників АСБ та їх моделі. З'єдну-

вальність компонентів АСБ у межах термінології образотворчого мистецтва, як показує практика, залежить в першу чергу від їх приналежності до національного чи інтернаціонального термінофонду. Складники-інтернаціоналізми в неоднослівних нomenах тяжіють до поєднання з термінокомпонентами міжмовного характеру, а неінтернаціональні корені поєднуються, відповідно, з власномовними терміноскладниками. Так, інтернаціональний термінокомпонент — *хромний* і похідні від нього сполучаються з міжмовними складниками теж старогрецького походження *моно-* і *полі-*, а міжслов'янські відповідники останніх *одно-* і *багато-* поєднуються із неінтернаціональними атрибутивами — *барвний* і *колірний* і похідними від них. Разом взяті, вони творять АСБ із вибірковою сполучуваністю його компонентів, пор.:

одно-	-барвність -барвний, -а, -е -барвно	—	-колірність -колірний, -а, -е -колірно	багато-
моно-	-хромність -хромний, -а, -е -хромно	—	полі-	

Ще більше відходить від кількісно однакових структур парних АСБ антонімо-синонімічне поєднання, в центрі якого перебуває субстантив-інтернаціоналізм *перспектива*. Якщо з його однієї сторони в синонімічні відношення вступають лише, як правило, два атрибутиви, то з протилежної — чотири, рідше п'ять, пор.:

<i>лінійна</i>	<i>перспектива</i>	—	<i>нелінійна</i> <i>обернена</i> <i>непряма</i> <i>зворотна</i> <i>нефотографічна</i> (рідко)
<i>пряма</i>			

Як уже згадувалося, найважливішим критерієм АСБ є наявність спільного компонента в семантичній структурі його членів. За словами, однак, С. Г. Бережана, який у вивченні семантичної спільності слів виходить з праць С. Ульмана, Ф' де Сосюра та ряду вітчизняних лінгвістів, «повної взаємозамінюваності у них немає і бути не може»¹⁷. Це призводить до порушення кількісної відповідності між синонімами, однак не порушує системності антонімо-синонімічних відношень взагалі, себто кількісна диспропорція членів АСБ не відбивається на антонімо-синонімічній симетрії. Більше чи менше неспівпадання значення термінів, їх різна словотвірна продуктивність і сполучуваність, певна коннотативна маркованість окремих членів АСБ тощо —

все це разом взяте призводить до непарної структури блоків, напр.:

ескіз, -ність
ескізний, -а, -е
ескізно
етюд, -ність
етюдний, -а, -е
етюдно

закінчений твір

реалізм, -ичність
реалістичний, -а, -е
реалістично
правдивість
і похідні від нього —
(вживаються дуже рідко)

зображення,
зображеного
тощо

гротеск, -ність
гротескний, -а, -е
гротескно
алегорія, -ичність
алегоричний, -а, -е
алегорично

Вважаємо, що використання лексеми міжслов'янського походження *правдивий* виправдовується лише намаганням уникнути тавтології.

Вже зазначалося, що у більшості випадків синонімічні терміни чи термінокомпоненти можна кваліфікувати як дублети, що однаковою мірою антонімізуються з контрномінатом, напр.:

сюжетний, -а, -е

рельєф,
скульптура,
різьблення

візерунковий, -а, -е
декоративний, -а, -е
орнаментальний, -а, -е

Цікавим, на наш погляд, є АСБ, в основі якого лежить диференціація рельєфу за висотою. Найбільшою мірою відповідають вимогам до термінів інтернаціональні найменування *барельєф* і *горельєф*. Образотворча практика, однак, свідчить, що для передачі різної випуклості різьби цих двох термінів недостатньо. До того ж відсутній чіткий поділ між *барельєфом* і *горельєфом* як найзагальнішими і найуживанішими термінами на означення висоти рельєфу. Все це разом взяте спричиняє певну антонімічність і між синонімами, зокрема на означення *горельєфу*. Унаочнює цю тезу схема, з якої видно, що синонімічні двочлени *круглофігурне зображення* і *опукле зображення* перебувають і в певних антонімічних зв'язках. А в цілому наведений нижче АСБ ми собі схематично уявляємо у вигляді певних стратифікаційних смуг термінів-антонімів, пор.:

круглофігурне зображення

дуже високий рельєф

барельєф,
низький рельєф,
низька різьба

горельєф,
високий рельєф,
висока різьба

плоский рельеф,
плоска різьба,
плоскофігурне зображення

опуклий рельеф,
опукла різьба,
опукле зображення

Узагальнюючи сказане вище, вважаємо, що природа антонімічних і синонімічних відношень однакова, в результаті чого три і більше найменувань можуть вступати в антонімо-синонімічні зв'язки, утворюючи однойменні блоки. Структура і об'єм останніх залежать від поширеності їх складників, здатності вступати в антонімічні й синонімічні відношення, наявності в компонентах коннотативних співзначень тощо. Інтернаціональний і національний термінофонд образотворчого мистецтва української мови приблизно однаково представлений в блоках. Антонімо-синонімічні відношення в термінології різця та пензля реалізуються в двох моделях. Розглядаючи термінологію образотворчого мистецтва під кутом зору вимог до терміна, її стандартизації та уніфікації, частіше більш повно відповідає вимогам до терміна міжмовне найменування. В цілому це співпадає із загальною тенденцією мови науки до інтернаціоналізації.

¹ Холодович О. А. О «Курсе общей лингвистики» Ф. д. Соссюра // Труды по языкознанию. М., 1977. С. 15. ² Келтуяла В. В. К семантической характеристике общеупотребительных интернациональных слов // Вопросы общего языкознания. М., 1965. С. 42. ³ Склад і структура термінологічної лексики української мови. К., 1984. С. 82. ⁴ Андрусенко В. Н. Явление синонимии в терминологической лексике // Научно-технический прогресс і проблеми термінології. К., 1980. С. 9—10. ⁵ Арнаудов Д. Сравнительная функционально-семантическая характеристика терминов изобразительного искусства // Тез. докл. и сообщ. IV Междунар. симпоз. на тему «Изучение русского языка в сопоставлении с родным». В.-Тырново, 2—5 сентября 1984 г. С. 21. ⁶ Історія українського мистецтва: В 6 т. К., 1966—1970; Жаборок А. А. Мистецтво живопису і графіки на Україні у першій половині і середині XIX ст. К.; Одеса, 1983; Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1983. ⁷ Введенская Л. А. Синонимические пары антонимов // Рус. яз. в шк. 1969. № 4. С. 107—109; Докторович Л. А. Корреляция синонимическо-антонимических рядов и контекст // Стил ь и контекст. Л., 1972. С. 14—28; Коляденко Г. С. Стилистика научной речи и основы научно-технической терминологии. М., 1978. С. 59; Лукина Г. В. Синонимы и антонимы в пределах лексико-семантической группы слов // Лексикогр. сб. М., 1963. Вып. 6. С. 105—116; Филоненко Л. М. Об антонимии между синонимическими рядами // Вопр. роман. и герман. филологии. Новосибирск, 1970. Вып. 57. С. 139—143. ⁸ Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1958. С. 61. ⁹ Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1967. С. 96. ¹⁰ Иванова В. А. Антонимия в системе языка. Кишинев, 1982; Иванова В. А. Антонимия и синонимия // Актуальные проблемы лексикологии и грамматики русского языка. Кишинев, 1977. С. 111; Комиссаров В. Н. Проблема определения антонима (о соотношении логического и языкового в семасиологии) // Вопр. языкознания. 1957. № 2. С. 51—59. ¹¹ Гегель Г. Ф. Наука логики. М., 1971. Т. 2. С. 46. ¹² Наер В. Л. Уровни языковой вариативности и место функциональных стилей // Научная литература. Язык, стиль, жанры. М., 1985. С. 3—15. ¹³ Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка. Ростов, 1982. С. 15. ¹⁴ Введенская Л. А. О взаимодействии антонимии и синонимии // Вопросы лексики и фразеологии современ. русского языка. Ростов, 1968. С. 68—74; Иванова В. А. Антонимия в системе языка. Кишинев, 1982; Лукина Г. В. Значч. праця. С. 105—116. ¹⁵ Иванова В. А. Антонимия в системе языка. С. 73. ¹⁶ Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В. А. История

Надійшла до редакції 12.02.91

Исследуются антонимо-синонимические блоки в терминологии изобразительного искусства украинского языка. Антонимические и синонимические отношения рассматриваются на интернациональном и национальном уровнях.

Н. В. ГРИЦАК, асп., Ін-т мовознавства АН України

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ НОМІНАЦІЙ КАЗКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Аналізуються фольклоризми, які широко залучаються письменниками в творчі художньої літератури, де вони нерідко набувають нових переносних значень, розгляду яких і присвячена стаття.

Фольклор є одним із джерел засобів художнього зображення. Фольклоризми широко залучаються письменниками в творчі художньої літератури з метою стилізації народної мови, як засіб сатиричного, алегоричного, поетичного зображення, виконують функцію експресивно-емоційної, образної характеристики реального або вигаданого світу речей, їх властивостей і відношень. Традиційні номінації казки (далі ТНК) являють собою найпродуктивнішу групу фольклоризмів сучасної української літературної мови, що походить з української народної казки. ТНК можуть бути використані в прямому й переносному значеннях. Їх пряме значення пов'язане з вивченням плану змісту мови самої казки. Поза казкою стає актуальним спостереження над формуванням переносних значень.

У переносному значенні ТНК найбільше тяжіють до оцінного переносного значення, «яке свідчить про активну роль людини в процесі пізнання, про тенденцію до відокремлення позитивного від негативного, до визначення ставлення людини до різних явищ»¹. У той же час у мовній практиці трапляються випадки використання ТНК з метою емоційного зображення, найтоншого вираження почуття, враження, що є ситуативним відтворенням будь-якого явища дійсності: «А збоку хтось регоче й розказує про «артемівців», про дім пролетарського студента, про жінвідділ, про каесему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвонами й похмуро коштує баба-яга косяна нога — сива зима із шкутильгальною милицею у зимальну північ» (М. Хвильовий).

У творах літератури як засіб художнього зображення зустрічаються номінації *золоте волосся*, *залізні кігті*, *чарівне слово* та інші, аналогічні за складом до тих, що з прямим значенням функціонують у чарівних казках. У таких словосполученнях асоціативні зв'язки з фольклорним твором простежуються в незначній мірі, проте й не втрачаються повністю, оскільки саме така сполучуваність слів для мовців не виступає новою: вона добре

відома з системи ТНК: 1. «Коси було дуже багато. Ви грали на ній, як на арфі. Усі *золоті волосинки* дзвеніли у Вашій тьмі» (Л. Костенко); 2. «Глухим далеким собачим громом догримувала Соколівка, спускалися з небес на рідну землю кури, окрім тих, що вже ніколи не злетять з циганських возів-халабуд і не знесуть своїх *золотих ячюк*, які так полюбляв недалечкий Київ» (М. Вінграновський).

ТНК, що конкретизують казковий образ, виступають специфічними казковими номінаціями, в залежності від контексту по-різному реалізують своє значення. Словосполучення може переосмислюватися як у цілому, так і лише його атрибутивний компонент: 1. «Синиця море запалить схотіла... Склав резюме баклан: — Нехитре діло! Вже скільки літ *В цілющу нашу воду* Масло ллють із авторемонтного заводу» (А. Крижанівський); 2. «Уже нема квітучої долини. Не чути в передгір'ях череди. Лиш чорний ієрогліф бадилли щось шелестить до *мертвої води*» (Л. Костенко); 3. «Серцем позираю і немощну мою думу За світ посилаю — *Зцілющої й живущої води* пошукати» (Т. Шевченко); 4. «— Як ти переміг цього дракона? — Баба яга дала *мертву воду*» (із журн.).

Жива (зцілюща, живуща) вода із значенням «вода, яка має лікувальні властивості, корисна для здоров'я» не мислиться у зв'язку з казкою (1-е реч.). Це метафора, в якій прикметник, атрибутивний компонент, вжитий у переносному значенні. У такий спосіб утворюється й значення словосполучення *мертва вода* (2-е реч.), що означає воду, в якій нічого не живе, можливо, отруєна промисловими відходами або має природні домішки сірки тощо. Ці словосполучення утворилися в такий самий спосіб, як *мертве дерево, зцілюще зілля*. У казці кожен компонент ТНК тяжіє до прямого значення. Номінативне словосполучення в цілому називає казкову реалію. На основі цілісної номінації може також виникати переносне значення. Воно може бути нерегулярним, впливати лише з даного контексту, як у прикладі 4-му, де «*мертва вода*» дорівнює «горілка», і регулярним, фразеологічним. Такого значення набуло словосполучення *жива вода* (3-е реч.). У сучасній українській літературній мові воно означає щось абстрактне (волю, правду, соціальну справедливість, моральну підтримку), що має здатність відновлювати сили, втішати: «Але я знав інше: людина завжди може зупинитися... Тоді людина починає шукати *живої води*, щоб омити своє тіло і сумління» (В. Шевчук).

Переносне значення складених слів утворюється на основі всіх їх компонентів: 1. «З трави дививсь на *скатерть-самобранку* промитих шин штампований удав» (Л. Костенко); 2. «Директор, маючи *чоботи-скороходи*, вже був у Одесі і, звісно, нічого не чув» (В. Волинець). Деякі переносні значення є усталеними. Наприклад, *скатерть-самобранка* — «багато накритий стіл».

Народнопоетичне слово за своєю природою має акумулюючі властивості. Воно стає умовним знаком для позначення чогось,

що не можна у повній мірі уявити². У складених словах, що являють собою парні зближення сумарної семантики (*гуси-лебеді, царство-государство, море-океан*), спостерігається активізація семантичної наповненості першого компонента, другий — майже повністю десемантизується. Основним у семантиці слова стає не узагальнююче зображення предмета, а конотативний зміст слова: «Тесля вже був на роботі і стояв біля вимитого, як завше, віконця, з якого відкривалося йому глиньське *«царство-государство»* з усіма ранковими барвами, звуками, ритмами, до яких він не міг звикнути після Краматорська» (В. Земляк). «Достатньо використати окремі фольклорні слова у тексті літературного твору, як виникає стійкий колорит народнопоетичної епіки і лірики. Це можливо, оскільки кожне таке слово несе включену в себе стійку асоціацію з тією чи іншою сукупністю фольклорних образів і ситуацій»³.

Слова *лисичка-сестричка, вовчик-братик* і подібні у переносному значенні найчастіше використовуються на позначення тварин, комах, яких називає перший компонент: 1. «Уже сидиш зі жменькою насіння. Уже привітно блима каганець. Уже в такому запашному сіні в твій сон запрягся *коник-стрибунець*» (Л. Костенко). 2. «Спускалися з гатки один за одним, крок в крок, як зграя *вовчиків-братиків*» (Г. Тютюнник).

Компонентний аналіз ТНК засвідчує, що їх лексичне значення важко піддається членуванню на семи, оскільки в них залишається значна частина індивідуального значення, яке не повторюється в інших словах. Проте в досліджуваній лексико-семантичній групі простежується аналогія, подібність розвитку переносних значень. Так, семантична структура слова *лисичка-сестричка* містить архісему — «хижий звір родини собачих», диференціюючу сему — «казкова істота», з якою пов'язані потенційні семи — «хитрий», «підступний». У семантичній структурі слова *лисиця* є аналогічна архісема. Використання *лисичка-сестричка* у значенні «лисиця» призводить до приєднання диференціюючої семи слова *лисичка-сестричка*, яка розвивається в конотативну. В такий спосіб практично поєднується пряме і переносне значення слова в результаті метафоричного переосмислення.

Слова цієї ж групи можуть образно характеризувати людину. Їх переносні значення мають як усталений, так і оказіональний характер. У таких випадках відбувається заміна архісеми й актуалізація потенційних сем.

Метонімічне переосмислення лексем із складу ТНК внаслідок суміжності об'єктів первинної й вторинної номінацій менш поширене: «Кого тут (на балі-маскараді) тільки не було! Ведмідь байдуже поглядав на всіх маленькими очинцями, вовк хижо шкірив свої в'їкла, *лисичка-сестричка* лукаво мружила на гребінчастого півня зажерливі очі» (Ю. Збанацький).

Більшість словосполучень на позначення персонажів чарівної казки характеризується усталеним переносним значенням,

це такі, як *баба-яга*, *Коцій безсмертний*, *Змій Горинич*, *спляча царівна*, *Іван-царевич* і деякі інші. Проте можливі й контекстуальні значення. Так, *баба-яга* має усталене загальноприйняте значення — «зла жінка»: 1. «— Жінку мені вимолить. Всю цю розмову чує дідок. Він виглядає з-за хвіртки і втручається: — Ви йому *бабу-ягу* знайдіть, злющому псу» (А. Хижняк); 2. «Мирон усміхнувся невесело. Сказав: «— Е, ні! У тебе не хазяйка — *баба-Яга*. Я заходив уже сьогодні. Вигнала» (А.Головка); 3. «Йдіть та побалакайте з Марусею... Та коли справа в вас піде до ладу, то дайте мені знати. Як тільки та *баба-яга* кинеться вас доганяти верхом на кочерзі, я попрошу знайомого касира на станції, щоб він не дав білета в поїзд для Марти Кирилівни,— скаже, буцімто білети всі дочиста випродані» (І. Нечуй-Левицький). ТНК *соловей-розбійник* має усталене значення «бешкетник», «відчайдушна особа»: «А де солов'ї, там і закохані. І вже боїшся потикатися в гущавину, бо пригадуєш, що й сам був колись одчайдушним *солов'єм-розбійником*» (А. Крижанівський). У диптиху І. Драча «Соловей-розбійник» ТНК названо нерозважливого фізика-атомника і соловейка, що порушує тишу «мертвої зони» Чорнобильської АС: «В Прип'яті порожній *Соловей-Розбійник*, Як вибійник ночі, сам-один живе. Він не мрецьпокійник і не чародійник, Він живе і тьохкає, і за душу рве».

Номінації *Іван-царевич*, *спляча царівна* розвивають два протилежні за характером оцінки переносні значення: «— Цього хлопця боялися нема чого. Він *Іван-царевич*.— *Іван-царевич* завжди виявлявся наймудрішим» (Ю. Мушкетик). У цій групі ТНК відбувається заміна або усунення архісеми й збереження диференціальної семи, що стає вихідною семою найменування:

Отже, ТНК продуктивно розвивають переносні значення. Причина, очевидно, в тому, що їх денотат означає предмет, особу, які не існують реально й мисляться як неіснуючі. Герої казок і чарівні казкові предмети мають лаконічні характеристики, однак залишаються яскравими, живописними.

У науково-популярних журналах час від часу з'являються статті, в яких науковці — біологи, етнографи, хіміки тощо — дають спробу обґрунтувати існування живої й мертвої води, жар-птиці, триголового Змія Горинича, шукають реалії, які відображаються змістом ТНК: «Ми, мабуть, і не підозрюємо, що ще в дитинстві вже дізнаємося про два стани води. Згадайте казки про *мертву* і *живу воду*. Саме через казкові сюжети до нас дійшли із сивої давнини відомості про якусь незвичайну воду. *Жива вода* повертає здоров'я, навіть життя, а *мертва* повертає в летаргічний сон» (В. Булдей). Подібні знахідки допомагають зрозуміти механізм формування значення ТНК.

Людина називає новий, не відомий їй досі предмет, явище через метафоричне перенесення найменування, через пізнані предмети і властивості інших речей. Їхні назви закріпилися в переказах, легендах і, нарешті, в процесі історичного розвитку у зв'язку з іншим усвідомленням людиною свого місця в приро-

ді, суспільстві, потрапили в казку. В казці відбувається процес, що є зворотним деметафоризації. Словосполучення сприймається як ужите в прямому значенні. Оскільки метафорам властива антропомізація явищ, зооморфні образи, то їх розуміння у прямому значенні здатне створювати фантастичні уявлення, що в казці знаходить розвиток. Ті одиниці, що паралельно з казкою не вживалися у розмовній мові з метафоричним значенням (атрибутивний елемент у переносному значенні), розвивають у сучасній українській літературній мові переносні й фразеологічні значення. Таким прикладом може бути ТНҚ *хатка на курячих ніжках*. У словосполученнях *стіл, стільчик на ніжках* відбувається деметафоризація слова *ніжки*, стетворення його на лексичне. Оскільки в словосполученні *хатка на курячих ніжках* атрибутивний компонент навіть і не сприймається як метафора, то переносне значення утворюється на базі всього словосполучення, означає непридатну для використання будівлю.

Співвідношення ТНҚ зі словосполученнями і складними словами зумовлює їх різні переносні значення, а саме: переносне значення слова, фразеологізм. Здатність однієї з лексем словосполучення розвивати переносне значення гальмує його фразеологізацію. Цілісне фразеологічне значення створюється на основі словосполучень, лексеми якого виступають з прямим значенням, що можливе лише в контексті фольклорного твору. Словосполучення на позначення персонажів чарівної казки називають поняття, які не піддаються членуванню. Утворення їх переносного значення подібне до складних слів.

¹ *Шамота А. Н.* Переносное значение слова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1971. С. 10. ² *Оссовецкий И. А.* О языке русского фольклора // *Вопр. языкознания*. 1975. № 5. С. 77. ³ *Хроленко А. Т.* Семантическая структура фольклорного слова // *Рус. фольклор*. Л., 1979. Вып. 19. С. 152.

Надійшла до редколегії 12.02.91

Анализируются фольклоризмы, которые широко вводятся писателями в произведения художественной литературы, где они нередко получают новые переносные значения, рассмотрению которых и посвящена статья.

О. О. ЛОБАЧ, канд. филол. наук, Київ. ун-т

АВТОРСЬКА ТЕРМІНОТВОРЧИСТЬ В ПІДМОВІ МАТЕМАТИКИ

Розглядається питання про збереження авторського терміна при нормалізації математичної терміносистеми на міжнародному рівні, простежується розвиток термінологічної норми в підмові сучасної математики.

Математика — «наука всіх наук» — є однією з найдавніших і водночас однією з найновіших галузей знань, що й сьогодні інтенсивно розвиваються. Багатство термінологічного корпусу віддзеркалює більш ніж двохтисячний шлях духовного розвитку всього людства. Термінологія сучасної математики, яка охоплює майже 45 тисяч терміноодиниць, стає головним засобом фіксації,

© О. О. Лобач, 1992

збереження й передачі інформації про людське пізнання, тобто її треба розглядати як знакову модель цієї науки. Проте «немає такого математика, який би не почував себе іноземцем у деяких галузях гігантського математичного світу»¹.

Полідисциплінарність математики, майже повна невивченість і лінгвістична нерозробленість її термінології в національних мовах, обмежена кількість галузевих словників, які б відповідали найсуворішим вимогам сучасного термінознавства, нестабільність термінологій нових математичних дисциплін, безліч різночитань в лексикографічних джерелах створюють достатньо труднощів як теоретичного, так і практичного характеру. Таке положення в терміносистемі сучасної математики спричинює перекручення в перекладах, утруднює наукову комунікацію, гальмує розвиток нових національних термінологій та роботу над їх нормалізацією, перешкоджає їх інтернаціоналізації. Тому слушно є наполеглива вимога математиків «упорядкувати словник цієї мови й уточнити її синтаксис»².

Сучасна термінотворчість у великій мірі визначається цілеспрямованою політикою в упорядкуванні термінологій, стандартизації їх понятійного апарату, гармонізації, уніфікації й нормалізації як на національному, так і на міжнародному рівні. Таке раціональне регулювання процесу обумовлено об'єктивною необхідністю — реальною потребою суспільства в однозначній науковій комунікації.

Протягом багатьох століть вчені усього світу свідомо йшли до такої міжнародної спільності, намагаючись створити інтернаціональну мову математики. Її відмітною рисою стала своєрідна математична етика — спадкоємність наукових відкриттів учених і математичних шкіл, увічнення їх досягнень шляхом збереження авторських термінів. Майже всі цивілізації зробили свій вагомий внесок у термінобудування математики. Математик Герберт, що пізніше став папою Сильвестром II (X ст.), створив термін *дискримінант*, навіть називав себе «математичним Адамом» за безліч вигаданих ним термінів. Можна навести сотні прикладів такої творчості: термін *квадратура кола* належить грекові Архімеду, хоча перша спроба визначення π була зроблена ще в V ст. до н. е. Анаксагором; швейцарці брати Бернуллі запропонували терміни *інтеграл* (1690 р.) і *брахістохрона* (1696 р.), термін *гіперциклоїда* був уведений німцем Л. Дюрером у 1614 р. Непер створив термін *логарифм*, термін *кардіоида* — у 1741 р. француз Кастильон, у 1931 р. у працях італійця Плато з'являється *катеноїда*, а в 1948 р. народжується *кібернетика*, автором якої був американець Н. Вінер. Творцем алгебраїчних формул є француз Ф. Вієт. Сучасний вигляд знакам алгебри надав його співвітчизник Р. Декарт. Велика заслуга в створенні символіки сучасної математики належить німцям Г. Лейбніцу та Л. Ейлеру. Почесне місце серед авторів математичних термінів займають представники російської та української математичних шкіл.

Одним із шляхів збереження авторського терміна є прямі запозичення іншомовних терміноодиниць (наприклад, *ант'є*, *функція*, *циліндроїд*, *чевіана*, *аргумент*, *вектор-функція*).

Сучасне термінотворення, яке все більше набуває характеру регульованого процесу, де елементи стихійності майже зникають, все частіше відмовляється від запозичень термінів у «готовому вигляді» й звертається до так званого модульного способу термінування, тобто створення нових термінів поелементно шляхом поєднання уніфікованих на міжнародному рівні морфем-елементів *ad hoc*.

Серед авторських математичних термінів виділяються такі, що створені певними комбінаціями одномовних або різномовних терміноелементів міжнародного фонду (пор.: укр. *квазіперіод*; рос. *квазіперіод*; нім. *Quasiperiode*; укр. *квазіорма*, рос. *квазинорма*, нім. *Quasinorm*), а також терміни-гібриди, або гібридидеривати (пор.: укр. *гіперкуля*, рос. *гіпершар*, нім. *Hyperkugel*), які являють собою змішування власне запозичень з частковою субституцією та гібридних дериватів за актуальними моделями словотворення національної мови.

До авторських термінів слід віднести також терміни-кальки. Вже в період класичної математики калькування стало провідним засобом передачі іншомовних термінів (пор.: *скрупільозний* — буквальный переклад грецьких та латинських термінів, зроблений А. Дюрером, Л. Магницьким, Петром Першим). Терміни-кальки становлять продукт індивідуальної творчості, в першу чергу, професійного перекладача, функцію якого нерідко виконують самі вчені. В підмову математики ввійшли терміни, кальковані К. Марксом, П. Лапласом, М. І. Лобачевським. У математичних термінах-кальках виявляється їхня історична обумовленість, що відчувається в певних рисах, які залежать від часу появи та способу створення терміна-прототипу. Часто повністю зберігається модель терміна-прототипу, яка знаходить міжнародне визнання. В цих випадках реалізується принцип пріоритету тієї мови, де виникло це поняття. Такі терміни мають більший вплив на словотворення, семантику й синтаксичне оформлення в мові-реципієнті, ніж власне запозичення (пор.: терміни-кальки французької математичної школи, російського термінологічного шару, обчислювальної математики США). Серед термінів-кальок можна вирізнити семантичні, морфологічні та фразеологічні кальки; за структурою вони можуть бути прості, похідні, складні та терміни-словосполучення. Часто ім'я перекладача залишається анонімним, проте його справедливо можна вважати співавтором терміна (пор.: термін-прототип з англійською термінологією обчислювальної математики *non-return-to-zero-recording*, або *NRZ*; нім. *Ohne-Rückkehr-zu-Null-Aufzeichnung*; франц. *enregistrement sans retour à zéro*; рос. запис без возвращення к нулю; укр. запис без повернення до нуля; англ. прототип *NON element*; нім. *NEIN Element*; франц. *element NON*; рос. элемент НЕ; укр. елемент НІ; англ. *EITHER-OR gate*; нім.

ENTWEDER-ODER; франц. *porte OU OU*: рос. елемент ИЛИ-ИЛИ; укр. елемент АБО-АБО).

Треба відзначити те, що коли раніше в українську математичну термінологію авторські терміни надходили здебільшого через німецьку, польську та російську мови, то тепер цей процес відбувається без мови-посередника.

Окрему групу авторських термінів утворюють терміни з власним ім'ям як терміноелементом. Такі терміни дійсно стали пам'ятниками вченим-авторам математичних відкриттів. Власне ім'я в цих термінах перетворюється на своєрідний шифр, умовний знак, який розкриває внутрішній зміст терміна, його поняття. Власне ім'я стає «адресою» математичного терміна, воно несе в собі певне інформаційне навантаження (пор.: *геометрія архімедова, неархімедова, недезаргова, нележандрова, евклідова, неевклідова, півевклідова, ріманова; геометрія Келі-Клейна; метод Гальоркіна, Монжа, Рітца, Шварца; рівняння Абеля, Бернуллі, Гельмгольца, Бесселя, Клеро, Лагранжа, Лежандра*). Лише в деяких випадках «адреса» виявляється неточною (напр.: *неперіве число, неперів логарифм*). У термінології сучасної математики терміни з власним ім'ям становлять досить значну групу — приблизно 9,7 %. Аналіз підтвердив найбільше поширення таких термінів у дисциплінах класичної математики (наприклад, у теорії ймовірностей, де з 432 термінів 139, тобто 32,2 % побудовано з власним ім'ям). Серед нових математичних термінів власне ім'я зустрічається набагато менше (наприклад, серед 4132 термінів обчислювальної техніки та обробки даних тільки дев'ять мають власне ім'я як терміноелемент, до того ж шість із них запозичені з класичної математики)³. Деяке зниження залучення власного імені в термінотворчості пояснюється не тільки лінгвістичним і прагматичним підходом, а й екстралінгвістичними факторами — прагненням ретельно виконувати вимоги термінознавців та колективним характером багатьох досліджень. З метою максимального полегшення міжнародної комунікації уникають використання імен учених, які відомі лише обмеженому колу фахівців. Не останню роль тут відіграє й традиція залучення терміна з власним ім'ям, міра його поширення в галузевій літературі й практиці. Численні термінологічні гнізда утворюються лише з деякими власними іменами, наприклад: з прізвищем Ріман — 95 терміноодиниць, Лі — 73, Колмогоров — 20, Фур'є — 13 похідних термінів. Нормалізовані математичні терміни з власним ім'ям не втрачають своєї термінотворчої здатності, з їх участю виникають нові термінологічні сполучення, наприклад, «посилення Бернштейна», «рівняння Чебишева».

Більшість авторських термінів у підмові математики стають інтернаціоналізмами, тобто їхня ізогласа проходить через термінологію трьох або більше неблизькоспоріднених мов. Початковим етапом інтернаціоналізації математичного терміна можна вважати проходження його ізогласи через термінології двох неблизькоспоріднених мов. У термінології сучасної математики за-

реєстровані й світові ізоглоси, через більшість розвинених мов майже всіх континентів, що якісно змінює термінологічний склад (пор. математичні терміни європейсько-американського ареалу в східних мовах). Саме авторські терміни складають основу інтернаціонального фонду підмови сучасної математики, визначивши її міжнародну термінологічну норму.

Термінологічна норма в математиці створилася шляхом своєрідної багатовікової селекції в термінобудуванні на багатьох мовах. Одночасно в ній знаходить своє вираження як ретроспектива, так і проспектива, як загальні закономірності всієї макросистеми, так і її мікросистем. Синтезуючи загальновизнані класичні класифікації Е. Вюстера, А.А. Реформатського, Д. С. Лотте, теоретично можна створити модель терміна-еталона, за якою слід надалі будувати нові математичні терміни. Згідно з Е. Вюстером, при створенні нового терміна вчені керуються двома критеріями його «якості»: максимальною зручністю та максимальною точністю. Оптимальний варіант терміна-еталона лежить ближче до полюса точності. Тобто математичний термін має бути точним, лаконічним, сталим, однозначним, математично обмеженим, системним, інтелектуально чистим. Він має бути дефініцією. Для математичного терміна характерна відсутність конотативних співзначень. У зв'язку з розширенням міжнародних науково-технічних контактів й інтеграції наук, з розвитком лінгвістичного, учбового й машинного перекладу математичний термін повинен стати міжнародним і зручним для перекладу. Багато математичних термінів вирізняються інформативністю, тобто здобувають когнітивну (пізнавальну) функцію (пор.: математичні номени з власним ім'ям). Все більшого значення для вченого при створенні термінів набуває естетика терміна, поняття його краси.

У багатьох дослідженнях мов спеціального призначення науку зображують як ворога мови, що «справедливо віддає перевагу сухим і абстрактним термінам з будь-якої мертвої мови й повністю позбавленим життя і індивідуальності»⁴. Лінгвістичний аналіз терміносистеми сучасної математики спростовує таке твердження. Підмова математики виявляється значно яскравішою, ніж складне поєднання «кабінетних», штучно створених термінів або залучених з інших мов чи з професійної лексики суміжних галузей знань та нашарування історично успадкованих професіоналізмів⁵. В її терміносистемі можна простежити шлях становлення терміна, його життя, починаючи з народження, а в деяких випадках, і до смерті терміноодиниці.

Коли в ранні періоди розвитку математики чітко простежувалась залежність вибору способу номінації від рівня розвитку національної мови, її традицій в словотворенні, то зараз відбувається певне нівелювання у використанні національних засобів, зростає їх інтернаціоналізація. В термінологічній нормі явно відчувається генетичний зв'язок підмови математики з загальнонародною мовою та її нормою. Жива мова чинить значний

опір штучному втручанню термінознавців. Інтенсивний розвиток математики й необхідність в її нових номінаціях розширили палітру лексико-граматичних категорій, які використовуються при розробці термінів (практично може бути залученою будь-яка частина мови). Це значно похитнуло догматичні вимоги термінознавців. У творенні авторських термінів усе помітнішою стає «антинорма» літературної мови (напр., тавтологія: *алгебраїчна алгебра, предикат предикатів, однооднозначний*; надмір термінів-описів, напр.: *сполучення з n елементів по k без повторень, особливий розв'язок звичайного диференціального рівняння*); терміни-словосполучення, нелогічні за семантикою об'єднання компонентів (напр.: *геометрична алгебра, квадратний трикутник, одно-багатозначний, двійкова одиниця*), відбувається посилення міжсистемної омонімії (напр., *слово, апостроф, структура, альтернант*), відхилення від орфографічних канонів (*алеф-нуль, норм-крива*), небажана асоціативність, активізація словотворчих формантів, які непродуктивні в загальнонародній мові; широко застосовуються комбіновані терміни (напр., *n -факторіал, n -кратний, проблема n -вибірок*). Індивідуальність вченого найбільш повно розкривається в термінах, побудованих на метафоричному переносі (напр., *вітка, дерево, слимак Паскаля*).

При створенні терміна автор, безперечно, вільний у виборі його форми, але при цьому він зазнає сильного впливу традицій, естетики національної мови. В авторському терміні, безумовно, відбивається широчінь кругозору вченого, його загальна культура, пріоритет школи, а в окремих випадках, його вік і навіть захоплення, характер, світовідчуття. Свобода в термінотворчості сприяла створенню арсеналу засобів, які дозволяють максимально задовольнити потреби молодих математичних наук на мовах європейсько-американського ареалу, виділити моделі термінів і, в значній мірі, прогнозувати розвиток підмови математики з орієнтацією на її інтернаціоналізацію. Саме вільний вибір у термінобудівництві дозволив активізувати всі потенціальні можливості загальнонародної мови, тому нові терміни характеризуються інформативністю, мнемонічністю, неординарністю мовної реалізації.

Свобода творчого підходу до термінотворчих засобів протидіє також спробам нав'язати застигли стереотипи. Свідомий відхід від «еталонного» терміна створює інтелектуальне напруження, інколи навіть деяку абсурдність, барвистість і свіжість сприйняття. Одночасно й термінологічна норма виконує роль своєрідного фільтра для штучно утворюваних термінів.

¹ Бурбаки Н. Очерки по истории математики. М., 1963. С. 245. ² Там же. С. 248. ³ Англо-руско-немецко-французский толковый словарь по вычислительной технике. М., 1981; Немецко-русский математический словарь. М., 1980; Російсько-український математичний словник. Х., 1990. ⁴ Smith L. The English Language. London, 1925. P. 124. ⁵ Ярцева В. Н. Научно-техническая революция и развитие языка // НТР и функционирование языков мира. М., 1977. С. 34.

Рассматривается вопрос о сохранении авторского термина при нормализации математической терминосистемы на международном уровне, прослеживается развитие терминологической нормы в подязыке современной математики.

Л. О. СИМОНЕНКО, канд. филол. наук,
Комітет наук. термінології АН України

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОГРАФІЇ

Робиться спроба висвітлення історії розвитку української термінологічної лексикографії, аналізуються типи термінологічних словників, подаються конкретні поради укладачам галузевих лексикографічних праць.

Однією з особливостей структурного розвитку мови є формування її стильової диференціації, яка пов'язана перш за все з розширенням суспільних функцій мови, проникненням її у всі сфери людської діяльності: науку і техніку, виробництво, діловодство, суспільно-політичне, культурне життя тощо. З процесом стильової диференціації пов'язане виникнення наукової термінології, що є основною формою існування наукових понять, в яких акумулюються підсумки пізнавальної діяльності людини і суспільства на певному історичному етапі. Процес формування і розвитку терміносистеми визначається рядом факторів як позамовних, так і внутрішньомовних. Серед позамовних — стан національної науки, наукових знань, техніки, промисловості, культури і освіти, серед внутрішньомовних — становище мови в суспільстві і ступінь розвитку її функціональних стилів, мовна практика визначних майстрів художнього слова, вчених, громадських діячів і діячів культури. Науковий стиль української мови активно розвивається з другої половини XIX ст. З цього часу, як вважають дослідники, бере початок українська термінологічна лексикографія, розвиток якої пов'язується з іменами І. Гавришкевича, І. Верхратського, О. Роговича та ін. Слід зазначити, що досить значний термінологічний фонд української мови склався ще до цього періоду і відбивав тогочасний розвиток різних галузей знань. На його основі почала формуватися термінологічна лексика нової української літературної мови: соціально-економічна, юридична, медична, математична, географічна, природничих наук. Велике значення у розвитку наукової термінології мала діяльність визначних громадських діячів, письменників, вчених: І. Франка, М. Коцюбинського, С. Подолинського, І. Верхратського, В. Гнатюка, М. Сумцова та ін. Таким чином, українська термінологія вже в дожовтневий період являла собою досить розгалужену систему, яка відбивала тогочасні досягнення науки, технічного прогресу, культури.

Перші спроби писати наукові праці українською мовою були зроблені на початку 60-х років минулого століття на Західній Україні. До них можна віднести «Початок до уложення термінології ботанічної руської» І. Гавришкевича, «Словник юридично-

політичної термінології: німецько-український», шість випусків «Початки до уложення поменклатури і термінології природописної» І. Верхратського, якого вважають фундатором української термінології.

Протягом 70—80-х років XIX ст. збирання термінологічної лексики активізувалося на Східній Україні. Так, у Києві видається «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них» О. Роговича, а також «Список растений с народными названиями» Ф. Волкова. Перші спроби зібрати матеріал і створити словник української народної термінології зробив Б. Василенко. Він видав «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии», до складу якого увійшла термінологія кустарних промислів, сільськогосподарська тощо¹. Крім того, на Східній Україні в журналі «Основа» друкувалися невеликі статті науково-популярного характеру, які містили відомості про небо і землю, поради з рільництва, садівництва, медицини. За розвиток української освіти, науки боролися прогресивні громадські діячі, вчені. Так, у Львові в 1883 р. було засноване «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка» з трьома секціями: філологічною, історико-філософською, математично-природничо-медичною. У виданнях цього товариства з'явилося чимало цікавих публікацій, які висвітлювали різні сфери культурного і духовного життя українського народу, в окремих збірниках були надруковані «Материалы к физической и математической терминологии» І. Верхратського, «Очерк химической терминологии» В. Левицького. Водночас нагромаджується і термінологічний матеріал із гуманітарних наук, що знаходить відбиття у «Справочном словаре юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России» І. Невицького. Таким чином, до революції 1905 р. мали місце спроби збирання народної спеціальної термінології та створення термінів лексикографами при укладанні словників, більшість з яких залишилися лише надбанням історії української термінологічної лексикографії. Після революції 1905 р. були створені термінологічні комісії при різних товариствах (шкільнолекційній секції Київського товариства «Просвіта», Харківському імені Г. І. Квітки-Основ'яненка), завдання яких полягало у збиранні термінологічної лексики з літературних джерел і шляхом усних записів. У Києві почало діяти «Українське наукове товариство», що видавало українською мовою «Записки», різні збірники та періодику (журнал «Правда», «Літературно-науковий вісник», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології та антропології» тощо). Друкувалися наукові розвідки найчастіше з історії, літератури, етнографії, значно рідше — з економіки, права, філософії, географії, біології, медицини, геології і ще рідше — з фізики, математики, хімії й техніки. Більшість видань були науково-популярного характеру. Отже, на кінець XIX — початок XX ст. українська мова мала вже свою наукову термінологію з багатьох

галузей знань. Була вироблена в основному загальнонаукова лексика (*аналіз, аргументація, дослід, проблема, процес, синтез, система, теорія*)² та деяких галузей науки: філософії, політекономії, літературознавства, мистецтва, юриспруденції, біології.

З 1917 р. питання термінології набули великої державної ваги. Всі термінологічні комісії були об'єднані в інститут наукової мови при Академії наук УРСР, на який покладалося широке завдання — спрямовувати процес розвитку української наукової мови, розробляти наукову термінологію. Саме на цей час припадає активна робота по виданню наукових термінологічних словників. Коротке десятиріччя увінчалось небувалим розквітом лексикографічної роботи. Певну уяву про неї за певними підрахунками можуть дати такі цифри: від 1918 до 1930 р. побачило світ 15 медичних словників, три — з ветеринарії, 13 — з ботаніки, 10 — з математики і механіки, вісім — з діловодства, вісім — з права, дев'ять — з фізики, чотири — з хімії тощо, а загалом до 1933 р. було видано 83 термінологічні словники. Це були переважно двомовні російсько-українські словники. Практика укладання таких словників потребувала вироблення певних теоретичних настанов. Спеціальних робіт, які б висвітлювали питання укладання словників різних типів, у тому числі й термінологічних, в українському мовознавстві на цей час не було. Окремі настанови давалися у передмовях до деяких термінологічних словників. Одним із основних питань, пов'язаних з укладанням термінологічних словників, було питання про новотвори. Принцип творення нових термінів визначався різними комісіями і окремими авторами словників доволно, що призвело до появи цілої низки стучних термінів.

Автори цих словників у переважній більшості випадків на основі народної мови та номенклатури намагалися створити національну термінологію, що було зумовлено відсутністю уніфікованої термінології не лише на Україні, а й в світовій практиці. Однак наступ на українські національні традиції і антигуманне розуміння національного спричинилися до того, що в наступні роки, по суті, припинилося видання такого типу праць і знищення національних кадрів, а зібрані авторами матеріали та виготовлені словники оголошувалися націоналістичним шкідництвом. Починаючи з 30-х років виходили поодинокі, переважно медичні, термінологічні словники. Безперечно, що не всі ці праці витримали пробу часу, проте, незважаючи на деякі методологічні хиби, термінологічні словники (а їх було видано до 1933 р. 83) відіграли позитивну роль у подальшому розвитку української термінологічної лексикографії. Не випадково роботу, проведenu українськими лексикографами в довоєнний період, історики радянського мовознавства вважають підготовчим етапом до створення нових сучасних фундаментальних лексикографічних праць.

Таким чином, стабільна і політично вивірена структура всієї нашої багатонаціональної країни будувалася паралельно з лік-

відацією господарської відсталості національних окраїн, створенням національних керівних кадрів та інтелігенції, з загальним підвищенням культурного рівня. До кінця 1936 р. «будова» була зведена, і національне питання, здавалося, втратило політичну гостроту. В теоретичних працях на перший план почала виступати думка про відмирання багатоманіття, у тому числі й національно-мовного. Можливо, цим і пояснюється послаблення на Україні роботи в галузі термінологічної лексикографії протягом другої половини 30-х — 40-х років. Відродження термінологічної лексикографії припадає на 50—60-ті роки, яке увінчалось випуском серії дво- і багатомовних галузевих словників. Враховуючи гостру потребу в двомовних термінологічних словниках з провідних галузей знань, в 1957 р. Президія АН УРСР створила спеціальну Словникову комісію (голова акад. Й. З. Штокало, учений секретар Г. М. Гнатюк), на яку покладалося визначення основних принципів укладання галузевих словників, формування для їх створення авторських колективів. Комісія визнала за доцільне видавати спочатку російсько-українські термінологічні словники, які відбивали б сучасний рівень розвитку науки і техніки. Зусиллями великого загону вчених різних галузей знань протягом наступних 20—25 років було видано ряд термінологічних як російсько-українських, так і тлумачно-довідкових та енциклопедичних словників. Серед них заслуговують на увагу підготовлені лексикографами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР за участю спеціалістів відповідних галузей два великих російсько-українських словники — технічний, який обіймає 80 тисяч термінів, та сільськогосподарський (40 тисяч). За цей час було видано також ряд менших за обсягом російсько-українських галузевих словників, які відбивали стан розвитку сучасних фізики, хімії, математики, геології, гірничої справи, металургії, теплотехніки і газотехніки, зварювання, машинознавства і машинобудування, гідрології та гідротехніки, теоретичної механіки, електрорадіотехніки, фізіології, ботаніки, ветеринарії, зоології, медицини, мінералогії, географії тощо. Суспільно-політична та соціально-економічна термінологія зібрана в «Російсько-українському словнику соціально-економічної термінології», «Російсько-українському словнику юридичної термінології», енциклопедичних — політекономічному, економічному, філософському та інших словниках.

Видані словники, як зазначалося у зверненні Словникової комісії, не претендували на вичерпність і, крім того, вони виходили дуже мізерними тиражами і, по суті, зразу після виходу ставали бібліографічною рідкістю. Разом із тим деякі із завдань комісії можна вважати актуальними і сьогодні: а) термінологічні словники повинні відбивати сучасний стан розвитку науки і техніки; 2) закріпити існуючу практику вживання термінів у науковій і навчальній літературі, що видається українською та російською мовами, тобто уніфікувати цю термінологію; 3) упо-

рядкувати вживання термінів стосовно до певних галузей знань³.

Розпочату Словниковою комісією діяльність успішно продовжує Комітет наукової термінології, створений при Президії АН УРСР в 1978 р., який є своєрідним координатором термінологічної роботи в республіці. За час його існування під егідою Комітету наукової термінології АН УРСР вийшло ряд галузевих словників («Українсько-російський словник цукрової промисловості», «Російсько-український словник термінів лісівництва», «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія і номенклатура», «Російсько-український юридичний словник», «Словарь ботанических терминов» та ін.). Природно, що наявність названих праць не розв'язує повністю проблем, пов'язаних з виданням термінологічних словників. Швидкий розвиток наук, проникнення їх у різноманітні галузі життя, відродження рідної, в тому числі й наукової мови, зростання сфер її побутування викликало в суспільстві сплеск нових сил на термінологічній ниві.

Враховуючи те, що на сучасному етапі за створення термінологічних словників взялося багато ентузіастів, які оволоділи високою спеціальною кваліфікацією з певної ділянки знань чи виробництва, але в силу різних причин не набули достатнього досвіду лексикографічної роботи, видається за потрібне запропонувати авторам кілька практичних порад щодо підготовки оформлення термінологічних словників*.

Термінологічні словники можна поділити на кілька типів: за орієнтацією, тобто на кого розрахований, орієнтований словник; за об'ємом словники можуть поділятися на великі, середні й малі; за залученням кількості мов: двомовні, три-, багатомовні, які в свою чергу бувають чисто перекладними, тлумачно-перекладними, енциклопедичними, з елементами етимології; за призначенням: навчальні (шкільні) і академічні, розраховані на широке коло користувачів.

Найпоширенішим типом у термінологічній лексикографії є перекладні двомовні словники, які, крім уніфікації термінів, фіксують наявність термінів певної галузі знань у мові. Основне завдання таких словників — сприяти систематизації та уніфікації національних терміносистем, в даному випадку української. За способом організації лексики перекладні словники бувають алфавітними, алфавітно-гніздовими, алфавітно-тематичними, тематичними, гніздовими; за відношенням до типу мовного спілкування — науково-спеціальними, термінологічними; за способом опису лексичного значення слова — перекладними й тлумачними. Останні переслідують чисто прикладну мету. До них відносяться словники-довідники, енциклопедичні словники та енциклопедії відповідних галузей знань, реєстр яких складається з

* Докладніше див.: Полога Л. М., Симоненко Л. О. Про укладання термінологічних словників (Деякі зведені принципи і поради). Хмельницький, 1991.

чітко установлених смислових і граматичних категорій. Такі як математична та літературна енциклопедії, географічний, медичний, сільськогосподарський енциклопедичні словники тощо. Видання словників різних типів і призначення конче необхідні користувачам. Їх створення та видання варто всіляко вітати, заохочувати і підтримувати. Однак чи не найчільнішим завданням нашого часу в українській лексикографії є створення дво- та кількамовних термінологічних перекладних словників. Ця необхідність зумовлена кількома причинами, найважливішою з них є викладання різних дисциплін українською мовою та створення рідною мовою наукових посібників.

Виходячи з потреб української лексикографії, вважаємо за доцільне радити в першу чергу створювати українсько-іномовні перекладні словники, забезпечуючи кожен з них індексом (показником) термінів тієї мови, на яку перекладається відповідний український термін. Ця практика поширена як у світовій, так і у вітчизняній термінографії (пор. «Російсько-український словник термінів лісівництва», «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія та номенклатура» тощо). Не виключаємо можливості і створення іношомовно-українських та тлумачних термінологічних словників, однак потреба розвитку власне української лексикографічної практики повинна бути першочерговою, оскільки її борг перед власним народом, хоч і не завжди з її вини, дуже великий.

Методика укладання дво- і багатомовних словників значною мірою залежить від типу і призначення словника. Тому, приступаючи до створення будь-якого словника, варто чітко визначити його тип і межі використовуваного лексичного інвентаря. Першочерговим завданням створення словника будь-якого типу і призначення є правильне визначення категорії термінів і їх відбір для укладання реєстру. Автори майбутнього словника повинні перш за все орієнтуватися на сучасну нормативну, наукову термінологію, широко вживану в науковій і навчальній літературі, зафіксовану лексикографічними джерелами тощо⁴.

Отже, укладання словника починається зі створення лексичної картотеки, тобто із виписування на окремі карточки спеціальних термінів із наукових праць даної спеціальності, енциклопедій, довідників, монографічних видань, галузевих словників (перекладних і тлумачних), журналів, бюлетенів з різних галузей знань.

На другому етапі — карточки укладаються за алфавітом. Якщо в картотечі є складні терміни, їх зводимо в одне термінологічне гніздо, виділяючи в таких гніздах стержневе слово, як правило, іменник, і за цим словом ставимо складний термін у алфавітний ряд.

Коли всі терміни вихідної мови зібрані, до них добираються іномовні відповідники. При цьому автор повинен добре орієнтуватися не лише в термінах залучуваних мов, а й в системах понять, що склалися в цих мовах, оскільки перекладні словники

покликані перш за все дати правильний переклад одного й того ж поняття як у споріднених, так і неспоріднених мовах.

Далі постає питання побудови словникової статті. У сучасній лексикографії ustalivся принцип розташування лексичного інвентаря в алфавітному порядку. Біля реєстрового слова групуються терміни-словосполучення, утворюючи з ним гнізда. Вони подаються в алфавітному порядку в межах даної словникової статті.

Приступаючи до укладання словника, автор повинен усвідомити, що це багатопланова праця, в якій передусім треба звернути увагу на такі моменти:

слово як предмет словникової статті та його місце в системі в цілому; побудова словникової статті; правопис і оформлення реєстрового слова; граматична та стилістична характеристика слова, ремаркування; варіанти слова — графічні, фонетичні, морфологічні; питання омонімії, полісемії, синонімії; розмежування та порядок подачі значень терміна у словниковій статті; добір відповідника; наведення та оформлення словосполучень; подача, система і оформлення зіставлень, відсилань тощо.

Оскільки перекладні словники є своєрідними уніфікаторами наукової термінології, при створенні їх реєстру авторам варто уважно ставитися до фіксації, перегляду, упорядкування та нормалізації як існуючих термінів систем у відповідності з досягнутим рівнем знань, так і до створення нових термінів для тих понять, які щойно з'явилися, і для відомих, найменування яких відсутнє в даній мові. При цьому варто уникати створення дублетів, синонімів, інкомовних перекичень, жаргонізмів, просторіч, застарілих термінів.

Термінологічність слова визначається на фоні лексичної системи мови, в цьому авторам словника допоможе навіть мінімальний контекст, з якого впливає його галузева приналежність. Характерною ознакою терміна є його зв'язок з системою понять.

Наукова термінологія представлена такими основними граматичними категоріями: іменниками (*валентність, верф, гетеростилія*); прикметниками (*бочковий, джерельний, лісохімічний, широкolistий*); дієсловами (*укорінюватися, укоренитися*); дієприкметниками (*крокуючий, поглинаючий*). За словотворчою структурою терміни бувають трьох типів: терміни-однослови (*аорта, вертеп, драма*), терміни-композиції (*кровообіг, доцолір, самозапилення*), терміни-словосполучення (*закон Ома, вольтова дуга*), які групуються в словнику навколо стержневого іменника (*зона... з. без'ядерна; з. валютна; з. нейтральна* тощо).

При визначенні меж термінологічного словосполучення обов'язково враховувати: а) елемент стійкості (усталеності); б) цілісність значення; в) стислість структури (словосполучення має мати не більше трьох-чотирьох компонентів), а також складність при перекладі. Багатослівна структура термінологічного

словосполучення зберігається лише тоді, коли її еквівалентом є абrevіатура.

¹ Склад і структура термінологічної лексики української мови. К., 1984. С. 7—8. ² Розцвітай же, слово. К., 1983. С. 91. ³ Перша науково-методична нарада з проблем упорядкування і нормалізації термінології. К., 1970. С. 3—4. ⁴ Крыжановская А. В., Симоненко Л. А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. К., 1987. С. 105—155.

Надійшла до редколегії 21.02.91

Делается попытка осветить историю развития украинской терминологической лексикографии, анализируются типы терминологических словарей, даются конкретные советы составителям лексикографических трудов.

СЛОВОВІР

М. І. ГОЛЯНИЧ, З. О. КАСПРИШИН, кандидати філол. наук,
Івано-Франк. пед. ін-т

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОВІРНОЇ СПОЛУЧУВАНОСТІ ТА ДІЕСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ ІЗ СУФІКСАМИ -УВА-(ЮВА-), -А-(Я-) В МІКРОСИСТЕМІ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ГОВОРІННЯ

Розглядається проблема внутрішньої валентності — сполучуваності безпосередньо складових лексичної основи слова. На матеріалі української мови розкриваються особливості слововірної сполучуваності дієслівних утворень.

Дослідження слововірної системи української мови, як і будь-якої іншої, з погляду внутрішньої валентності — особливостей сполучуваності безпосередніх складників (далі БС) лексичної основи кожного слова — одне з актуальних завдань дериватології.

Характерною рисою праць, в яких розглядаються питання сполучуваності БС основ слів, є те, що поняття внутрішньої валентності здебільшого не розкривається в них на матеріалі груп, об'єднаних інваріантним значенням, а це не дає можливості виявити механізм обумовленості внутрішньої валентності кожного деривата та його семантичного значимістю в системі гнізда, показати взаємозв'язки синхронної слововірної історії деривата, представленого тим чи іншим ступенем словотворення, і його характеристики за валентністю.

Оскільки систему слововірних гнізд утворюють елементи, яким притаманне різне категоріальне значення, отже, неоднакові моделі побудови для виявлення особливостей смислової сумісності кожного деривата всю сукупність лексичних одиниць класифікуємо за структурно-семантичними формулами їх побудови.

Провідними в досліджуваній мікросистемі зі значенням гово-

© М. І. Голянич, З. О. Каспришин, 1992

лий, Щось він не розмовує» (Українські поети-романтики 20—40 рр. XIX ст.); «...Над Дніпром розгнівана могила Розмовляє з вітром сніговим» (М. Рильський). Згадана модель — структурно-семантична формула побудови не тільки нових елементів з коренем *мов-* — *промовляти, розмовляти, перемовляти, підмовляти, помовляти, примовляти, змовляти, намовляти, обмовляти, вмовляти (вмовляти)*, вимовляти, підмовляти (одмовляти), домовляти, замовляти*. На третьому дериваційному ступені вона породжує (правда, на синхронному зрізі мови уже рідковживані) й одиниці з коренем *говор-*, що є причиною наявності варіантних форм недоконаного виду елементів даного ступеня словотвірного гнізда з вершиною *говорити*. Напр.: *розговорювати — розговоряти; переговорювати — переговорювати; вговорювати (угорювати) — вговоряти (угоряти); виговорювати — виговоряти; відговорювати — відговоряти***.

Відомо, що наявність у структурі мовного знака абсолютних і відносних параметрів створює великі можливості варіювання слів.

Серед причин, які зумовлюють появу словотвірних варіантів, крім співіснування гетерогенних нашарувань, конкуренції традиційних засобів вираження з новими, виділяється фактор взаємопроникнення елементів двох генетично і типологічно споріднених мов. Такий характер утворення варіантних пар у семантичному ареалі досліджуваної мікросистеми представлений лише словотвірним гніздом з коренем *каз-*. Так, дериват *сказивати* утворює варіантну пару з дієсловом *сказувати*: «Се мені так пригадується тільки, а гостійці своїй я сказувала те, об чім вона питала мене...» (Марко Вовчок); «На початку серпня наскочив уночі урядник з козаками: «Сказивай, де син, бабко!» (О. Донченко). Дериваційна структура обох дієслів, сформованих на третьому ступені словотворення, сконцентрувала в собі провідні значення вершин мікрогнізд — укр. *сказати* та рос. *сказать*, однак дальша проекція його значення спадає на різні структурно-семантичні площини:

каз- ↗ укр. *каз-а-ти* → *с-казати* → *сказ-ува-ти* → *сказувати-ся*
 ↘ рос. *каз-а-ть* → *с-казать* → *сказ-ыва-ть* → *сказываются*

Провідне значення дієслова *сказати* («Передати словами, думки, почуття; висловитися, повідомити усно що-небудь...»), переломлюючись у дериваті *сказувати*, частково «розріджується», ускладнюючись новим смисловим компонентом: «Почав *сказуватися* (сперечатися.— М. Г.), а далі й битися з парубками».

* Елемент *умовлювати* знаходиться на периферії дериваційної системи української мови.

** Варіантні пари представлені й словотвірними гніздами з іншими коренями: *висловляти* (заст.) — *висловлювати, добалакатися — добалакувати, набалакати — набалакувати, оповідати — оповідувати, оголосити — оголошувати, повідати — повідувати*.

Рос. *сказываться* — остання ланка словотвірного ланцюжка, — певною мірою виражаючи значення вершини, теж набуло нових ЛСВ, однак відмінних від значень укр. *сказуватися*: «1. Устар. и простореч. Называть себя, свое имя. 2. Разг. Называются кем-либо, выдавать себя за кого-либо. 3. Устар. и простореч. Объявляют, заявляют о себе, о своем присутствии. 4. Только в 3-м лице. Проявляются, обнаруживаются»¹.

Утворення від укр. *сказати* дієслова саме з такою словотвірною структурою (основа дієслова — *-ува-*) відображає закономірність появи дієслів недоконаного виду як у межах словотвірної системи української мови в цілому, так і в мікросистемі з інваріантним значенням говоріння суфікс *-ува-(-юва-)* є дуже продуктивним засобом утворення дієслів недоконаного виду від префіксальних дієслів доконаного.

Виникнення ж дієслівних елементів із суфіксом *-ива-* — результат взаємодії словотвірних систем двох споріднених мов — не є типовим для дериваційних гнізд з коренями *говор-, каз-* та *мов-*.

Слово- та формотворчі суфікси *-ува-(-юва-)* та *-а-(-я-)*, сприяючи вираженню динамічної ознаки в процесі її становлення, при сполученні з твірними гнізда з вершиною *говорити* актуалізують неоднаковий обсяг ЛСВ, їх смислової структури, що приводить до розбіжності в семантичній місткості згаданих варіантних форм. Так, дієслову *виговоряти* притаманне лише одне значення «дорікати», в той час як елемент *-юва-*, крім згаданого, характеризується й іншими ЛСВ, не тільки «успадкованими» з семантичної структури дієслова *виговорити*, а й новими, які відкривають додаткові «семантичні канали» в смисловий об'єм сусідніх утворень. Напр.: «Помалу до того страшного та томлячого протоколу потягнемо і всіх слуг та служниць, близьких і дальших сусідів, і повикривалися всякі справки, що вже від кількох літ, бачилось, лихом поросли. Одні на других по волі й неволі *виговорювали* (наговорювали.— М. Г.)» (І. Франко); «Я дізнаюся! Щось тут є! Є щось! — *виговорювала* (приговорювала.— М. Г.) Рясничка сама до себе» (Марко Вовчок).

Різним ступенем семантичного зв'язку з твірними характеризуються й деривати *розговоряти* та *розговорювати*. Результатом семантичної сумісності форманта *-я-* з дієсловом *розговорити* є ЛСВ «Втішати розмовою» — єдине значення, з яким функціонує дериват *розговоряти*. Використання ж словотворчого афікса *-юва-* в ролі БС основи похідного *розговорювати* значно розширює смислову структуру деривата, що ще раз стверджує домінуючу роль моделі «Преф. V недок. в. + юва-» в попередженій елементів третього ступеня словотвірного гнізда з коренем *говор-*. Сама продуктивність згаданої моделі, на відміну від структурно-семантичної формули побудови елементів із суфіксальним компонентом *-а-(-я-)*, яка теж сприяє попередженню дієслів методом імперфективації, і є причиною відсутності дериватів *про-*

говоряти, підговоряти, поговоряти, приговоряти, зговоряти, наговоряти, обговоряти, оговоряти, договоряти, заговоряти, оскільки префіксальна основа і словотворчий суфікс *-а(-я-)* є формально й семантично сумісними, тобто спроможними виступами БС основ даних утворень.

Низький ступінь семантичної здатності твірних основ з коренем *говор-* приєднувати до себе словотворчий афікс *-а(-я-)* координує словотвірні потенції похідних з даним суфіксом, тобто зумовлює їх низьку дериваційну можливість. Так, із п'яти дієслів, одним із БС яких є суфікс *-я-*, лише дериват *відговоряти* виступає твірним дієслова *відговорятися*, яке разом з *відговорюватися* представляє четвертий словотвірний ступінь. Інакше кажучи, в процесі утворення похідних, збагачення словотвірного гнізда новими елементами важливу роль відіграє не тільки формальна та семантична сутність БС їх основ, а й продуктивність породжуючої їх структурно-семантичної схеми, наявність інших, конкуруючих з нею моделей, кожна з яких у системі даного гнізда виконує неоднакову роль у породженні елементів, здатних більшою чи меншою мірою виражати інваріантне значення горіння.

Рассматривается проблема внутренней валентности — сочетаемости непосредственно составляющих лексической основы слова. На материале украинского языка раскрываются особенности словообразовательной сочетаемости глагольных образований.

¹ Словарь української мови: В 4 т./За ред. Б. Грінченка. К., 1958. Т. 2. С. 210.

Надійшла до редколегії 24.01.91

Є. А. КАРПІЛОВСЬКА, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН України

МОРФЕМНА СІТКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ БУДОВИ СЛОВА

Вивчається механізм словотворення через встановлення інвентаря мінімальних значущих елементів слова. Визначаються правила організації морфем у структурах слів — різних частин мови.

Для вивчення механізму словотворення необхідно не тільки встановити інвентар мінімальних значущих елементів, які беруть участь у побудові слова, — морфем, а й визначити правила їх організації в структурах слів різних частин мови. Морфемний інвентар становить будівельний матеріал для моделювання словопороджувального механізму мови. Адекватну живій мові діючу модель словотворення неможливо побудувати без морфемної граматики, яка регулює процес організації окремих морфем у ціліснооформлені комплекси — морфемні структури. В свою чергу, засади такої морфемної граматики можна виробити лише за допомогою представницького переліку

© Є. А. Карпіловська, 1992

морфемних структур, що вже реалізовані в мові. Останній є необхідною передумовою не тільки для поглибленого вивчення законів морфемної будови слова, а й для успішного розв'язання проблеми автоматичного синтезу слів і ширше — завдань автоматичної обробки текстової інформації з метою укладання й поповнення машинних словників різного типу.

Існує кілька способів класифікації окремих морфем¹: за типом морфем (автосемантичні, синсемантичні, самостійні, зв'язані тощо); класом (кореневі: некореневі — префіксальні, суфіксальні, флективні тощо); позицією морфем в структурі слова (постійні, змінні); активністю при словотворенні та іншими ознаками. Відповідно існують і різні способи укладання інвентарів окремих морфем.

Морфемну будову слова можна досліджувати на рівні сполучуваності не конкретних елементів, а їх класів або типів. Перехід від морфемної структури, представлені як комбінація конкретних морфем, до морфемної структури у вигляді комбінації їх типів або класів, визначених за системними або функціональними характеристиками, вимагає створення певної процедури трансформації графічного запису морфемних структур. У такому записі представлені вже не конкретні, реалізовані в мові морфемні структури, а їх типи, або моделі конструювання. Визначення вірогідного переліку морфемних структур потребує попереднього створення надійної і достатньої за обсягом фактичної бази.

У ряді публікацій вже повідомлялося про розроблений і здійснюваний групою співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України під керівництвом Н. Ф. Клименко проект машинного морфемно-словотвірного фонду української мови². Одиницею опису в фактичній базі цього фонду є слово, поділене на морфемі. Тобто фактична база містить відомості про валентність окремих морфем та способи їх організації в осмислених структурах слів. Передбачається, що фактична база фонду, створювана на першому етапі за матеріалами трьох словників (тлумачного словника української мови в одинадцяти томах, частотного словника сучасної української художньої прози в двох томах та словника І. Т. Яценка «Морфемний аналіз» у двох томах), у повному обсязі налічуватиме близько 160 тис. слів сучасної української мови.

При записі морфемної структури слів ми орієнтуємося на визначення класів морфем. Таких класів виділено п'ять, і для кожного вироблені спеціальні кодові знаки графічного відображення, а також символи представлення в моделях морфемних структур. Отже, при аналізі морфемної будови слів враховуються класи коренів (К), префіксів (Р), суфіксів (S), флексій (F) та міжкореневих прокладок, які ми умовно відносимо до інтерфіксів (І). За спеціальною програмою ЕОМ розпізнає класи морфем у структурі реальних слів фактичної бази і перетворює

послідовності конкретних морфем на послідовності символів їх класів. Одержані в такий спосіб символічні моделі морфемних структур впорядковуються ЕОМ у спеціальному машинному словнику. Кожна символічна модель супроводжується в ньому відомостями про її реалізацію в словах різних частин мови, словотвірну активність у межах кожної з них, а також питому вагу сукупності одиниць, яким вона властива, в обстежуваній фактичній базі. Перші результати обробки матеріалів словника символічних моделей морфемних структур, їх осмислення під кутом зору прояву в будові і функціонуванні морфемних структур законів глибини, простоти, симетрії та переваги містяться в спеціальній публікації³. Завданням даної статті є обстеження тих нових можливостей, які символічні моделі відкривають для аналізу механізму побудови морфемних структур слів окремих частин мови, визначення словопороджувального потенціалу такого механізму та міри його реалізації в мові.

За об'єкт дослідження слугували прості (однокореневі) слова чотирьох частин мови, найрізноманітніші за своєю морфемною будовою. Фактичний матеріал налічував 71 741 слово, з них 32 075 — іменників, 23 160 — дієслів, 12 749 — прикметників та 3757 — прислівників. Їм властива 51 символічна модель морфемної структури з 368, наявних у словнику. Аналіз моделей слів усіх досліджуваних частин мови показав, що вони в межах окремих частин мови пов'язані між собою відношенням послідовного виведення з ядерної моделі, яка налічує мінімальну кількість морфем. Такі ядерні моделі здатні розгортатися як вправо за рахунок додавання постпозитивних елементів (суфіксів та флексій), так і вліво завдяки поєднанню з препозитивними елементами (префіксами). На кожному такті розгортання до вже побудованої моделі додається один пре- або постпозитивний елемент.

Зобразити потактове двонаправлене (вліво або вправо) розгортання ядерних моделей можна у вигляді дерева, гілки якого пов'язують сусідні такти розгортання на пост- чи препозитивній осі, а вершини об'єднують однакові такти на обох осях. З'єднавши між собою всі реалізовані морфемні структури, ми одержуємо модель механізму їх творення — морфемну сітку. Такий спосіб графічного зображення структур, пов'язаних відношенням послідовного виведення, був запропонований П. Менцератом і одержав назву паралелограма Менцерата⁴. Він застосовувався при дослідженні різних типів структур (наприклад, графемних структур односкладових слів⁵). Матеріал нашого дослідження переконує в тому, що такий спосіб зображення механізму породження можна застосувати й при вивченні морфемних структур. Морфемні сітки унаочнюють способи організації морфемних структур, висвітлюють їх взаємовідношення, послідовність творення. Доповнення морфемних сіток кількісними показниками реалізації моделей в мові дозволяє встановити залежність активності певної морфемної структури від її місця

в морфемній сітці, а отже, від складності шляхів її побудови. Крім того, морфемні сітки виявляють нереалізовані можливості словопороджувального механізму, котрий вони моделюють. Виявити їх вдається тому, що в морфемній сітці спеціальними засобами позначаються пусті вершини, які й відповідають нереа-

<i>*3PK III</i>	<i>*2PK II</i>	<i>*PK I</i>	
(2) <i>3PKF IV</i>	(89) <i>2PKF III</i>	(1850) <i>PKF II</i>	<i>K(280)</i> I
(10) <i>3PKSF V</i>	(155) <i>2PKSF IV</i>	(2807) <i>PKSF III</i>	<i>KF(5732)</i> II
(7) <i>3PK2SF VI</i>	(440) <i>2PK2SF V</i>	(4532) <i>PK2SF IV</i>	<i>KSF(7549)</i> III
(3) <i>3PK3SF VII</i>	(119) <i>2PK3SF VI</i>	(947) <i>PK3SF V</i>	<i>K2SF(5681)</i> IV
<i>*3PK4SF VIII</i>	(6) <i>2PK4SF VII</i>	(28) <i>PK4SF VI</i>	<i>K3SF(1893)</i> V
<i>*3PK5SF IX</i>	<i>*2PK5SF VIII</i>	(3) <i>PK5SF VII</i>	<i>K4SF(332)</i> VI
			<i>K5SF(10)</i> VII
<i>3PK6SF(1)</i>	<i>*2PK6SF</i>	<i>*PK6SF</i>	<i>*K6SF</i>

Рис. 1. Морфемна сітка простих іменників

лізованим моделям морфемної структури слів. Далі морфемні сітки, побудовані для слів кожної з досліджуваних частин мови, описуватимуться в такій послідовності: 1) загальна характеристика реалізованих моделей; 2) закономірності пре- і постпозитивного розгортання ядерної моделі; 3) обчислення середньої довжини моделі і реального слова; 4) характеристика нереалізованих моделей; 5) визначення основи механізму побудови морфемної структури слів даної частини мови. Нижче подаємо результати обстеження морфемних сіток простих іменників, дієслів, прикметників та прислівників.

Іменник. Як засвідчує морфемна сітка, подана на рис. 1, в сучасній українській мові для побудови простих іменників використовуються 23 моделі організації морфем чотирьох класів: коренів, суфіксів, префіксів та флексій. Ядерна модель К властива невідмінюваним запозиченим словам на зразок *бра, есе, тур-*

не тощо і виявляє невисоку активність у процесах словопородження (реалізована 280 словами, або $\approx 0,8\%$ всіх обстежених простих іменників). Розгортання цієї моделі на постпозитивній осі сягає VI такту породження. Морфемна структура простого іменника з найпотужнішою постпозитивною частиною містить п'ять суфіксів і одну флексію: K5SF* (*дранкування, вулканізаторник***). Така гранична символна модель у сітці також малоактивна (реалізована 10 словами, що становлять $\approx 0,03\%$ від загальної кількості).

Ядерна модель морфемної структури іменників не здатна приєднувати препозитивні елементи — префікси. Розгортання моделей вліво в описуваній морфемній сітці починається із структур, що мають хоча б один постпозитивний елемент — флексію. Пік препозитивного розгортання припадає на моделі з одним — трьома суфіксами і флексією і становить три такти породження. Отже, морфемні структури з найдовшою препозитивною частиною налічують максимум три префікси, напр.: ЗРКФ (*співдоповідь*), ЗРКСF*** (*незнаходження*), ЗРК2SF (*переуспіdomлення*), ЗРК3SF (*співдоповідачка*). Починаючи з V такту, постпозитивне розгортання обмежується. На V такті нереалізованого залишилася модель з трьома префіксами (ЗРК4SF), а на VI — моделі з двома-трьома префіксами (2РК5SF, ЗРК5SF). Особливим у складі досліджуваної морфемної сітки є VII такт осі постпозитивного розгортання моделей. На ньому нереалізованими виявилися всі моделі з сімома постпозитивними елементами, крім моделі ЗРК6SF (*неоподатковуваність*).

За допомогою побудованої морфемної сітки можна встановити такі важливі для розуміння механізму словотворення кількісні характеристики, як середня довжина моделі морфемної структури і середня довжина реального слова. Перша становить теоретичну, прогнозовану за морфемною сіткою величину, друга — реальну, засвідчену мовою. Для простих іменників середня довжина моделі становить $\approx 5,6$ морфем, середня ж довжина реального слова $\approx 3,7$ морфем. Отже, середня довжина реального простого іменника менша, ніж передбачувана за сіткою. Таку розбіжність можна пояснити тим, що на реалізацію змодельованого словопороджувального механізму в мові накладаються обмеження як системного, так і позасистемного характеру, зокрема, обмеження, зумовлені обсягом людської пам'яті⁶ та специфікою мовної комунікації⁷. Моделі з трьох — чотирьох морфем,

* Цифра перед символом класу морфем указує на кількість таких елементів у слові. Зірочками позначено нереалізовані моделі, які з'єднуються пунктирною лінією.

** При побудові символної моделі морфемної структури слова враховувалася нульова іменникова або прикметникова флексія.

*** Оскільки в українській мові всі іменні суфіксальні структури обов'язково мають флексію, модель KSF вважається нами похідною від KF, постпозитивна частина якої розгортається шляхом вклинювання суфіксальних елементів між коренем і флексією. Це міркування підкріплюється й даними словотворення, пор.: *хвилин-а* → *хвилин-к-а*, *довг-ий* → *довг-еньк-ий*.

дозволені показником середньої довжини реального слова, за-
свідчені загалом у 17 875 словах з 32 075, або в $\approx 56\%$ усіх об-
стежених простих іменників. На цій підставі їх можна вважати
основою механізму творення морфемної структури таких слів.
Малоактивними або й взагалі нереалізованими залишаються мо-

*4PK IV	*3PK III	*2PK II	*PK I	K(12)
		(87) 2PKS III	(893) PKS II	I K5(89)
*4PKS V	*3PKS IV			
(1) 4PK2S V	(45) 3PK2S V	(2903) 2PK2S IV	(10914) PK2S III	II K2S(2908)
	(24) 3PK3S V	(752) 2PK3S V	(1875) PK3S IV	III K3S(1891)
*4PK3S VII				
	(1) 3PK4S VII	(58) 2PK4S V	(743) PK4S V	IV K4S(79)
*4PK4S VIII				
		(10) 2PK5S VII	(45) PK5S VI	V K5S(26)
*4PK5S IX	*3PK5S VIII			
				VI K6S(1)
*4PK6S	*3PK6S	2PK6S(1)	PK6S(4)	

Рис. 2. Морфемна сітка простих дієслів

делі, склад яких перевищує як прогнозовану, так і реальну се-
редню довжину слова. Це — моделі з восьми (K6SF, PK5SF),
дев'яти (PK6SF, 2PK5SF), десяти (2PK6SF, 3PK5SF) морфем.

Дієслово. На рис. 2 подано морфемну сітку, яка моделює ме-
ханізм творення простих дієслів. Для побудови їх морфемної
структури в сучасній українській мові використовуються 23 мо-
делі організації морфем трьох класів: коренів, префіксів та
суфіксів. Ядерною є модель К, що властива так званим скороче-
ним дієсловом на зразок *круть*, *верть*, *плиз* *. Така модель у до-
сліджуваному матеріалі реалізована 12 словами, тобто перебу-
ває на периферії дієслівного словотворення. Розгортання ядер-
ної моделі на постпозитивній осі відбувається до VI такту по-

* Ми відрізняємо скорочені дієслова від тих звуконаслідувань, які здатні
в реченні виконувати функцію присудка, напр., *бух*, *цок* тощо.

родження. Морфемна структура з максимально розгалуженою постпозитивною частиною містить шість суфіксів, однак реалізована вона лише одним словом *більшовизуватися*. Препозитивне розгортання моделей в даній морфемній сітці, як і в описаній

	*3PK III	*2PK II	*PK I	K(15)
*3PKF IV	(11) 2PKF III	(129) PKF II		I KF(143)
(17) 3PKSF V	(396) 2PKSF IV	(2274) PKSF III		II KSF(5350)
(6) 3PK2SF VI	(117) 2PK2SF V	(1104) PK2SF IV		III K2SF(2370)
*3PK3SF VII	(15) 2PK3SF VI	(186) PK3SF V		IV K3SF(511)
*3PK4SF VIII	*2PK4SF VII	(20) PK4SF VI		V K4SF(70)
	IX	VIII	VII	VI K5SF(7)
*3PK5SF	*2PK5SF	*PK5SF		

Рис. 3. Морфемна сітка простих прикметників

вище морфемній сітці іменників, також починається зі структур з одним постпозитивним елементом — суфіксом. Натомість найпотужнішими на препозитивних осях виявилися моделі з двома суфіксами. До них може приєднуватися чотири префікси (4PK2S — *поназдоганяти*). На I і V—VI тактах породження нереалізованими залишилися моделі з трьома — чотирма префіксами, на III—IV тактах — з чотирма префіксами.

Середня довжина моделі морфемної структури простого дієслова, прогнозована за поданою сіткою, становить $\approx 5,2$ морфеми, середня довжина реального слова $\approx 4,1$ морфеми. Основою механізму побудови простого дієслова є структури з чотирма — п'ятьма морфемами, оскільки вони властиві 17 549 з 23 160 слів, або $\approx 76\%$ всіх обстежених простих дієслів. Малоактивні або нереалізовані моделі з вісьма — одинадцятьма морфемами, наприклад: моделі PK6S (чотири слова — *одомашнюватися*), 3PK4S (одне слово — *попризвичаюватися*) або моделі 4PK3S, 3PK6S, 4PK6S тощо, які не втілилися в реальні слова мови.

Прикметник. Прості прикметники в сучасній українській мові, як свідчить морфемна сітка на рис. 3, утворюються за 18 моделями організації морфем чотирьох класів: коренів, пре-

фіксів, суфіксів і флексій. Ядерною для слів цієї групи є модель К, що характерна для запозичених невідмінюваних слів на зразок *без, нетто, хакі*. Вона реалізована 15 прикметниками і 12 749, або $\approx 0,1\%$ обстежених. Розгортання ядерної моделі на постпозитивній осі сягає VI такту. Максимальна за кількістю

				(16)	(103)	(141)		(1)	(11)	(74)	
				ЗПК III	2PK II	PK I	K(84)	3PKF III	2PKF II	PKF I	KF(53)
(2)	(7)	(95)	(319)				I		(4)	(67)	I
4PKS V	3PKS IV	2PKS III	PKS II				KS(162)	*3PKSF IV	2PKSF III	PKSF II	KSF(57)
	(7)	(248)	(882)				II				II
*4PK2S VI	3PK2S V	2PK2S IV	PK2S III				K2S(711)	*3PK2SF V	2PK2SF IV	PK2SF III	K2SF(71)
	(1)	(50)	(293)				III		(1)	(14)	III
*4PK3S VII	3PK3S VI	2PK3S V	PK3S IV				K3S(261)				
		(3)	(35)				IV				
*4PK4S VIII	*3PK4S VII	2PK4S VI	PK4S V				K4S(43)				
							V				
*4PK5S	3PK5S	*2PK5S	PK5S(3)				K5S(3)				

Рис. 4. Морфемна сітка простих прислівників

постпозитивних елементів модель налічує п'ять суфіксів і флексію (K5SF). Втім реалізована вона всього сімома словами, наприклад: *поляризаційний*. Препозитивне розгортання моделей морфемної будови простих прикметників, як і моделей іменників та дієслів, починається зі структур, що містять один постпозитивний елемент — флексію. Моделі із суфіксом і флексією або з двома суфіксами і флексією можуть приєднувати три префікси. Пор.: 3PKSF — *неспроможний*, 3PK2SF — *несприятливий*. Моделі з однією флексією або з трьома суфіксами і флексією поєднуються максимум з двома префіксами (2PKF — *несхожий*, 2PK3SF — *несприятливий*). На один такт вліво здатні розгортатися моделі з чотирма суфіксами і флексією (PK4SF — *помертвілий*). Взагалі не виявили здатності до розгортання на препозитивній осі морфемної сітки моделі з п'ятьма суфіксами і флексією.

Середня довжина моделі морфемної структури простого прикметника, прогнозована за сіткою, становить $\approx 4,9$ морфеми. Середня ж довжина реального слова цієї групи дорівнює $\approx 3,8$ морфеми. Трьох-чотирьохморфемні моделі реалізовані загалом в 10 134 словах з 12 749, або в $\approx 79\%$ усіх обстежених простих

прикметників і становлять основу механізму їх творення. Моделі, що перевищують наведені показники середньої прогнозованої і реальної морфемної структури для досліджуваної групи слів, як правило, малоактивні (2PK3SF — 15 слів, 3PK2SF — шість слів) або не здобули реалізації в мові (3PKF, 3PK3SF, 2PK5SF, 3PK5SF).

Прислівник. Набір моделей, використовуваних для творення простих прислівників, найбільш численний серед досліджуваних частин мови і налічує 32 моделі. Характерною особливістю простих прислівників є те, що для їх творення сучасна українська мова використовує не одну, як у попередніх групах одиниць, а дві сітки. Вони мають різні ядерні моделі і відзначаються особливостями в їх розгортанні на пре- і постпозитивних осях. Причина цього полягає в існуванні в сучасній українській мові двох шляхів творення простих прислівників: 1) за допомогою префіксів та суфіксів і 2) завдяки зміні текстових функцій відмінкових форм іменників, їх адвербіалізації. Морфемні сітки, подані на рис. 4, моделюють різні можливості кожного з таких словопороджувальних механізмів. Сітка 4а відбиває можливості першого з перелічених способів творення простих прислівників, сітка 4б — другого. Ядерною моделлю в першій сітці є модель К, реалізована 84 словами на зразок *допи, де, тепер*. Порівняно з іншими частинами мови в прислівниках ця модель виявляє активність (вона реалізована в $\approx 2,2$ % слів цієї групи). Наприклад, у дієсловах, до яких близька за своєю будовою дана морфемна сітка прислівників, модель К реалізується, як уже згадувалося, в $\approx 0,05$ % слів. У межах прислівників, утворених за допомогою префіксів і суфіксів, активність цієї моделі трохи вища — $\approx 2,4$ %. Загалом сітка 4а охоплює 22 реалізовані в мові моделі морфемної будови слова, які організують корені, префікси та суфікси.

Постпозитивне розгортання ядерної моделі К відбувається до V такту, на якому породжується структура K5S. Така модель реалізована натомість лише трьома словами (*страждальницьки*). Ядерна модель може сполучатися з трьома елементами у препозиції. Модель 3PK реалізована шістьма словами (*впростяж*). Ширші можливості до розгортання на препозитивній осі виявляють структури з одним суфіксом; вони можуть приєднувати чотири префікси, наприклад: *доневоїду*. Слів, в яких реалізувалася модель 4PKS, — два. Якщо в сітці 4а ядерною була модель з одного кореня (К), то в сітці 4б, яка моделює творення морфемних структур адвербіалізованих форм, ядерною є двоелементна модель KF. Вона втілюється в 55 слів з 3757, або в $\approx 1,5$ % всіх проаналізованих простих прислівників. У межах обстеженої сукупності адвербіалізованих форм активність цієї моделі ≈ 24 %. Як і ядерна модель К, модель KF здатна приєднувати максимум три префікси, наприклад: *надовкола*. Проте можливості розгортання на постпозитивній осі у цієї моделі менші.

Породжена на II такті розгортання максимальна для розглядуваної сітки структура налічує два суфікси і флексію (K2SF) і реалізована 11 словами, наприклад: *дурницею*. Сітки 4а і 4б відрізняються й можливостями розгортання препозитивної частини структур з двома та трьома постпозитивними елементами. Моделі в складі сітки 4а з такою кількістю постпозитивних морфем приєднують максимум три префікси, а такі ж за кількістю постпозитивів моделі в сітці 4б сполучаються щонайбільше з двома префіксами, пор.: 2PKSF (*подостатком*), 2PK2SF (*піднапитком*), 3PK2S (*непостережно*), 3PK3S (*безвідповідально*). Тимчасом структури з чотирма і п'ятьма суфіксами поєднуються відповідно з двома (2PK4S — *несприятливо*) й одним префіксом (PK5S — *по-більшовицькому*).

Середня довжина прогнозованої за сіткою 4а морфемної структури $\approx 4,6$ морфеми; середня довжина реального простого прислівника, утвореного за допомогою префіксів та суфіксів, менша і становить $\approx 3,7$ морфеми. Моделі з трьох—чотирьох морфем реалізовані в цій сітці 2387 словами з 3469, або в $\approx 69\%$ усіх, описуваних нею простих прислівників. Отже, саме такі моделі можна вважати основою механізму побудови їх морфемної структури.

Середня довжина морфемної структури адвербіалізованих форм, прогнозована за сіткою 4б, трохи менша — $\approx 4,1$ морфеми. Не набагато відрізняється від попередньої сітки й показник середньої довжини реального слова — $\approx 3,3$ морфеми. Проте активність трьох-чотирьохморфемних структур у цій групі простих прислівників перевищує їх активність у вищеописаній групі і становить $\approx 74\%$. Такі моделі реалізовано 214 словами з 289, які вона налічує. Таким чином, в обох групах простих прислівників трьох-чотирьохморфемні моделі переважають у процесах словотворення.

Побудовані морфемні сітки виявилися зручним інструментом при дослідженні будови слова. Вони не тільки унаочнили реалізовані в мові моделі організації морфем у ціліснооформлені структури слова, впорядкували відношення між ними, а й подали потенційні, не реалізовані мовою моделі. Це, в свою чергу, дало змогу обчислити міру реалізації того словопороджувального механізму, який моделює та чи інша морфемна сітка. Такі показники в усіх сітках досить високі — 60—80%. Найповніше реалізують можливості, які подає мовний механізм словотворення, адвербіалізовані форми (потенціал реалізовано \approx на 83%), найменш повно серед досліджених частин мови використовують словопороджувальні можливості мови прикметники. Потенціал, засвідчений сіткою на рис. 3, реалізовано \approx на 64%. Обмеження на реалізацію тих чи інших моделей обумовлені передусім правилами сполучуваності морфем, або морфотактики. Подальше дослідження будови слова за допомогою морфемної сітки й передбачає поглиблений аналіз кожного з класів морфем у структурі слова, інтерпретацію одержаних мо-

делей організації морфем. Унаслідок такого обстеження моделей можна сформулювати аргументовані правила поєднання окремих морфем у структурах певних типів для кожної з частин мови.

¹ Оливеріус З. Ф. Морфемний аналіз російського мови // Проблеми сучасної лінгвістики. Прага, 1967. С. 57—58; *Slavičková E. Retrogradní morfematický slovník češtiny*. Прага, 1975. ² Клименко Н. Ф. Словарь морфем українського мови // Дериватографія і дериваційна лексикографія. Владивосток, 1989. С. 33—37; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Комарова Л. І., Недозим Т. І., Іванова Т. В. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. 1990. № 6. ³ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Там же. 1991. № 4. ⁴ Menzgerath P. Typologie of Languages // Journal of Acoustical Society of America, 1950. № 6. P. 685—697. ⁵ Заплаткіна Н. И. Графемная структура односложных слов в славянских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1975. ⁶ Ингве В. Гипотеза глубины // Новое в лінгвістике. М., 1965. Вып. IV. С. 126—138. ⁷ Мартине А. Принцип економії в фонетических изменениях. М., 1960.

Надійшла до редколегії 15.03.90

Изучается механизм словообразования путем установления инвентаря минимальных значимых элементов слова. Определяются правила организации морфем в структурах слов различных частей речи.

ГРАМАТИКА

О. К. БЕЗПОЯСКО, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН України

ОСОБЛИВОСТІ РОДОВОЇ ПАРАДИГМИ СУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ

Досліджуються питання родостатевої кореляції найменувань означеної особи, зокрема роль семантико-граматичних і граматичних функцій суфіксів у формуванні родової парадигми; зроблено спробу виявити причини гальмування розвитку афіксальних та активізації морфолого-синтаксичних показників графеми роду.

Категорія найменувань родової означеності особи, яку формують похідні іменники, дотична до поняття «план вираження роду», вона охоплює назви осіб, де протиставлення за родом виявляється в бінарних опозиціях, кореляти яких формуються за допомогою словотворчих афіксів відповідної статі. Забезпеченість родовими маркерами у ролі суфіксальних засобів виявляє асиметрію морфологічних показників родової належності, де означеність осіб жіночої статі демонструє у структурі похідного слова обов'язкову присутність афіксального компонента і можливу, але не постійну семантично вмотивовану присутність словотворчих виразників родової ознаки чоловічої статі, пор.

© О. К. Безпояско, 1992

учитель — *учителька*, *лікар* — *лікарка*, *білорус* — *білоруска*, *але трудівник* — *трудівниця*, *українець* — *українка*, *полтавець* — *полтавка*, *реготун* — *реготуха*. Словотворча невідповідність корелятивних пар за родовою ознакою дозволяє орієнтуватися у дослідженні на номінації осіб жіночої статі.

Група суфіксальних найменувань особи не однорідна як щодо структури, так і змісту. Частина з них називає осіб, належних до етнічно-національно-територіальних груп, з постійною фіксацією словотвірних родостатевих протиставлень, напр.: *татарин* — *татарка*, *естонець* — *естонка*, *львів'янин* — *львів'янка*, *харків'янин* — *харків'янка*. Визначальною особливістю структури роду у назвах осіб за національно-територіальною ознакою є маркованість обох компонентів бінарних протиставлень. Спільнокореневі імена чоловічого і жіночого роду перебувають у відношеннях кодеривації або похідності¹. Категорія роду в номінаціях національно-територіального змісту виявляє через названі лексеми свою словотвірну функцію, оскільки флексії і суфікси одночасно інформують про рід (*genus*) і стать (*sexus*). Відсутність явищ повторної диференціації грамам роду вказує на статистику у цьому ряду граматичних форм. Аналіз семантичного потенціалу найменувань засвідчує поєднання у семемі кожної граматичної одиниці двох сем: носія національно-територіальної належності і статі, при цьому для суфікса функція родової віднесеності є вторинною*, напр.: «Як дівчини не любити, коли *галичанка*» (коломийки); «Там шепчеться і гомонить до нього, До винограду, ... стара *болгарка*» (І. Вирган).

Диференціація родових характеристик здійснюється також у парадигматичному ряду лексем, які називають особу — учасника, члена спортивної організації, клубу, установи, підприємства та ін., напр.: «Представники нашої республіки...— *авангардівка* Тетяна Вавришук і *динамівка* Віра Місевич посіли відповідно шосте і восьме місце» (Робітничка газета); «Іде по вулицях весна, як *комсомолка* синьоока» (В. Сосюра); «— Приймайте до гурту. Це ваша *союзниця*,— підвів Артем дівчину до кола школярок» (Робітничка газета); «*Спартаківки* перемогли авангардівських гандболісток з рахунком 18 : 9» (Вечірній Київ).

Подібно до найменувань осіб за національно-територіальною належністю, спеціалізація суфіксів на вираженні родової характеристики здійснюється паралельно із семантичною кваліфікацією цих імен, у структурі змісту яких в одній семемі поєднуються доміююча сема особи і другорядна сема статі. Словотворча диференціація родових протиставлень здійснюється послідовно, але охоплює не весь ряд морфологічних одиниць. Коло тематичних лексем через фактор суспільно-громадської зайнятості об'єднує лише частину назв особи жіночої статі, інші найменування репрезентують види діяльності осіб чоловічої ста-

* Афікси частини іменників цієї групи у назвах осіб жіночої статі виражають тільки ознаку родової віднесеності, напр.: *латиш* — *латишка*, *гуцул* — *гуцулка*, *одесит* — *одеситка*.

ті, напр.: *суворовець, нахіловець, папанінець, панфіловець* тощо.

Структурно-граматичне вираження значення роду поширюється на частину лексичних одиниць, які в системі мови називають особу за внутрішніми і зовнішніми ознаками, напр.: *авантюристка, кар'єристка, максималістка, егоїстка, кривдниця, розумниця, чепуруха, хвастуха, шентуха*. На семантико-синтаксичному рівні вони становлять предикативно-непредикатні знаки з функцією аргумента-суб'єкта при предикатах процесуального стану або статичної ознаки², напр.: *аферист* — той, хто займається аферами, *умілець* — уміла людина, схематично «сема особи+сема статі». Введення у структуру мовних знаків словотворчих показників грамеми жіночого роду змінює позиційну закріпленість сем, акцентуючи увагу на родостатевій ознаці денотата, схематично «сема статі+сема особи», напр.: *аферистка* — та, яка займається аферами. За таких умов у суфіксах *-к-, -иц'-, -ух-* не простежується функція суб'єкта стану, заміщення його перебирає на себе твірна основа, а словотворчий суфікс виконує роль маркера грамеми жіночого роду, пор.: «Про Івана Терешковича Ромашка ішла слава на все село як про першого *скандаліста...*» (Вечірній Київ); «[Катерина:] — Це якась *скандалістка!* Кого Марина привела в хату?..» (І. Вільде); «З нього (Мамонтова) сміялися і називали його *аферистом* та *авантюристом*» (К. Станіславський); «Раз за разом стражники підводили до нього (пристава)... всяких *зальотних аферисток*» (О. Гончар).

Статус будь-яких імен у структурі вислову залежить від однієї з комунікативних функцій слова — ідентифікуючої або предикатної. Кожна з цих функцій пов'язана із специфікою семантики слова, де міститься вказівка на номінацію або сигніфікацію змісту. Назви носіїв внутрішньої і зовнішньої ознак формують ряд предметних сигніфікаторів, які належать до категорії предикатів, оскільки специфіка таких найменувань полягає не в номінації, а в сигніфікації змісту. У даному випадку суб'єкт процесуального стану або статичної ознаки, у функції якого вжиті іменні граматичні форми, що називають особу за внутрішніми і зовнішніми ознаками, на комунікативному рівні «проєктує» для цих найменувань роль предиката, оскільки їх семантика пристосована до того, щоб позначати, але не називати. Виступаючи у ролі предиката, такі іменники не виконують ролі знакового заміщення предмета³ і використовуються для повідомлення, надання якоїсь інформації.

Спеціалізація іменників із семою носія стану або ознаки на вираженні предикатної функції не створює потреби у розширенні класу афіксальних похідних, процеси суспільного розвитку стимулюють швидше утворення назв професій, тобто ідентифікуючих номінацій. На підставі цього можна допустити загальмування і неможливість подальшого розвитку афіксального словотвору з метою утворення родостатевих кореляцій у категорії

найменувань особи за внутрішніми і зовнішніми ознаками, що підтверджується кількісними показниками функціонування граматичних форм з повною родовою парадигмою.

Найчисленнішу групу бінарних опозицій утворюють назви осіб за родом діяльності. У парадигмах лексичних одиниць, об'єднаних на основі тотожної родової віднесеності, простежуються групи найменувань осіб різної лексико-семантичної кваліфікації, де існують свої умови функціонування родостатевих корелятивів. Розмежування в плані змісту іноді супроводжується перерозподілом сфер вживаності. Непостійність родових характеристик найменувань осіб професійної належності з оцінками словотворчої маркованості викликана соціальними і мовними факторами впливу на формування родової парадигми назв осіб. Застосування жіночої праці у суспільному виробництві спричинило появу нових найменувань професій у формі жіночого роду. Використання засобів словотвору залежало від суспільної потреби у виробництві нових слів, потреби, зумовленої прогресивними змінами у виробництві і з ними в культурі взагалі⁴. Тому мовна тенденція називати жінку окремим словом отримала великі можливості для реалізації тих словотворчих ресурсів, що були вже введені у сферу потенційних можливостей словотвору. За висловом О. О. Шахматова, для позначення жінки, дівчини мова... звертається до новотворів (*лікарша, студентка*)⁵. Внаслідок цього група імен за видом діяльності перетворилася в об'ємне коло словотворчих кореляцій, відобразивши шляхом номінації зміни явищ реального світу, напр.: *тракторист — трактористка, електроварник — електроварниця, арматурник — арматурниця, коректувальник — коректувальниця*.

Аналіз семантичної наповненості структури змісту цих одиниць вказує на присутність семи статі і семи особи-діяча, напр.: *гардеробниця* — та, яка працює в гардеробі, схематично «сема жін. статі+сема особи-діяча». Причому за комуникативними настановами висловлення у цих назвах відчутна логічна наголошувальність, своєрідна семантична домінантність інформації статі особи і другорядність, віддаленість повідомлення про особу. У найменуваннях осіб чоловічої статі на комуникативному рівні виявляється протилежна, полярна, орієнтація спершу на особу — чинника дії або стану, а сема належності до статі в умовах спілкування «відходить» з центральних позицій сприйняття акту повідомлення. Іменем чоловічого роду, як зазначав К. С. Аксаков, позначається рід взагалі (порода), все загальне значення імені..., сама стаття не виступає чітко, не визначається чоловічим іменем⁶. Слаба маркованість найменувань осіб чоловічої статі сприяє використанню останніх у ролі узагальненої грами роду, викликаючи одночасно уповільнення, зниження частотності функціонування назв родової віднесеності, тому не завжди і не скрізь наявна потреба в існуванні повної родової парадигми словоформ. Разом з тим кількісна перевага номінацій без словотворчо-морфологічних маркерів має не суцільний,

а вибірковий характер, оскільки не всі семантичні і словотвірні розряди слів чоловічого роду з однаковою інтенсивністю витісняють слова жіночого роду⁷. Як вважає Н. А. Янко-Триницька, більш соціальна, більш суспільна за кваліфікацією професія має більше умов для того, щоб швидше утвердилося найменування чоловічої статі.

До факторів семантичного розмежування варто віднести різний ступінь узагальненості значення назв осіб за професією. Повна родова парадигма простежується частіше у найменуваннях осіб конкретної результативної дії, ніж у осіб-носіїв узагальненої дії. Найменування осіб у функціях родостатевих корелятивів, як правило, співвідносяться на семантико-синтаксичному рівні з конструкціями, де формується сема «діяч з акцентуванням результату дії», напр.: *килимник (-ця)* — той (та), хто виготовляє килими, *лялькар (-ка)* — той (та), хто виготовляє ляльки. Іменники з неповною парадигмою родових форм на семантико-синтаксичному рівні здебільшого виконують функцію діяча з акцентуванням об'єкта дії, напр., *генетик* — той, хто займається генетикою, *вірусолог* — той, хто досліджує, вивчає віруси: «Вона б (дівчина) уже була б *хіміком*, бо пішла захищати Батьківщину з другого курсу хімічного інституту» (О. Вишня). Сюди належать також лексеми, які називають особу діяча з акцентуванням власне дії, напр.: *учитель (учити (кого?))*; *вихователь (виховувати (кого?))*: Дієслова своєю валентністю проєктують залежний об'єкт дії, для іменників, утворених на базі дієслів цього типу, певною мірою характерна сема «діяча з акцентуванням об'єкта дії».

Фіксація більш-менш послідовних бінарних опозицій родової віднесеності виявляється також у парадигмі найменувань осіб, яка формується на підставі логічних відношень включення синонімічних ідентифікуючих назв одного класу денотатів, напр.: *музикант: виолончеліст, арфіст, скрипаль, піаніст, бандурист, домбрист, сопілкар, трембітар; спортсмен: саночник, ковзаняр, рапірист, шашкіст, шахіст, шабліст*. Найменування осіб названого класу похідних позначають професії сфери виробництва, об'єднані спільним тематичним словом *робітник*, напр.: *дозиметрист, радіометрист, конвейєрник, тракторист, пульверизаторник, вулканізаторник, трафаретник, ремінгтоніст, ремізник*. Пор.: «Режисер... дотепно і вдало ввів у виставу вуличного співака та *арфістку*» (Мистецтво); «Для *бандуристи* руки — то основне» (І. Цюпа); «Пісня була знайома, і по ній відчув Панько, що *трактористка* в чудовому настрої» (М. Зарудний); «Я *комбайнерка*, але була і шофером» (І. Цюпа). Усі три ряди парадигматичних одиниць із спільними сематами *музикант, спортсмен, робітник* об'єднані в одну групу як формальні реалізатори значення «діяч з акцентуванням знаряддя і засобу дії». Ці номінації осіб на семантико-синтаксичному рівні корелюють з предикатами активної фізичної дії, залежними від них суб'єктом і аргументом, який позначає семантему предмета, що вико-

ристовується як допоміжний засіб при виконанні дії, напр.: *екскаваторник* — той, хто виконує дію за допомогою екскаватора, *віолончеліст* — той, хто грає на віолончелі. Названий вид роботи із застосуванням знарядь і засобів дії визначається високим ступенем конкретизації фізичної дії, що створює умови для утворення рядів маркованих афіксальних граматичних форм різної родової характеристики, напр.: «Коли б ви знали, як сумно скінчив своє життя такий геніальний *скрипач*, як Паганіні» (І. Вільде), «...у сім'ю лауреатів конкурсу ввійшла й американська *скрипачка* Джойс Флісслер» (Радянська Україна); «Раптово до закоханих із ночі, Немовби шезник, вимчав *ковзаняр...*» (Д. Павличко); «На золоті медалі ... розохвотують радянські біатлоністи, жінки — *лижниці* і *ковзанярки*. — Тарас Демидовичу! Та ви ж — справжній *лижник*» (Ю. Збанацький). Однак при відсутній єдності змістових ознак формальна кореляція не забезпечує фактичної родової віднесеності денотатів. Так, у бінарній структурній опозиції *секретар* — *секретарка* суфікс *-к-* у контексті твірної основи номінує окремий денотат, маркована форма жіночого роду тут не реалізує функцію родостатевої характеристики, напр.: «Зустрітися з Наталею Линевиц порадив *секретар* Бобровицького райкому» (Радянська школа); «Та лишень *секретарка* мовила: «Леонід Михайлович у Вірменії», стало зрозумілим: що не до коментарів зараз» (Вечірній Київ).

Найменування осіб-носіїв узагальненої дії, спрямованої на об'єкт, не формують рядів назв родових протиставлень. Професійні номінації такого семантичного наповнення не містять вказівки на рід, тому актуалізація родової означеності названих осіб можлива в контексті, але не шляхом використання суфіксальних маркерів, а лексико-морфологічних і синтаксичних показників, напр.: «Ще з дитинства я *готувалася стати архітектором*» (О. Донченко); «Парася Черевиківна приїхала на ярмарок ... мотоциклом — *вона агроном*» (Ю. Яновський).

Семантична мотивація усіх імен родової означеності особи здійснюється при аналогічній, послідовній, орієнтації на нейтральний стиль мовлення. Однак у мові простежується диференціація спільнокоренових афіксальних і безафіксних лексичних паралелізмів із семою «діяч з акцентуванням об'єкта дії», зумовлена особливостями мовного вжитку. Поруч із назвами осіб без констатації родової віднесеності наявні суфіксальні найменування ідентичного змісту, пор.: «Говорячи про її (Зінаїди Тулуб) вірші, М. Ушаков відзначає тонкий смак *автора...*» (Літературна Україна); «Твори 1960—1963 років, показані на персональній виставці Марії Примаченко під назвою «Людя на радість», здобули *авторці* високі відзнаки... (1964)» (Мистецтво). Суфікс *-к-* як словотворчий маркер родової характеристики (у цьому конкретному випадку інформативно надлишковий) надає похідному відтінку стилістичної маркованості, оскільки семантично не вносить додаткової конкретизації і дета-

лізації щодо змісту слова. Змістові функції морфологічних категорій далеко не вичерпують усієї функціональної різноманітності, виконуваної формами мови. Надлишкові в граматичному відношенні форми можуть стати основою для вираження тонких стилістичних нюансів і емоцій і прагматичних потреб, не байдужих для розвиненої думки⁸.

Ступінь стилістичної диференціації афіксальних похідних із семою «носії узагальненої дії, спрямованої на об'єкт», може бути різним. Безафіксні номінації осіб з названою специфічною кваліфікацією змісту характерні для офіційного, ділового стилю мовлення, вони більш притаманні сфері науки, суспільно-економічних галузей, хоча простежуються іноді паралельно з ними у мові засобів масової інформації стилістично забарвлені номінації осіб жіночої статі з суфіксом *-к-*, напр.: «1979 року кілька *журналісток, громадських діячок* ... стали думати, щоб ... зробити, аби народи збагнули весь жах катастрофи, яка їм загрожує. Так народилася ідея проведення першого маршу миру...» (Радянська жінка).

Як правило, афіксальні похідні з граємою жіночого роду у функції виконавців дії, спрямованої на об'єкт, характерні для розмовно-побутового мовлення, напр.: «*Редакторка* по-приятельськи покивала Олі головою» (І. Вільде); «...Він до *прокурорки* побіг скаржитись, коли та приїхала школу інспектувати...» (О. Гончар); «...*адміністраторка* пильно оглянула його з ніг до голови» (В. Земляк); «Вона (Олеся) сміялась чудним сміхом, як сміються акторки на сцені» (І. Нечуй-Левицький); «*Виховательки* не встигають задовольнити всю малечу» (Ю. Яновський). У бінарній опозиції *учитель* — *учителька* ще не втрачена тотожність змісту, суфікс *-к-* вказує на віднесеність до жіночої статі без додаткових дистрибутивних ознак стилістичного забарвлення, напр.: «На другу осінь *учитель* перейшов у друге село» (А. Тесленко); «Н. П. Кольцова — *вчителька* початкових класів» (Вечірній Київ).

Відхід стилістично маркованих суфіксальних похідних родової означеності особи на периферійні позиції функціонування виявляє динамічні процеси всередині формальної репрезентації родостатевих ознак найменувань осіб. Функціональна активність носіїв узагальненої дії, спрямованої на об'єкт, виявляє акт перерування в системі мови способів вираження родостатевої кореляції.

Існування лексем, належних до розмовно-побутового вжитку, ще раз підтверджує, що в реальному житті існують різноспрямовані умови й імпульси, які в одних ситуаціях сприяють використанню слів у формі чоловічого роду, в інших — розширенню вживаності жіночих паралельних назв. Вивести із складу літературної мови функціонально існуючі там просторіччя означало б позбавити літературну мову засобів зниженого мовлення. «Сучасна літературна мова не може складатися тільки з

одних нейтральних, стилістично однорідних засобів вираження, хоча ці засоби складають її основу»⁹.

Аналіз суфіксальних родостатевих протиставлень зафіксував загальмування розвитку родових характеристик засобами словотвору.

¹ *Земская Е. А.* О соотносительности однокоренных существительных мужского и женского рода со значением лица // Рус. яз. в нац. шк. 1970. № 5. С. 9; *Мельчук И. А.* Стросные языковых знаков и возможные формально-смысловые отношения между ними // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1968. Вып. 5. С. 435. ² *Безпояско О. К., Городенська К. Г.* Морфеміка української мови. К., 1987. С. 66. ³ *Влумфилд Л.* Язык. М., 1969. С. 144. ⁴ *Булаховский Л. А.* Введение в языкознание. М., 1953. Ч. 2. С. 93. ⁵ *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 297. ⁶ *Аксаков К. С.* Опыт русской грамматики // Полн. собр. соч. М., 1880. Т. 3. С. 66. ⁷ *Янко-Триницкая Н. А.* Наименование лица женского пола существительными женского и мужского рода // Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966. С. 194. ⁸ *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление. Л., 1972. С. 77. ⁹ *Муцник И. П.* Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. М., 1971. С. 173.

Надійшла до редколегії 05.01.91

Исследуются вопросы родовой корреляции наименований определенного лица, в частности роль семантико-грамматических и грамматических функций суффиксов в формировании родовой парадигмы; сделана попытка определить причины торможения развития аффиксальных и активизации морфолого-синтаксических показателей граммемы рода.

І. В. КОЗЛЕНКО, викл., Київ. ун-т

ФУНКЦІОНАЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ МОРФОНОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ У СИСТЕМІ СЛОВОЗМІНИ ДІЄСЛОВА

Розглядається функціональне навантаження морфонологічних явищ у системі словозміни дієслова, виявляється міра їх діагностичної сили.

Повна морфонологічна теорія, як вона була задумана М. С. Трубецьким, передбачає розгляд усіх виявлених при словозміні й словотворі морфонологічних явищ з проєкцією на їх функціональну значущість. Саме в цьому — функціональному — аспекті й полягає головна цінність морфології М. С. Трубецького.

Першим підійшов до пошуку відповідності зміни плану вираження плану змісту І. О. Бодуен де Куртене, який помітив, що факультативність чи обов'язковість фонетичних змін залежить від міри їх морфологізації і семасіологізації¹. На велике значення чергування як особливого словозмінного і словотворчого засобу вказували А. Мейє, Фердинанд де Соссюр, Є. Станкевич. «У слов'янських мовах, — відзначає А. Мейє, — будь-яке граматичне значення ніколи не виражається лише відповідними морфемами, а завжди супроводжується окремими чергуваннями»².

Однак не всі вчені визнають розгляд функціонального навантаження морфонологічних змін релевантним для морфології. Так, Є. Курилович вважає чергування семантично (і граматич-

но) «пустими», зумовленими особливими структурними закономірностями сполучуваності морфем, які впливають із історично-фонетичного розвитку³. В. Г. Чурганова, поділяючи цю точку зору, зазначає, що «морфонологія вивчає лише формальні закономірності сполучуваності морфем, абстрагуючись від змістової сторони мови, від відношення звукової сторони мови до плану змісту»⁴. На думку В. Б. Касевича, морфонологічними є такі зміни, що супроводжують граматичні процеси, «але не ті, які служать засобом передачі граматичного значення»⁵. На цій підставі, він, як і О. О. Реформатський, граматичні значення визнає тільки за чергуваннями, які самостійно їх виражають, тобто за внутрішньою флексією, не відносячи, проте, явища внутрішньої флексії до складу морфонології.

Важко погодитися з поглядом на семантичну незначущість морфонологічних процесів, адже морфонологічні явища змінюють формальний (фонологічний) вигляд основи слова, і вже сама ця зміна підпорядкована вираженню певної граматичної форми. «...різні фонологічні послідовності,— пишуть Є. С. Кубрякова і Ю. Г. Панкрац,— завжди змушують припустити, що за ними лежать відмінності у змісті, який ними передається, тому що, по-перше, інформація про форму є найчастіше й інформація про зміст; по-друге, фонологічна послідовність є значущою, коли підстановка на її місце іншої фонологічної послідовності відповідає іншому змісту; по-третє, звичайно такі відмінності регламентовані системою мови»⁶.

Власне, саме функціональний аспект морфонологічних явищ і служить підставою для виділення морфонології як окремої лінгвістичної дисципліни, предметом дослідження якої є фонологія слова (основи, морфеми), з одного боку, безвідносно до змісту, з іншого — з проекцією на функціональну значущість. Найбільш послідовно функціональний аспект знайшов висвітлення у працях представників Щербівської фонологічної школи, зокрема Ю. С. Маслова, який уперше запропонував семантичну типологію морфонологічних чергувань⁷.

Визнаючи функціональну значущість морфонологічних змін, учені, проте, розходяться у розумінні її суті. На думку одних — морфонологічні явища є самостійним вираженням граматичних значень, для інших — тільки разом з флексією. Сам М. С. Трубецької, говорячи про міру самостійності морфонологічного чергування, указував, що «випадки, коли чергування є єдиним засобом передачі формального протиставлення, як у словозміні, так і в словотворі, порівняно рідкісні»⁸, у більшості випадків чергування супроводжується чергуванням закінчень і тому не може вважатися самостійним граматичним засобом.

Оцінка семантичного наповнення морфонологічних явищ, як здається, «проводиться надто прямолінійно: якщо чергування супроводжується афіксацією, то воно значуще, або, раз ми маємо справу не з фонетичним варіюванням, а з чергуванням фо-

нем, то таке чергування здатне виражати граматичне значення додатково або самостійно»⁹.

Значущість морфонологічних явищ визначається не безпосередньо у якійсь формі, а лише при зіставленні її з іншими. Стосовно словозміни дієслова морфонологічні характеристики визначаються при зіставленні словоформ однієї парадигми, лише в такому випадку вони виконують певну функціональну роль, являючись маркерами відповідних граматичних форм. При цьому маркерами виступають усі морфонологічні явища, що спричиняють зміни в значенні слова,— як кількісні, так і якісні (фонетично зумовлені й не зумовлені фонетичною позицією чергування). У межах парадигми одні морфонологічні явища однозначно ідентифікують ту чи іншу форму. Таку форму можна вважати «сильно» маркованою, для визначення її значущості досить лише морфонологічних змін, і, отже, у даному випадку морфонологічні явища здатні виражати граматичне значення самостійно. Інші морфонологічні зміни притаманні цілому ряду основоформ, однозначно визначити функціональну значущість яких можна лише за допомогою флексії.

Стаття присвячена розгляду функціонального навантаження морфонологічних явищ у системі словозміни дієслова в українській мові, виявленню міри їх діагностичної сили в парадигмі дієслова в цілому, іноді, де це необхідно,— в підпарадигмі дієслова. Аналіз обмежується синтетичними словозмінними формами: 1) інфінітив, 2) чотири родо-числові форми минулого часу, 3) шість особово-числових форм неминувлого (теперішнього-майбутнього) часу, 4) три особово-числові форми наказового способу.

Дослідження функціонального навантаження морфонологічних явищ у системі словозміни дієслова показує, що морфонологічно маркованими є основоформи практично всіх (99,9 %) дієслів. Виняток становлять 17 дієслів української мови, які реалізуються одним варіантом основи. Разом з тим морфонологічні зміни мають різну діагностичну силу. Усього в 10 % дієслів (1402 слова) морфонологічні явища є самостійним засобом ідентифікації словоформ. При цьому в парадигмі дієслів з основою на приголосну фонему морфонологічні явища як самостійний засіб вираження граматичних значень виступають у 43,54 % дієслів (256 слів), тоді як у дієсловах з основою на голосну — усього лише в 8,53 % (1146 слів).

Існує думка, що «позиційні модифікації завжди виступають лише як супровідні явища, історичні ж модифікації можуть виступати і як релевантні засоби конфронтації слів і їх форм, і як супровідні цій конфронтації явища»¹⁰. Аналіз матеріалу показує, що в дієслівній парадигмі й історичні (9,93 %), і фонетичні (0,07 %) чергування можуть самостійно ідентифікувати словоформу.

«Сильно» маркуючими, тобто такими, що однозначно вказують на певну словоформу в парадигмі, як правило, виступа-

ють якісні альтернативи. У дієсловах з основою на голосну і з основою на приголосну фонему «сильно» маркованими історичними чергуваннями виступають різні словоформи: з основою на приголосну — це, як правило, форма чоловічого роду минулого часу, а з основою на голосну — словоформа 1-ї особи однини неминулого часу. Фонетично зумовлені чергування завжди (і в основах на приголосну, і в основах на голосну) виділяють словоформу 2-ї особи однини наказового способу.

Варто відзначити різну міру функціонального навантаження морфонологічних явищ у дієсловах з основою на голосну і на приголосну фонему. По-перше, морфонологічно маркованими в дієсловах з основою на приголосну є всі підпарадигми, тоді як у дієсловах з основою на голосну підпарадигма минулого часу не має специфічних засобів маркування і визначається за від'ємним результатом зміни фонологічного вигляду основи порівняно з маркованими підпарадигмами неминулого часу і наказового способу. По-друге, простежується специфіка маркованості й підпарадигм у цілому, й окремих словоформ у дієслівній парадигмі.

Враховуючи міру функціонального навантаження в парадигмі дієслів з основою на приголосну фонему, всі морфонологічні явища розподіляються на три групи.

1. «Сильно» маркуючі морфонологічні явища, які однозначно визначають словоформу в парадигмі дієслова:

— чергування голосних /o/ — /i/, /e/ — /i/, /a/ — /i/, які можуть виступати як самостійно, так і в комплексі з іншими змінами, завжди є маркерами словоформ чоловічого роду минулого часу: *рос-ти* — *р'іс-ѳ*, *вез-ти* — *віз-ѳ*, *л'аг-ти* — *л'іг-ѳ*. Усього 215 дієслів. Із них у 18 (з основою на губні) маркованою є лише форма чоловічого роду, у решти — маркуються підпарадигми в цілому;

— прирощення сегмента (шо). Кількісні зміни — прирощення варіанта основи сегментом (шо) приводить до однозначної ідентифікації форми чоловічого роду минулого часу 18 дієслів з основою на (j): *ї-ти* — *їшо-в-ѳ*, *зна-ї-ти* — *зна-їшо-в-ѳ*;

— чергування приголосних /c/ — /c'/, /c/ — /d'/ прогнозує форми 3-ї особи однини і множини неминулого часу 19 дієслів з основою на /c/: *їс-ти* — *їс'-т'*, *їд'-ат'*; *розповіс-ти* — *розповіс'-т'*, *розповід'-ат'*;

— фонетичне чергування за місцем і способом творення /ж/ — /з'/ виступає маркером словоформи 2-ї особи однини наказового способу 3-х дієслів з постфіксом -ся: *від(на)їс-ти-с'а* — *від(на)її#з'-с'а*, *роз-л'аг-ти-с'а* — *розл'аз'-с'а*.

2. «Сильно» маркуючі морфонологічні явища в межах окремої підпарадигми. Таким морфонологічним засобом виступає чергування за м'якістю або його відсутність у словоформах 358 дієслів:

— чергування /з/ — /з'/, /c/ — /c'/ є ознакою форми чолові-

чого роду минулого часу 3-х дієслів з постфіксом *-ся*: *розл'із-ти-с'а* — *розл'із-с'а*, *запас-ти-с'а* — *запас'-с'а*, *розповз-ти-с'а* — *розповз'-с'а*;

— відсутність чергування за м'якістю в підпарадигмі наказового способу протиставляє форму 2-ї особи однини формам 1, 2-ї особи множини 355 дієслів: *ц'віс-ти* — *ц'ві#т-и*, *клас-ти* — *кла#д-и*, *верз-ти* — *верз-и*, *уверг-ти* — *увергн-и*.

Визначити названі словоформи однозначно у парадигмі дієслова не можна, оскільки аналогічний результат зміни має місце у першому випадку в підпарадигмі наказового способу (*розл'із'-с'а*, *-те-с'а*; *-мо-с'а*; *запас'-імо-с'а*, *-т'-с'а*; *розповз'-імо-с'а*, *-т'-с'а*, у другому — в підпарадигмі неминувлого часу (*ц'ві#т-у*, *-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*; *кла#д-у*, *-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*; *верз-у*, *-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*).

3. Морфонологічні явища, які маркують підпарадигми.

Зміни, що охоплюють усі словоформи однієї підпарадигми, служать показником цієї підпарадигми в цілому. Функцію маркера у такому випадку найчастіше виконують кількісні зміни в підпарадигмі неминувлого і минулого часу і кількісні зміни, що супроводжуються якісними, — в підпарадигмі наказового способу і значно рідше — власне якісні зміни.

Виділяються морфонологічні явища, які:

— маркують усі підпарадигми, тобто кожна підпарадигма характеризується притаманними тільки їй змінами. Дієслів, у яких марковані всі підпарадигми, небагато — всього шість: *с'іс-ти* — *с'і#в-є* (*-ла*, *-ло*, *-ли*), *с'а#д-у* (*-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*), *са#д'-є* (*-мо*, *-те*). Значно більше дієслів, поданих маркованими підпарадигмами минулого і неминувлого часу, а в підпарадигмі наказового способу — словоформами множини. Показником минулого часу виступає усичення одного (частіше) або трьох елементів; усичення з наступним прирощенням сегментів */д/*, */т/*, */н/* передбачає підпарадигму неминувлого часу; чергування прирощених */д/*, */т/*, */н/* з відповідними м'якими */д'/*, */т'/*, */н'/* — форми множини наказового способу 131 дієслова: *мес-ти* — *мі#в-є* (*-ла*, *-ло*, *-ли*), *ме#т-у* (*-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*, *-и*), *ме#т'-імо* (*-іт'*); *вес-ти* — *ві#в-є* (*-ла*, *-ло*, *-ли*), *ве#д-у* (*-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*, *-и*), *ве#д'-імо* (*-іт'*); *п'яс-ти* — *п'я#в-є* (*-ла*, *-ло*, *-ли*), *п'я#т-у* (*-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*, *-и*), *п'я#т'-імо* (*-іт'*). Підпарадигма 18 дієслів визначається за прирощеними сегментами (шо), */ш/* — минулий час, */д/* — неминувлий час і */д'/* — форми множини наказового способу: *ј-ти* — *јшо-в-є*, *јш-ла* (*-ло*, *-ли*), *јд-у* (*-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-ут'*, *-и*), *јд'-імо* (*-іт'*).

Протиставлення трьох часткових парадигм має місце також і в 103 дієсловах з морфонологічно маркованими словоформами неминувлого часу і наказового способу і формами минулого часу, не маркованими спеціальними змінами. У неминувлому часі відбувається прирощення сегментів */т/*, */н/* або чергування голосних */е/* — */∅/*, а у формах множини наказового способу чер-

гування за палаталізацією /т/ — /т'/, /н/ — /н'/, /р/ — /р'/. Підпарадигма минулого часу маркована результатом відсутності змін в основі дієслова: *рос-ти* — *р'іс-ø*, *рос-л-а* (-л-о, -л-и), *рост-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и), *рос'т'-імо* (-іт'); *засох-ти* — *засох-ø* (-л-а, -л-о, -л-и), *засохн-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и), *засохн'-імо* (-іт'); *тер-ти* — *тер-ø* (-л-а, -л-о, -л-и), *тєр-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', и), *тєр'-імо* (-іт');

— спільні для двох часткових підпарадигм. Спільні морфологічні явища виступають у підпарадигмі неминулого часу і наказового способу. При цьому в 14 дієсловах маркованій підпарадигмі минулого часу усіченням сегмента /с/ протиставляються підпарадигми неминулого часу і наказового способу, де усічення супроводжується нарощенням сегмента /в/: *плис-ти* — *пли/-в-ø* (-л-а, -л-о, -л-и), *пли#в-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и, -імо, -іт'). Для більшості дієслів (143) підпарадигма минулого часу характеризується відсутністю результату чергування порівняно з підпарадигмами неминулого часу і наказового способу, в основоформах яких задньоязикові /г/, /к/ чергуються з передньоязиковими шиплячими /ж/, /ч/: *біг-ти* — *біг-ø* (-л-а, -л-о, -л-и), *біж-у* (-иш, -ит', -імо, -ите, -ат', -и, -імо, -іт'); *с'ік-ти* — *с'ік-ø* (-л-а, -л-о, -л-и), *с'іч-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и, -імо, -іт');

— маркують одну підпарадигму наказового способу. Маркерами наказового способу виступають і кількісні, і якісні явища. Кількісні зміни — усічення сегмента /с/, що супроводжується прирощенням сегмента /ж/, — прогнозують основоформи наказового способу 12 дієслів: *з'іс-ти* — *з'і/-ж-ø* (-мо, -те). Якісні зміни — чергування за м'якістю реалізується у словоформах 114 дієслів, із яких тільки в 11 чергування /з/ — /з'/ має місце в усіх основоформах, а в 103 чергуються /з/ — /з'/, /с/ — /с'/, /р/ — /р'/ лише у формах множини: *л'із-ти* — *л'із'-ø* (-мо, -те), *пас-ти* — *пас-и*, *пас'-імо* (-іт'), *дер-ти* — *дер-и*, *дер'-імо* (-іт').

Морфологічні явища в дієсловах з основою на голосну фонему залежно від міри розрізнювальної сили в парадигмі розподіляються на чотири групи.

1. Морфологічні явища, спільні для двох часткових парадигм.

Морфологічні зміни, які характеризують підпарадигму неминулого часу і наказового способу, охоплюють більшість дієслів (9565 слів, що становить 71,26 % від загальної кількості дієслів з основою на голосну). Разом з тим їм притаманна найменша діагностична сила: маркуються в цілому підпарадигми неминулого часу і наказового способу, з одного боку, і підпарадигма минулого часу — з іншого. Найменшу розрізнювальну силу мають кількісні зміни, — прирощення, усічення або усічення, що супроводжується прирощенням, — у результаті яких в основоформах з'являються сегменти, які не підлягають подальшим змінам — середньоязикова /j/, губні /в/, /м/, шиплячі /ж/, /ч/, /ш/: *гожі-ти* — *гожі-в-ø* (-л-а, -л-о, -л-и), *гож/-у* (-иш,

-іт', -імо, -іте, -ат', -є, -мо, -те); жи-ти — жи-в-є (-л-а, -л-о, -л-и), жив-у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и, -імо, -іт'); крича-ти — крича-в-є (-л-а, -л-о, -л-и), крич/|-/у (-иш, -ит', -імо, -іте, ат', -и, -імо, -іт').

2. Морфологічні явища, які маркують усі часткові парадигми.

В українській мові дієслів, парадигма яких подана трьома маркованими підпарадигмами, порівняно небагато. В аналізованому масиві їх 302, що становить 2,25 % від кількості дієслів з основою на голосну. Точно кажучи, маркованими є підпарадигми минулого часу і наказового способу, а підпарадигма минулого часу визначається за від'ємним результатом маркування: ста-ти — ста-в-є (-л-а, -л-о, -л-и), стан-у (-еш, -е, емо, -ете, -ут'), стан'-є (-мо, -те); їха-ти — їха-в-є (-л-а, -л-о, -л-и), їд/|-/у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут'), їд'/|-/є (-мо, -те); давати — дава-в-є (-л-а, -л-о, -л-и), да/|-/|-/у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут'), давај-є (-мо, -те); би-ти — би-в-є (-л-а, -л-о, -л-и), б/|-/|-/у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут'), биј-є (-мо, -те).

3. Морфологічні явища, що виконують функцію маркерів декількох словоформ.

2038 дієслів (15,17 %) представлені морфологічно маркованими підпарадигмами минулого часу і наказового способу, в яких виділяються окремі словоформи, що відрізняються результатом зміни від решти словоформ. Це форми:

— 1-ї особи однини і 3-ї особи множини минулого часу 598 дієслів, які розрізняються результатом нарощення сегмента /л'/: л'уби-ти — л'уб/|-/л'у (-ат'), л'уб/|-/|-иш (-ит', -імо, -іте, -и, -імо, -іт'); спа-ти — сп/|-/л'-у (-ат'), сп/|-/|-иш (-ит', -імо, -іте, -и, -імо, -іт'); рипі-ти — рип/|-/л'-у (-ат'), рип/|-/|-иш (-ит', -імо, -іте, -и, -імо, -іт');

— 1, 2-ї особи множини наказового способу 511 дієслів, які розрізняються чергуванням за м'якістю: бра-ти — бер/|-/|-імо (-іт'), гна-ти — жен/|-/|-імо (-іт'), т'а-ти — т'/|-/|-н'імо (-іт'), і-ти — ід'імо (-іт'). Усі останні зміни, які відбуваються в основоформах, служать ознакою обох підпарадигм минулого часу і наказового способу на відміну від підпарадигми минулого часу. Таким чином, фактично лише чергування за палаталізацією виділяє форми множини наказового способу з дев'яти, решта сім основоформ мають один і той же результат видозміни і тому не розрізняються між собою: бра-ти — бер/|-/у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и), гна-ти — жен/|-/у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и), т'а-ти — т'/|-/у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и), і-ти — ід-у (-еш, -е, -емо, -ете, -ут', -и);

— 1-ї особи однини, 3-ї особи множини минулого часу і 1, 2-ї особи множини наказового способу марковані результатом чергування за палаталізацією: ора-ти — ор'/|-/у (-ут', -імо, -іт'), ор/|-/еш (-емо, -ете, -е, -и); коло-ти — кол'/|-/у (-ут', -імо, -іт'), кол/|-/еш (-е, -емо, -ете, -и); узагал'ни-ти — узагал'н'/|-/у (-ат', -імо, -іт'), узагал'н/|-/иш (-ит', -імо, -іте, -и); гор'і-ти —

гор'|-/-у (-ат', -імо, іт'), гор|-/-иш, (-ит', -імо, -ите, -и). Усього 674 дієслова;

— 1-ї особи однини, 3-ї особи множини неминулого часу і всі форми наказового способу (147 слів). Відмінність обумовлюється чергуванням передньоязикових твердих з корелятивними м'якими /н/ — /н'/, /л/ — /л'/: барабани-ти — барабан'|-/-у (-ат', -о, -мо, -те), барабан|-/-иш (-ит', -імо, -ите); крохмали-ти — крохмал'|-/-у (-ат', -о, -мо, -те), крохмал|-/-иш (-ит', -імо, -ите).

Міра розрізнявальної сили морфонологічних явищ вища у парадигмі дієслів, де альтернація виступає ознакою двох основоформ, і дуже низька в парадигмі, де вона притаманна чотирьом і п'яти основоформам. Однозначна ідентифікація омонімічних основоформ здійснюється за допомогою морфонологічних явищ і флексій.

4. Морфонологічні зміни, що однозначно прогнозують словоформу в дієслівній парадигмі.

У парадигмі 1118 дієслів (8,32 %) реалізуються морфонологічні явища, за допомогою яких можна визначити основоформу. Як правило, «сильно» маркованою є форма 1-ї особи однини неминулого часу, яка відрізняється результатом зміни від решти 13 основоформ. Показником форми 1 особи однини в 1094 дієсловах (8,1 %) виступають історичні чергування приголосних /д/, /д'/ — /дж/, /т/, /т'/ — /ч/, /з/, /з'/ — /ж/, /с/, /с'/ — /ш/: ходи-ти — ходж'|-/-у, сид'і-ти — сидж'|-/-у, золоти-ти — золоч'|-/-у, лет'і-ти — леч'|-/-у, лази-ти — лаж'|-/-у, муси-ти — муш'|-/-у, вис'і-ти — виш'|-/-у, а також комплексні історично-фонетичні чергування груп приголосних /зд/ — /ждж/, /ст/ — /шт'/ — /шч/: їзди-ти — їждж'|-/-у, грусти-ти — грушч'|-/-у, свист'і-ти — свишч'|-/-у.

Форма 3-ї особи множини цих дієслів є «сильно» маркованою тільки в підпарадигмі неминулого часу, відрізняючись чергуванням за палаталізацією від решти чотирьох основоформ, але не є такою в парадигмі дієслова в цілому, оскільки аналогічний результат зміни мають і словоформи наказового способу.

«Сильно» марковані інші основоформи, притаманні одиничним дієсловам. Зокрема, однозначно визначаються форми:

— 3-ї особи однини і множини неминулого часу 24 дієслів у результаті нарощення сегментів /с'/, /д'/: да-ти — дас'-т', дад'-ут';

— 2-ї особи однини наказового способу 6 дієслів з постфіксом -ся, марковані фонетичним чергуванням /д'/ — /дз'/: насид'і-ти-с'а — насидз'|-/-с'а;

— чоловічого роду минулого часу дієслова іти внаслідок прирощення сегмента /шо/: ішо-в-о.

В українській мові є ряд дієслів, які мають дві парадигми словозміни. В аналізованому масиві трапилося 95 дієслів із наявними паралельними парадигмами, з них 94 з вихідним варіантом основи на голосну фонему і лише одне — з основою на приголосну. Усі дієслова з паралельними парадигмами, залежно

від ролі морфонологічних явищ у процесі словозміни, розподіляються, в основному, так само, як і розглянуті вище дієслова, які не мають паралельних форм словозміни. Так, в першій паралельній формі всі дієслова з основою на голосну представлені підпарадигмами неминулого часу і наказового способу, що не розрізняються, оскільки мають один і той же результат зміни вихідного варіанта — прирощення /j/ або чисте усічення: *плеска-ти* — *плескај-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут'), *плескај-ѳ* (-мо, -те); *ви-ти* — *виј-у* (-еш, -е, -ѳмо, -ѳте, -ут'), *виј-ѳ* (-мо, -те); *зва-ти* — *зв/-/-у* (-еш, -е, -ѳмо, -ѳте, -ут'), *зв/-/-и* (-імо, -іт'). У другій паралельній формі 78 дієсловам також притаманні не марковані по відношенню один до одного підпарадигми неминулого часу і наказового способу: *т'ажі-ти* — *т'аж/-/-у* (-иш, -ит', -імо, -іте, -ат'), *т'аж/-/-и* (-імо, -іт'); *плеска-ти* — *плещ/-/-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут'), *плещ/-/-и* (-імо, -іт'); *зва-ти* — *зов/-/-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут'), *зов/-/-и* (-імо, -іт'). Три дієслова мають марковані підпарадигми неминулого часу і наказового способу: *о-по-(с-по) перепо(ви-ти)* — *о-по-(с-по) пере-по-в/-/-ј-у* (-еш, -е, -емо, -ете, -ут'), *о-по-(с-по) пере-повиј-ѳ* (-мо, -те). У решти (13) дієслів поряд з маркованими підпарадигмами маркуються й окремі основоформи: *клепа-ти* — *клев/-/-л'-у* (-ут', -імо, -іт'), *клев/-/-л'-еш* (-е, -емо, -ете, -и); *чаніти* — *чан/-/-л'-у* (-ат'), *чан/-/-иш* (-ит', -імо, -іте, -и, -імо, -іт').

В обох паралельних парадигмах дієслова *закрастися* має місце протиставлення трьох маркованих підпарадигм: *закра/-/-в-с'а*, (*-ла-с'а*, *-ло-с'а*, *-лу-с'а*), *закра#д-у-с'а* (-еш-с'а, -емо-с'а, -ете-с'а, -ут'-с'а, -и-с'а), *закра#д'-імо-с'а* (-іт'-с'а). У другій паралельній парадигмі, крім того, сильно маркованою є форма 2-ї особи однини наказового способу: *закра#г̃з'-с'а*.

Отже, у системі словозміни дієслова — взагалі й у кожній підпарадигмі — зокрема широко використовуються морфонологічні явища, функція яких полягає у маркуванні як окремих словоформ парадигми дієслова, так і підпарадигм у цілому. Морфонологічні явища у парадигмі українського дієслова виступають і як самостійний засіб ідентифікації основоформ, і як супровідний, однозначно визначаючий словоформу лише разом з флексією.

¹ Бодуэн де Куртэнз Н. А. Фонетические законы // Избр. тр. по общему языкознанию. М., 1963. Т. 2. С. 189—208. ² Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951. С. 152. ³ Курилович Е. Структура морфемы // Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 82—83. ⁴ Чурганова В. Г. Очерк русской морфонологии. М., 1973. С. 34. ⁵ Касевич В. Б. Морфонология в описании языков. М., 1983. С. 21. ⁶ Маслов Ю. С. О типологии чередований // Звуковой строй языка. М., 1979. С. 195—201. ⁷ Troubetzkoy N. Das morphonologische System der Russischen Sprache // Travaux du Cercle linguistique de Prague. 1934. N 25. S. 86. ⁸ Смиренский В. Б. О роли морфонологических средств в языке // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. М., 1975. Т. 34, № 2. С. 168—169. ⁹ Панкрац Г. Я. О некоторых вопросах фономорфологии // Романское и германское языкознание. Минск, 1975. С. 205.

Надійшла до редколегії 17.02.91

Рассматривается функциональная нагрузка морфонологических явлений в системе словозменения глагола, выявляется степень их различительной силы.

АКЦЕНТУАЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІМЕННИКОВИХ КІНЦЕВИХ СУФІКСІВ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Аналізуються тенденції наголошування кінцевих іменникових суфіксів, що властиві сучасній українській мові. Такі морфеми, які здебільшого мають у своєму складі приголосні та голосні (пор. *-ик, -ець, -ач* тощо), віддають перевагу двом позиціям щодо словесного наголосу. Вони або стоять за наголошеним складом, або самі перебувають під наголосом.

Об'єктом нашого дослідження є акцентуаційні особливості іменникового суфікса *-ик* та його похідних *-ник, -льник, -івник, -овник, -еник*.

Матеріал для дослідження взято з «Інверсійного словника української мови»¹, з якого виписані всі слова з цими суфіксами. За словником наголосів української літературної мови М. І. Погрібного уточнюємо наголос у слові. Поділ слова з даними суфіксами на морфеми подається за словником-довідником І. Т. Яценка². Оскільки акцентні характеристики слів за різними словниками можуть мати розбіжності, перевіряємо наголос аналізованих слів ще й за тлумачним одинадцятитомним словником³.

Мета дослідження — описати акцентні характеристики суфіксів.

У сучасній українській мові суфікс *-ик* багатозначний та омонімічний. Необхідно розрізнявати три омонімічні суфікси *-ик*: *-ик₁ /на/пліч/н/ик/*, *-ик₂ /кón/ик/* та *-ик₃ /кібернét/ик/*. На виняткову продуктивність та багатозначність суфікса *-ик₁* вказує М. А. Жовтобрюх: «На базі суфікса *-ик* шляхом перерозкладу прикметникових, дієприкметникових та іменникових основ виникає виняткової продуктивності суфікс *-ник*»⁴.

Суфікс *ик₁* (з похідними) позначає осіб, предмети, рослини, тварини. Визначальною структурною рисою є його позиція після елементів *-н, -ен, -ан, -ян, -ів, -ов*, що належать твірним основам з ознаковою семантикою: *дека́д/н/ик, з/гýб/н/ик, картопл'я́н/ик, криш/éн/ик, срібл'я́н/ик, тан/éч/н/ик, фурго́н/н/ик, щодо́н/н/ик*.

Омонімічний до попереднього суфікса *-ик₂* зі значенням деїнутивності, часто супроводжуваним ще й відтінком пестливості, може стояти відрозу після кореня та інших суфіксів: *гно́м/ик, до́м/ик, жбáн/ик, ко́н/ик, ло́м/ик, бо́г/ик, півн/ик*. Іноді цей суфікс втрачає згадані словотвірні значення й тоді у нього підкреслено лише предметність: *пря́н/ик*.

Омонімічний запозичений суфікс *-ик/-ік* здебільшого позначає осіб за науковою та професійною діяльністю (*акаде́м/ик, біо/хі́м/ик, гео/ботáн/ик, кано́н/ик*) і рідко предмети (*дерево/пла́стик, ела́ст/ик, пла́ст/ик*) та речовини (*анти/біо/т/ик, наркóт/ик*).

Наголосова характеристика суфіксів встановлюється віднос-

но словесного наголосу⁵. Відомо, що останній визначається при складоподілі. Часто межі морфемного поділу і складоподілу не збігаються. Проте в даному випадку це не відіграє суттєвої ролі, оскільки найважливішим є констатація місця наголосу в слові та позиція суфікса щодо нього. З цієї ж причини не беруться до уваги відмінності в головному та другорядному наголосах складного слова.

Аналіз матеріалу здійснюємо за такою схемою:

1) розбиваємо кожне слово на склади, морфеми і проставляємо наголоси;

2) уточнюємо, просте чи складне дане слово й водночас вказуємо на кількість складів у ньому;

3) фіксуємо позицію суфікса щодо словесного наголосу за допомогою таких ознак: а) стоїть відразу після наголошеного складу; б) розташований через один, два, ..., *n* складів після наголошеного; в) є наголошеним.

4) вказуємо, яка з цих позицій є найбільш характерною для суфікса, отже найбільш частотною в словах із даною морфемою;

5) перевіряємо, чи можливий у словах з аналізованими суфіксами паралельний наголос;

6) простежуємо, чи змінюється акцентна характеристика морфем від довжини слова, що вимірюється кількістю складів у ньому, від належності його до простих (з одним) чи складних (з кількома) коренями;

7) зіставляємо акцентні характеристики суфікса **-ик** та похідних від нього суфіксів.

Існують різні підходи до визначення статусу суфікса **-ик**₁. Так, згідно з думкою вченого Зденека Ф. Оліверіуса⁶, суфікс **-ик** виступає не в ускладненому (за прийнятим нами тлумаченням) вигляді, а як ряд окремих суфіксів, особливо в межах морфемного аналізу: **-н**, **-ик**, **-ник**, **-еник**.

«Конкретні значення цих чотирьох елементів заважають їх звести в одну морфему»⁷, — зазначає вчений.

У інших працях з дериватології зустрічається інше трактування даної проблеми: **-ик**, **-ник**, **-еник** вважаються складниками однієї афіксальної морфеми, наділеної однією словотвірною функцією⁸. Вивчаючи акцентуаційні характеристики суфікса **-ик**₁ та похідних від нього суфіксів, вважаємо за необхідне застосувати диференційований підхід до аналізу самого суфікса та вторинних похідних від нього суфіксів. Іншими словами, здійснимо аналіз позицій кожного з них відносно словесного наголосу. Це уможливить порівняння первинного і вторинного суфіксів за акцентними ознаками, дозволить уточнити питання про статус самої інваріантної морфеми. Позицію аналізованої морфеми щодо наголосу можна зобразити схематично, відзначаючи склад під наголосом і позицію суфікса щодо нього. Коли в слові даний суфікс комплексний, його компоненти відділяються скісною лінією. Так, у слові *торпéдник* наголосова позиція суфікса **-ик**₁ характеризується схематично як: \cup *н/ик*, тобто від-

разу після наголошеного складу. Суфіксові **-ик₁** властиві такі позиції:

1) ненаголошений суфікс **-ик₁** може стояти після **-н**, що йде безпосередньо після наголошеного складу: \cup **н/ик** 800 одиниць: *асфа́льт/н/ик, галанте́рэй/н/ик, торпе́д/н/ик, поро́м/н/ик, фу́р-го́н/н/ик, фане́р/н/ик, ші́ль/н/ик, що/квартáль/н/ик;*

2) суфікс **-ик₁** перебуває під наголосом. 78 слів зі схемою \cup **н/ик**: *гірн/і́к, дві́й/н/і́к, коліс/н/і́к, комі́р/н/і́к, корі́н/н/і́к, му́ч/н/і́к, шта́б/н/і́к;*

3) ненаголошений суфікс **-ик** стоїть через один склад після наголошеного. 67 слів зі схемою \cup **н/ик**: *бу́д/оч/н/ик, ву́л/ич/н/ик, ре/генера/а́т/ор/н/ик, тролéй/бус/н/ик, шві́д/к/іс/н/ик;*

4) або через два склади $\cup\cup$ **н/ик**: *ві/уч/ен/ик, хі́м/о/род/н/ик.*

Матеріал показує, що найпоширенішою акцентною ознакою суфікса **-ик₁** є його позиція після наголошеного складу.

Водночас виявлено дванадцять слів із суфіксом **-ик₁**, що мають паралельний наголос. Позиція суфікса **-ик₁** у цих словах визначається схемою \cup **н/ик**. Як бачимо, в одному слові реалізовано першу та другу наголосові характеристики (десять слів): *во́д/н/і́к, мандр/і́в/н/і́к, мед/я́н/і́к, те́м/н/і́к, підр/і́в/н/і́к.* У двох словах спостерігаємо схему $\cup\cup$ **н/ик**, у якій поєднані перша й третя позиції: *за/всі́д/н/ик, с/ні/ва́/н/ик.* Можливо, в такому співіснуванні найбільш характерної й часто реалізованої ознаки суфікса **-ик₁** (відразу після наголошеного складу) та інших його ознак виявляється тенденція до вирівнювання наголосу в літературній мові. Простежимо, чи змінюється акцентна позиція суфікса **-ик₁** залежно від того, після яких елементів він стоїть (**-ен**, **-ан**, **-ян**, **-отн**, **-изн**.., див. табл.). Варто зазначити, що похідні іменники з суфіксом **-ик₁** є віддієслівними, відприкметниковими утвореннями.

Омонімічному суфіксові **-ик₂** із зменшено-пестливим значенням властиві такі позиції:

1) у 25 словах ненаголошений суфікс **-ик₂** стоїть після ненаголошеного складу (після кореневої морфеми) \cup **ик**: *ло́м/ик, ко́н/ик, со́м/ик, то́м/ик, фі́льм/ик, шра́м/ик, што́рм/ик;*

2) у двох словах **-ик₂** наголошений (\cup **і́к**): *кум/і́к, огн/і́к.* Похідні з суфіксом **-ик₂** утворюються лише від іменників.

Омонімічний запозичений суфікс **-ик₃/-ік** має свої акцентні характеристики. Загальна кількість відіменникових слів з ним становить 156 одиниць:

1) у 155 словах суфікс **-ик₃/-ік** стоїть після наголошеного складу (\cup **ик/і́к**): *астро/фіз/і́к, діабе́т/і́к, лун/а́т/і́к, кіберне́т/і́к, рома́нт/і́к, се́пт/і́к, стату́ст/і́к, хро́н/і́к, хі́м/і́к;*

2) в одному слові *ерет/і́к* цей суфікс є наголошеним. Як бачимо, найбільш характерною для омонімічних суфіксів (**-ик₁**, **-ик₂**, **-ик₃**) є їх позиція після наголошеного складу. Варто зазначити, що різна кількість складів у слові не впливає на акцент-

ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ АКЦЕНТНИХ ПОЗИЦІЙ СУФІКСА **-ик**

-и	и/ик 800	-ик 78	и/ик 68	и/ик 1	<i>матрац/и/ик</i> <i>дв'їй/и/ик</i>
-ен	11	1	12	1	<i>криш/ен/ик</i> <i>уч/ен/ик</i>
-ан	4	1	0	0	<i>вбірж/ан/ик</i> <i>пїщ/ан/ик</i>
-ян	6	12	4	0	<i>вод/ян/ик</i> <i>картопл/ян/ик</i>
-енн	3	0	0	0	<i>с/мир/енн/ик</i> <i>спас/енн/ик</i>
-отн	1	0	0	0	<i>цинг/отн/ик</i>
-изн	1	0	0	0	<i>спїв/їт/чизн/ик</i>
їв и/ик	0	32	1	0	<i>руй/и/їв/и/ик</i>
ав и/ик	1	0	0	0	<i>кров/ав/и/ик</i>
віддієсл. прикметник льник	229	0	15	0	<i>утож/и/льн/ик</i> <i>м'я/льн/ик</i>

ні характеристики аналізованих суфіксів. Порівняємо для прикладу слова з різною складовою довжиною від двох до семи, що мають схеми наголосу \smile **и/ик**: *з/губ/и/ик*, *за/стїп/и/ик*, *динам/їт/и/ик*, *вуел/е/від/дїль/и/ик*, *вел/ик/о/розїм/и/ик*, *пер-/хрес/и/о/за/пїль/и/ик*;

З наведених прикладів видно також, що акцентні характеристики суфіксів **-ик₁**, **-ик₂**, **-ик₃/їк** не залежать від того, до якого різновиду слів належить похідне — до простих чи кількакорневих складних.

У матеріалі дослідження значну кількість становлять слова з суфіксом **-ник**. Це 886 одиниць. Йому властиві такі акцентні позиції:

1) **-ник** стоїть після наголошеного складу — 631 одиниця. Схема прочитується в такий спосіб: \smile **ник**: *за/дї/ч/ник*, *лоб/о/грї/ї/ник*, *могїль/ник*, *одн/о/фамїль/ник*, *пневм/о/про/бїй/ник*;

2) даний суфікс наголошений (\smile **нїк**) — 103 слова: *душ/нїк*, *крам/нїк*, *пред/став/нїк*, *про/від/нїк*, *чагар/нїк*;

3) розташовані через склад до наголошеного ($\smile\smile$ **ник**) 43 одиниць: *вулкан/їз/їт/ор/ник*, *дв/а/дцят/и/п'ят/и/тїсч/ник*, *чорн/о/сорбч/еч/ник* або через два склади до наголошеного ($\smile\smile\smile$ **ник**) два слова: *анцїй/болот/ник*, *пїпорот/ник*.

Зауважимо, що найважливішою акцентною позицією суфікса **-ник**, як і суфіксів **-ик_{1,2,3}**, є його позиція після наголошеного

складу. У 886 словах зустрічається **-ник**, що стоїть після морфем **-ів-**, або **-ов-**.

Спробуємо простежити, чи змінюють останні наголосову характеристику суфікса **-ник**. Невелику за кількістю групу становлять слова із складним суфіксом **-ів/ник**. Це 64 одиниці, що займають такі акцентні позиції:

1) даний суфікс **-ник** наголошений ($\overset{\circ}{\text{ник}}$) — 60 слів: *віри/ів/нік, госп/праці/ів/нік, коч/ів/нік, машин/о/буд/ів/нік*;

2) суфікс **-ник** стоїть після наголошеного складу ($\overset{\circ}{\text{ник}}$) — чотири одиниці: *бариш/ів/ник, зам/ів/ник, числ/ів/ник, щедр/ів/ник*. Суфікс **-ов/ник** охоплює 27 слів, причому акцентні позиції даного суфікса не збігаються з характеристиками суфікса **-ів/ник** щодо кількості реалізацій. У нього переважає позиція після наголошеного складу ($\overset{\circ}{\text{ник}}$) у 24 словах: *за/буд/ів/ник, сан/ів/ник, труд/ов/ник, пере/слід/ів/ник, під/полк/ів/ник*. Лише в трьох словах суфікс **-ник** наголошений ($\overset{\circ}{\text{ник}}$): *віст/ов/нік, пол/ов/нік, стол/ов/нік*. Як бачимо, між собою акцентні позиції суфіксів **-ов/ник** та **-ів/ник** перебувають у відношенні додаткової дистрибуції. Порівняно з суфіксом **-ник**, що стоїть після інших морфем, вторинний суфікс **-ів/ник** реалізує найхарактернішу його позицію після наголошеного складу, а **-ів/ник** його другу за кількістю реалізацій позицію — під наголосом (**-івнік**).

Шістнадцять слів із суфіксом **-ник** мають паралельне наголошення, при якому співіснують схеми ($\overset{\circ}{\text{нік}}$ та $\overset{\circ}{\text{ник}}$): *берез/нік, за/каз/нік, захіс/нік, невід/нік, плát/нік*. У двох словах реалізуються схеми $\overset{\circ}{\text{нік}}$ та $\overset{\circ}{\text{нік}}$: *бесід/ник, двід/ник*.

Наслідки аналізу свідчать про те, що найпродуктивнішою акцентною ознакою суфікса **-ник** є його позиція після наголошеного складу. Саме вона реалізується поряд з іншими в словах з паралельним наголосом. Зазначимо, що за матеріалами дослідження довжина слова в складах не впливає на акцентуаційну позицію суфікса **-ник**, не змінюється вона також від належності слова до простих чи складних: *стівп/ник, могіль/ник, пере/смї/ш/ник, гранат/о/мёт/ник, фальш/ив/о/монёт/ник*.

В аналізованому матеріалі засвідчено 108 слів із вторинним суфіксом **-льник**, що є віддієслівними утвореннями. Найбільш часто реалізованою ознакою його є позиція після наголошеного складу, в якому перебувають тематичні дієслівні суфікси **-а**, **-и**, **-і**. (93 одиниці) $\overset{\circ}{\text{льник}}$: *с/по/від/á/льник, руб/й/льник, о/гляд/á/льник, об'/едн/á/льник, топ/й/льник, бол/й/льник, гов/й/льник, волод/й/льник*. Даний суфікс стоїть через склад після наголошеного у восьми словах ($\overset{\circ}{\text{льник}}$): *віш/а/льник, маз/а/льник, плáк/а/льник*. В одному слові суфікс **-льник** стоїть через два склади після наголошеного ($\overset{\circ}{\text{льник}}$): *об'в'я/зу/ва/льник*. Різна кількість складів у слові не впливає на акцентні характеристики й цього суфікса: *мор/й/льник, золот/й/льник, базар/ува/льник, пил/о/на/різ/á/льник*. Завжди наголошену позицію займає ускладнений суфікс **-івнік** (16 одиниць зі схемою ($\overset{\circ}{\text{івнік}}$): *буряк/івнік, звір/івнік, коз/івнік, крол/івнік, кур/ів-*

нік) та суфікс **-овник** (у трьох словах, де він займає першу (одне слово) та другу акцентну позиції (два слова): *вой/овнік, вол/овник, об/пил/овник*).

Зазначимо, що різна кількість складів у слові та належність до простих чи складних також не впливають на акцентні позиції суфіксів: *віст/івнік, буряк/івнік, кукурудз/івнік*. Складний суфікс **-еник** у 10 словах займає такі акцентні позиції:

1) стоїть після наголошеного складу ([∪]*еник*) шість одиниць: *без/серéбр/еник, крéсл/еник, мол/і́/тв/еник, сréбр/еник*;

2) сам наголошений ([∪]*еник*) три одиниці: *ма/корж/éник, пух/к/éник, перв/о/свящ/éник*;

3) стоїть через склад після наголошеного (^{∪∪}*еник*) одне слово: *мол/і́/тв/еник*.

Як бачимо із дослідженого нами матеріалу, найважливішою акцентною позицією суфікса **-ик₁** та похідних від нього суфіксів **-ник, -льник, -еник** є позиція після наголошеного складу, що засвідчена в 1560 словах. Це дозволяє висловити припущення про те, що первинні суфікси у складі вторинних (і першого **-ник**, і другого ступенів **-івник, -овник**) зберігають свою найхарактернішу акцентологічну ознаку. Найбільша кількість наголосових позицій спостерігається у первинного суфікса **ик₁** та вторинного від нього суфікса без нових вокальних звуків **-ник⁹**. У решти похідних суфіксів кількість цих позицій менша: **в-еник** три, **-івник** — одна, **-овник** — дві. Найменш реалізованою акцентуаційною ознакою первинного суфікса **-ик₁** та вторинних від нього **-ник, -льник** є позиція через два склади після наголошеного (трапляється в п'яти словах). Вона зовсім не характерна для суфіксів **-івник, -овник, -еник**. Наголошення самого суфікса **-ик, -ник** належить до їх активних акцентних позицій, а в суфікса **-овник** вона є єдиною.

Паралельний наголос зовсім не властивий словам із суфіксами **-ик₂** та **-ик₃ /-ік, -івник, -овник, -еник**, проте властивий словам із суфіксами **-ик₁** та **-ник**, де їх акцентні позиції збігаються.

Порівняно з **-ик₁** омонімічні йому суфікси **-ик₂** зі значенням деминутивності та запозичені **-ик₃/-ік** на позначення осіб за родом діяльності мають меншу кількість наголосових позицій¹¹. Найхарактернішою для них акцентуаційною ознакою є позиція після наголошеного складу, що споріднює їх із суфіксом **-ик₁**. На відміну від нього у двох омонімічних суфіксах **-ик₂** та **-ик₃/-ік** наголошення самого суфікса є рідкореалізованою ознакою (всього в трьох словах).

¹ Інверсійний словник української мови. К., 1985. ² Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. К., 1981. ³ Словник української мови: В 11 т. К., 1976. Т. 4. ⁴ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. К., 1972. Ч. 1. ⁵ Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. К., 1964. ⁶ Оливеріус З. Ф. Морфема руського язика. Прага, 1976. ⁷ Там же. С. 13. ⁸ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Знач. праця. ⁹ Оливеріус З. Ф. Знач. праця. ¹⁰ Там же. ¹¹ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Знач. праця.

Аналізується акцентуація кінцевих суффіксів іменників, **своє**-**т**вєнна сучасному українському мові. Подібні морфеми, **содержаще** в своєму складі приголосні та гласні (ср. **-ик, -ець, -ач**, і др.), віддають **пред-**почення двом позиціям відносно словесного ударення. Вони **либо** **стоят** після ударного слога, **либо** самі бувають ударними.

ІСТОРІЯ МОВИ

Н. П. МАЛІНЕВСЬКА, викл., Київ. ун-т

НАРОДНІ І СВІТСЬКІ ПІСНІ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ РУКОПИСНИХ ЗБІРНИКІВ)

Зроблена спроба детального розгляду словникового складу рукописних збірників. Звертається увага на основні лексико-тематичні групи, їх обсяг, характеризується питомий і засвоєний фонд, встановлюється співвідношення діалектної і загальнонародної лексики.

Історичний розвиток української літературної мови був однією з основних тем наукових мовознавчих розвідок академіка Агатангела Юхимовича Кримського. Звертаючись до характеристики мови писемної літератури XVI—XVIII ст., учений зазначає: «...багате письменство XVI—XVIII вв. не користувалося чистою малорусиною, граматики Мелетія Смотрицького 1618 року попросту аж узаконювала панування церковної мови, **най**мні теоретично...»¹

На цьому тлі, на думку автора, виразно виділяються своєю «чистісінькою малоруською мовою» записи народних пісень, драматичні інтермедії та вірші XVII—XVIII ст., у тому числі й записані латинським шрифтом. Саме з них взяв початок і поширився «отой язиково демократичний літературний рух, що його виразником зробилися Котляревський і інші талани. Рух цей у своєму народолюбстві перевів із повною послідовністю принцип: користуватися українською мовою в її **непідробленому** живому вигляді, отак, як нею балакають прості люди»².

На процесі духовного та культурного життя України того періоду позначився вплив ідей Ренесансу. І саме «...філологія XVII ст. була головною серед дисциплін, у яких втілювався європейський гуманістичний рух»³. Пам'ятки літератури і мистецтва того часу засвідчують появу і утвердження в духовній культурі нових понять, які або взагалі не були відомі в попередню епоху, або вживалися дуже рідко. У центр уваги ставиться жива, земна людина з її чеснотами і вадами, людина-трудівник, на запити якої і має відповідати світська і духовна культура⁴.

У таких культурно-історичних умовах цілком закономірно з'явилася велика кількість рукописних збірників, творцями і

© Н. П. Маліневська, 1992

носіями яких були освічені міські низи та сільське духовництво. На сторінках усіх збірників зустрічаємо псалми, духовні вірші, різдвяні та великодні орації, «студні канти», деякі народні пісні. Але переважають там оригінальні літературні твори, написані невідомими авторами за зразками народних пісень, так звані пісні літературного походження (світські пісні).

Свого часу тексти пісень були віднайдені В. Щуратом, В. Петретцом, М. Петровим, І. Франком, М. Возняком, М. Грушевським у рукописних збірниках і польських брошурах і надруковані більш систематизовано на сторінках «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» та інших видань в останній чверті XIX — у першій третині XX ст.

Питання витоків нової української літературної мови завжди перебувало в полі зору дослідників, а тому рукописні збірники, як неординарне явище, викликали сталий інтерес. Проте їх мова досі досліджувалася мало, тим часом як це дослідження є, на нашу думку, актуальним. Далі ми робимо спробу детального розгляду словникового складу рукописних збірників. Наше завдання — вивчення основних лексико-тематичних груп, їх обсягу, характеристика питомого і засвоєного фонду, встановлення співвідношення діалектної і загальнонародної лексики. Це дасть змогу доповнити уявлення про процес становлення нової української літературної мови. Крім того, певною мірою характеризуємо також фонетичні і морфологічні особливості пам'ятки, які допоможуть точніше ідентифікувати місце і час її написання.

Об'єктом нашого розгляду став збірник рукопису бібліотеки Чарторийських, у якому тематично об'єднані 68 текстів, що репрезентують ліричну поезію. Його було надруковано М. Возняком у «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» 1913 року⁵.

Як зауважує Т. Лер-Сплавинський, польська мова «золотого віку» (до середини XVII ст.) відзначалася деякою невпорядкованістю графічної системи⁶. Звичайно, це не могло не позначитися і на записах наших пісенних текстів. До того ж, над збірником, мабуть, трудилося кілька авторів: так, його початок і кінець значно розрізняються між собою.

Проте запис тексту все ж дає змогу виявити важливі фонетичні риси, властиві лише живій народній мові.

Зупинимося на деяких рисах вокалізму.

1. Поява *e* на місці 'a' (з давнього *a*, засвідчена значною кількістю прикладів: *peramet* (11, 8) *, *spomenu* (37, 4), *dewet* (23, 34), *wzeta* (28, 13), *pohledala* (25, 27), *ohledat* (22, 26), *pozhledaty* (23, 15), *predu* (1-а особа однини теперішнього часу дієслова «прясти» — 13, 4), *prysehali*. Ця зміна засвідчена приблизно з XI—XII ст. на території сучасних середньо- і східнопо-

* Тут і далі першою цифрою в дужках позначається сторінка, другою — рядок згорн.

льських говорів північного наріччя української мови, причому спочатку в ненаголошеній позиції⁷. Вона зближує наші північні говори з деякими південними та південно-західними білоруськими⁸. Тексти засвідчують і кілька випадків появи у цій позиції дифтонга *iē*: у *dieka* (24, 5; 24, 7), *uziela* (27, 34).

2. На місці давнього /ъ/ у наголошеній позиції фіксується звукосполучення *iē*, яке, на нашу думку, відбивало дифтонгічну вимову: *wiek* (29, 3; 32, 11), *swiet* (21, 26), *smiech* (11, 50), *wietre* (14, 30), *z wietrykom* (14, 29), *czolowiek* (13, 10), *biehla* (39, 20), *biesu* (12, 13), *zbiehla* (23, 7), *chniew* (39, 27), *susieda* (17, 1), *biedna* (25, 4; 17, 14), *bieloie* (18, 17), *pryied* (14, 2). Проте в поодиноких словах у цій же позиції зустрічається фонема /i/: *bidnaia* (13, 17), *biloe* (29, 29).

Фіксація цього ж звукосполучення в інших наголошених і ненаголошених позиціях (*zielie* (16, 15), *blizienko* (22, 17)) наводить на думку про вплив фонетико-орфографічної системи старопольської мови, де звук *i* міг позначати м'якість попереднього приголосного.

У текстах є кілька випадків написання фонему /e/ на місці /ъ/: *Lela* (24, 30; 30, 26).

3. Засвідчують тексти збірника і рефлекси переходу давніх *o*, *e* в /i/ в нових закритих складах, яке відбито в переході *o*, *e* в *y*: *Buh* (38, 33; 39, 12; 40, 10), *ne buy se* (28, 10), *zunka* (41, 24; 42, 2), хоча випадки ці нечисленні. Пам'ятка не засвідчує послідовно цю фонетичну рису. Випадки переходу *o*, *e* в *i* не зустрічаються.

У префіксові *no-* відсутній перехід *o > i*, характерний для сучасної української мови: *poszta* (16, 25), *poszowszy* (17, 15), *routi* (17, 13), *roznali* (18, 22), *poznawszy* (22, 20).

4. Фіксується зближення ненаголошених *e* — *u*, що було відбите на письмі з XIV ст. і стало орфоєпічною нормою сучасної української мови⁹: *czyrwonaia kalino* (18, 29); *ny perebrysti* (27, 27), *bezy* (15, 11), *sedyt* (27, 7), *usedaie* (22, 3), *obeimau* (35, 32), *podeymaty* (35, 30).

Для консонантизму визначальними є:

1. Заступлення /n'/ через /j/ у звукосполучі /н'к/ у демінутивній формі іменника: *zieleyka* (16, 24; 17, 10).

2. Перехід фонему /d/ у двофонемній сполучі /дц/ в /j/: *motouczyna* (13, 20; 24, 15); *motoucy* (13, 15); *ouca* (15, 41; 15, 42; 15, 44; 15, 47).

3. Диспалаталізація *p'zora* (25, 46; 34, 6), *na zory* (28, 21), *zoraie* (34, 4), *horuiu* (40, 13), *waru* (39, 3), *na weczery* (39, 2).

4. Диспалаталізація /ц'/ у звукосполучах /ца/, /цу/: *w sercu* (14, 15), *serca* (14, 20; 41, 10), *lica* (25, 8).

5. Зникнення /j(i)/ після голосної префікса. Ця риса властива сучасним лівобережнополіським говіркам¹⁰: *pryti* (16, 14), *pryszow* (16, 18; 39, 1), *wydu* (17, 17), *wyszta* (18, 26), *prydi* (25, 49; 25, 50 — двічі), *wyту* (32, 29), *pydimo* (41, 21).

6. Пам'ятка дає незаперечні приклади регресивної асиміляції за дзвінкістю — глухістю, що теж є однією з орфоепічних рис сучасної української літературної мови: *roskazati* (25, 1), *wez den* (36, 9; 43, 15), *peret tyti* (41, 14), *skazysz ty* (35, 13).

7. Тексти засвідчують і перехід *л* в нескладове *у* та вимову в як *ў*: *rozmoulaie* (14, 29), *nauczata* (19, 28), *stoukom* (38, 34), *rouku* (29, 5).

8. Є кілька випадків афези: *ozmi* (31, 20).

9. Відбито у рукописах і таку найвиразнішу рису білоруського консонантизму, як дзекання і цекання: *tadze* (11, 9), *hgdzie* (32, 15), *każuic* (32, 28) — всього у 13 лексемах. Дослідники зауважують аналогічну нечисленність і в старобілоруській писемності і відсутність у білоруських стародруках¹¹. Однак під впливом білоруської мови у деяких поліських говорах ця риса виявляється також¹².

Приналежність текстів до північних (поліських) говірок підтверджується і морфологічними ознаками:

1) переважанням закінчення *-у* в іменниках чоловічого та середнього роду в давальному відмінку однини, хоча наявна і флексія *-ovi*, *-evi*: *sercu* (11, 22), *Bohu* (15, 2), *panu* (15, 27), *kardaszowi* (20, 5), *kozakowi* (27, 4);

2) збереженням в іменниках середнього роду закінчення *-e* з попереднім пом'якшеним приголосним: *zdrowie* (10, 28), *kochanie* (16, 11), *pierie* (15, 30), *zielie* (16, 15). Очевидно, тут не можна заперечувати і впливу старопольської мови;

3) наявністю нестягнених форм прикметників та займенників жіночого і середнього роду у називному відмінку однини і множини: *jakaia* (11, 12), *naszaia* (11, 12), *choroszoie zielie* (16, 15), *lichie worohi* (11, 18), *dobryie znaki* (18, 31). Іноді зустрічаємо і стягнені форми: *siwo pierie* (15, 21). Прикметники чоловічого роду мають переважно стягнену форму;

4) вживанням займенників: *ioy* (30, 14) — родов. відм. займ. «вона», *do yei* (38, 1), *ieie* (31, 20);

5) поширеністю суфікса *-ова-* у формах дієслів минулого часу та інфінітива: *czarowati* (14, 41), *hodowata* (15, 46), *darowati* (31, 25). У сучасній лінгвістичній літературі існує припущення, що ці дієслівні форми були нормою української літературної мови XVII—XVIII ст., через що суфікс *-ува-* майже не фіксувався в писемних пам'ятках¹³;

6) формантом *-ти* в інфінітивній формі дієслів, хоча іноді він змінюється на *-tv*: *narekati* (24, 14), *liszyty* (13, 7); *zyt budem* (31, 2), *hlediet* (29, 8);

7) фіксацією невеликої кількості дієслівних закінчень, властивих надбузько-поліським говіркам, а також південно-західним говорам: *jak bys ne znalo* (12, 10), *lubilismy sie* (18, 20), *umiela bym sie* (34, 20), *jak bych ne lubiat* (12, 14), *woletabum* (22, 19);

8) закінченням *-м* у 3-й особі множини дієслів майбутнього часу, хоча зустрічаються і форми на *-мо*: *zawiażem* (31, 11), *stanemo* (31, 12);

9) роздільним написанням частки *-ся*. Як зауважує С. П. Бевзенко, у найдавніших східнослов'янських пам'ятках переважають випадки постановки *-ся* в постпозиції, які з часом усе більше поширюються. Проте українська мова зберігає частку *-ся* в препозиції надовго, в той час як у російській та білоруській це написання зникає з XVI ст.¹⁴. (Варто нагадати, що рукописні збірники датуються кінцем XVII ст.). Тексти засвідчують велику кількість зворотних форм дієслів, у яких частка *se* (*sie, sia*) вживається у постпозиції (81 раз), у препозиції (43 рази). Ймовірно, на фонетичній модифікації частки позначився і вплив тогочасної польської мови: *Boha sie ne boit* (11, 14); *ou, werni se, ohlapy sia* (14, 1), *sam sia wuprawlaie* (40, 33). Форм дієслів із злитими частками *se* (*šie, sia*) у текстах немає.

Опис лексичного складу рукописного збірника дав змогу нарахувати у його реєстрі близько півтори тисячі лексем. Літературна поезія XVI—XVII ст. творилася «простою мовою», тож проникнення лексики високого та середнього стилів до рукописних збірників було явищем закономірним. Проте у пісенних текстах нами віднайдено лише два слова переконливого книжного характеру: *rozklewietali* (18, 22) та *nieprzebrany* (34, 14) (у словосполученні «skarб nieprzebrany»). Їх не фіксують словники П. Білецького-Носенка та Б. Грінченка. Не стали ці слова і надбанням нової української мови, про що свідчить відсутність їх у «Словнику мови Шевченка» (К., 1964). Отже, переважна більшість словникового фонду нашого джерела належить до лексики розмовної.

Незважаючи на те, що 60 із 68 текстів — ліричні пісні, майже всі предметно-тематичні групи лексики, характерні для української мови XVII ст., представлені досить повно.

І. Привертає до себе увагу лексика на означення предметів і явищ неживої природи: а) земної поверхні: у *polu* (28, 9; сп.-сл.— Фасм., III, 307—308); *hory* (14, 21; псл.— ЕСУМ, I, 562); *doliny* (14, 21; псл.— ЕСУМ, II, 89); б) частин земної поверхні, покритих рослинністю: *hay* (29, 16; псл.— ЕСУМ, I, 451); у *lise* (30, 27; псл.— ЕСУМ, III, 265—266); *tuhom* (27, 31; псл.— ЕСУМ, III, 297—298); *dybrowoju* (27, 31; псл.— ЕСУМ, II, 84); в) вод; на *ryce* — «на річці» (10, 17; сп.-сл.— Фасм., III, 464). Поруч, як і в кожній із груп, широко використовуються і демінутивні утворення: *reczonki* (17, 11), *reczki* (25, 29); *na staw* (26, 25; сп.-сл.— Фасм., III, 742); *krynicy* (17, 11; псл.— ЕСУМ, III, 93); *do ieziora* (17, 11; п. фонетична форма зі сп.-сл. коренем — Фасм., III, 125); г) неба і небесних тіл: *stonce* (26, 2; п. форма з псл. коренем — Фасм., III, 710—711); *zora* (39, 22; сп.-сл.— Фасм., II, 81); *tuczu* (23, 21; сп.-сл.— Фасм., IV, 129); д) природних явищ: *na uschodu stonca* (39, 22; п. форма зі сп.-сл. коренем — Фасм., IV, 252—253); *switati* (26, 28; сп.-сл.— Фасм., III, 575); *zora zachodit* (25, 46; сп.-сл.— Фасм., IV, 253); *sniehom* (33, 2; сп.-сл.— Фасм., III, 697).

Широко відбиті поняття рослинного світу: а) дерев: *werbon-*

ka (28, 9; псл.—ЕСУМ, I, 350); к... *dubie* (32, 7; псл.—ЕСУМ, II, 137—138); б) кушів: *kalino* (18, 29; псл.—ЕСУМ, II, 350); в) трав: *lobodycu* (32, 31; псл.—ЕСУМ, III, 276); *pry...maczku* (20, 9; псл.—ЕСУМ, III, 364); *zytko* (27, 25; псл.—ЕСУМ, II, 200); *konople* (27, 25; псл.—ЕСУМ, II, 553); *trawonka* (42, 16; сп.-сл.—Фасм., IV, 91); г) плодів: *wisenki* (39, 24; псл.—ЕСУМ, I, 387); *po maliny* (25, 21; з псл.—ЕСУМ, III, 372); *jahody* (25, 38, сп.-сл.—Фасм., IV, 545); *siuniczonki* (30, 31; сп.-сл.—Фасм., III, 803—804), *poluniczonki* (30, 29; слово відсутнє у використовуваних етимологічних словниках); *poreczki* (25, 30; слово відсутнє в етимологічних словниках).

Фіксується значна частина понять тваринного світу: а) птахів: *hotubonka* (15, 38; псл.—ЕСУМ, I, 555); *husi* (26, 33; псл.—ЕСУМ, I, 627—628); *kaczku* (20, 8; сп.-сл.—ЕСУМ, II, 409); *zezulonka* (27; 29; псл.—ЕСУМ, II, 274); *woronoiu* (27, 32; др. від псл.—ЕСУМ, I, 427); б) комах: *szerszen* (26, 29; сп.-сл.—Фасм., IV, 432); в) риб: *szczuka* (15, 50; сп.-сл.—Фасм., IV, 510); г) свійських тварин: *konia* (19, 36; псл.—ЕСУМ, II, 448).

Частота вживання названих слів невелика. Переважно вони виконують роль зачину формули семантико-стилістичного паралелізму в пісенному тексті¹⁵.

II. Лексика, пов'язана з загальним буттям людини, теж поділяється на кілька предметно-тематичних підгруп. До неї належать слова на означення: а) назв людей: *ludi* (11, 43; псл.—ЕСУМ, III, 323); *czolowiek* у значенні «людина» (13, 10; укр. форма з псл. коренем — Фасм., IV, 328); *neboha* (12, 4; псл.—Фасм., IV, 143); *neboraka* (38, 7; укр. форма з псл. коренем — ЕСУМ, I, 109); *oyca* (15, 41; п. форма з псл. коренем — Фасм., III, 170); *mati* (26, 29; псл.—ЕСУМ, III, 413—414).

Проте слово *mati* не тільки означає близьку людину, а й може вживатися у переносному значенні: *zemla maty* (37, 32). Слово *did* вжитє зі значенням «людина, старіша за віком»; (41, 30; укр. форма з псл. коренем — ЕСУМ, II, 86). Слово *babu* у XVII ст. стало означати не тільки матір батьків, а й знахарку, ворожку. Саме з таким значенням воно і зустрічається у контексті, до того ж, у кількох словотворчих варіантах: *zakazala babonka zielie nad Dunaton* (16, 22; псл.—ЕСУМ, I, 102); *proszu ja baboni* (16, 21). Набутком української мови у XVII ст. стає слово *panna* (25, 30; Фасм., III, 198), що означає «молоду особу шляхетного походження (чи поводження)». Поруч вживається і слово *diuczyna* (11, 26; укр. форма з псл. коренем — ЕСУМ, II, 84—85). Лексема *druzyna* означає одружену жінку свого чоловіка, одне з подружжя: *druzynonka* (40, 33); — псл.—ЕСУМ, II, 133—134), хоча в давньоруській мові слово мало одне значення — «озброєний загін, почет». Сюди ж відносимо лексеми: *towarysz* (39, 1; сп.-сл. із тюрк.—Фасм., IV, 68); *pryiatelmi* (41, 14; псл.—Фасм., III, 369); б) частин та органів тіла: *lica* (25, 8; псл.—ЕСУМ, III, 250—251); *holowonka* (12, 33; сл.-сх.—Фасм., I, 429); *oszu* (14, 44; псл.—Фасм., III, 128);

brownki (14, 44), укр. форма з псл. коренем — ЕСУМ, I, 261); *czolom* у значенні «вітаю» (43, 9; сп.-сл.— Фасм., IV, 327); *w sercu* (14, 15; сп.-сл.— Фасм., III, 605—606); *ruszonku* (14, 33; сп.-сл.— Фасм., III, 515), *pożenkami* (30, 23; сп.-сл.— Фасм., III, 78); в) назви, пов'язані з існуванням людини як живої істоти: *lezyt* (16, 4; псл.— ЕСУМ, III, 212—213); *hodowati* (16, 8; псл.— ЕСУМ, I, 545—546); *hustyz mene* (10, 19; псл.— Фасм., III, 410—411); *kazaw* (10, 21; псл.— ЕСУМ, II, 340—341); *spati* (11, 21; сп.-сл.— Фасм., III, 732—733); *beseduie* (11, 1; псл.— ЕСУМ, I, 176); *zabula* (11, 7; псл.— ЕСУМ, II, 215); *nosila* (16, 17; сп.-сл.— Фасм., III, 85); *zywa budu* (15, 29; псл.— ЕСУМ, II, 199—200); *hotuyte se* укр. форма з псл. коренем — ЕСУМ, 577); *chodila* (17, 2; сп.-сл.— Фасм., IV, 252—253); *zahnuti* (27, 28; сп.-сл.— Фасм., I, 404); *sedisz* (29, 8; сп.-сл.— Фасм., III, 618—619).

Звичайно, зазначеними словами неможливо вичерпати весь потенціал цього лексичного шару, проте наведені приклади дають уявлення про його переважно питома походження: емоцій, почуттів людини, станів, дій, процесів. Ці лексеми умовно можна поділити на дві групи. Слова на означення негативних явищ переважають над назвами явищ позитивних. Характерними прикладами можуть служити: *w zaly* (10, 25; псл.— ЕСУМ, II, 186); *sorom* (11, 49; др. зі сп.-сл.— Фасм., III, 724); *tuhu* (11, 22; сп.-сл.— Фасм., IV, 113—114); *nudnosti* (п.— Вр., 358—359); *zarbonki* (12, 34; псл.— ЕСУМ, II, 210); *napast* (13, 13; сп.-сл.— Фасм., III, 43); *w smutku* (42, 19; п.— Вр., 328—329); *hryzotonki* (40, 6; псл.— ЕСУМ, I, 594—595); *lichu* (40, 5; псл.— ЕСУМ, III, 249); *niewolunka* (11, 19; цсл.— Вр., 630), *w zaloboncy* (35, 23; цсл.— Вр., 661); *kochanie* (16, 11; п. з псл.— ЕСУМ, III, 63); *utieszy sie* (15, 35; сп.-сл.— Фасм., IV, 54); *szczastia* (18, 23; укр. форма з псл. коренем — Фасм., III, 816); *lubosty* (29, 28; псл.— ЕСУМ, III, 319—320). Ці ж лексеми входять до складу багатьох фразеологічних сполук: *horki slozy piti* (10, 26); *w slowie bludisz* (11, 10); *hore horewati* (11, 17); *wiek koroityy* (33, 32); *zazyt tiazkoj muki* (38, 23).

III. Побутова лексика, що характеризує потреби людського організму, налічує чотири невеликі за обсягом підгрупи на означення: а) продуктів харчування, страв, напоїв, відповідних процесів: *ryba z szafranom* (15, 48; із ар. через іт.— середньовісньонімецьку, середньоніжньонімецьку до сп.-сл.— Фасм., IV, 414); *waryla* (32, 31; псл.— ЕСУМ, I, 332); *krup* (39, 3; псл.— ЕСУМ, III, 109—110); *medu* (42, 12; псл.— ЕСУМ, III, 427); *na wesceru* — семантичний укр. варіант від псл.— ЕСУМ, I, 366—367); *horylki* (укр. від сп.-сл.— ЕСУМ, I, 566); б) одягу, взуття та іншого: *szaponki* (13, 6; із лат. через старофранцузьку у сп.-сл.— Фасм., IV, 406); *czerewiczek* (33, 11; др.— Фасм., IV, 336—337); *koszulenka* (27, 1; псл.— ЕСУМ, III, 70); *rubatki* (очевидно, п. форма зі сп.-сл.— КЭСРЯ, 394); *soroczenka* (29, 6; др.— Фасм., III, 724); *czobotonki* (38, 8; з тюрк. у др.—

Фасм., IV, 370—371); *sukmanonku* (38, 8; сп.-сл.—Фасм., III, 798—799). Проте останнє слово має жіночий рід тільки в українській та польській мовах: а) назв жител, присадибних будівель та їх частин: *do stajenki* (15, 19; сп.-сл.—Вг., 512); *w okonko* (15, 54; п. форма з псл. коренем —ЕСУМ, I, 398); *do izbonki* (15, 54; сп.-сл.—Вг., 194); *podworie* (17, 2; п. форма з псл. коренем —ЕСУМ, II, 18); *seni* (17, 7; сп.-сл.—Фасм., III, 602); *do chaty* (17, 7; південно-західне з д.-угор.—Фасм., IV, 226); *do poroħa* (23, 36; сп.-сх.—Фасм., III, 329); *dworec* (13, 5; п.—Вг., 105); г) предметів і речей домашнього вжитку: *gar-nec* (42, 12); п.—ЕСУМ, I, 476); *kociuboiu* (26, 31; тюрк.—ЕСУМ, III, 64); *luczynu* (24, 1; псл.—ЕСУМ, III, 314); *horszcok* (29, 22; др.—ЕСУМ, I, 574).

До побутової належить і лексика, яка характеризує стосунки між людьми та відбиває колорит традиційних обрядів, звичаїв, вірувань. Цей шар лексики представлений такими лексемами: *hadaiut* (19, 16; псл.—ЕСУМ, I, 449); *w obtowonkax* (140, 8; псл.—ЕСУМ, III, 491—492); *prochaty* (41, 29; укр. форма зі сп.-сл. коренем —Фасм., III, 385); *czarowati* (14, 44; сп.-сл.—Вг., 72); *blohoslau ze* (44, 12); сп.-сл.—ЕСУМ, I, 204). Сюди ж належать деякі фразеологічні одиниці: *worozenkom zawiazem hubu* (31, 11) у значенні «примусимо мовчати». У XVII ст. група поповнюється новими словами: *wzajemnosti* (19, 9; п.—ЕСУМ, I, 367).

IV. Словник суспільної, соціально-економічної лексики, що значно розширювався в період XVI—XVII ст., до певної міри відбитий нашим джерелом. Це слова на означення: а) різних форм суспільних і соціально-економічних відносин (громадського життя, адміністративно-територіального поділу та под.): *czeladina* (13, 21; др. від псл.—Фасм., IV, 330); *pana* (15, 5; сп.-сл.—Фасм., III, 195—196); *chrestianom* (20, 26; сп.-сл.—Фасм., IV, 276); *turkom* (др. з дтюрк.—Фасм., IV, 125); *Lachi* (21, 11; псл.—ЕСУМ, III, 343—344); б) органів державного управління, адміністративних посад: *cesara* (21, 4; з гр. через псл. у др.—ЕСУМ, II, 426); *korolowy* (21, 1; др. від псл.—ЕСУМ, III, 39); *gadonki geiestrowyie* (20, 3; через п. із середньолатинської —Фасм., III, 460). Цікаво, що джерело використовує термін, що з'явився у мові лише у 1665 р. в) військових понять: *kozaczhenko* (10, 18; тюрк.—ЕСУМ, II, 495—496); *asawule* (10, 22; тат.—Вг., 8); *zolznerowi* (18, 13; п.—ЕСУМ, II, 202); *do obozunka* (18, 24; сп.-сл.—Фасм., III, 104); *chetmanunka* (10, 18; із середньовіснійнімецької через п.—ЕСУМ, I, 502); *kardasz* (19, 19; з тур. і тат.—Вг., 220); *kawalerom* (21, 2; з іт. через п., нім., фр.—ЕСУМ, II, 334); *junakom* (21, 2; псл.—Фасм., IV, 531); *bitwu* (21, 6; псл.—ЕСУМ, I, 186—187); *surmy* (21, 8; тур., крим.-тат.—Фасм., III, 809); з давньовіснійнімецької через середньолатинську —Фасм., IV, 107—108); з *ar-mat* (21, 10; з іт. через п.—ЕСУМ, I, 475).

Лексика із сфери духовного життя та абстрактна лексика

представлені окремими словами. Виробничої лексики у текстах не зустрічається.

Серед розглянутого словникового фонду виділяється незначна група лексики (до півтора десятка слів), не засвоєна сучасною українською мовою. Серед цих лексем переважають полонізми. Показовими з цього погляду є, наприклад, слова: *woienliwo* (20, 21); *kier* (25, 20); *samowtor* (33, 22); *knuiut* (21, 31) (3-а особа множини теперішнього часу). Проте деякі з аналізованих слів побутують у говорах, про що свідчить наявність їх у «Словарі» Б. Грінченка чи відповідні позначки в 11-томному Словнику української мови: *dylowanie* (16, 12; Грінч., I, 383 — «будівля балок, колод»; СУМ, II, 277, зах.); *chytlawaia* (30, 21; Грінч., IV, 399; СУМ, XI, 64 — розм.); *na peresadu* (37, 12 — у Грінч. відсутне, СУМ, VI, 271 — діал.).

Відбиття живомовних фонетичних, морфологічних та лексичних рис свідчить про те, що рукописні збірники були серед перших джерел, які сприяли становленню української літературної мови на народній основі. Це ж підтверджується наявністю певних фонетично-морфологічних рис, властивих системі української мови. Як видно з аналізованого матеріалу, в основу лексичного фонду текстів збірника лягла живомовна лексика. Їй властива широка розгалуженість предметно-тематичних груп, висока частотність вживання. Переважну більшість такої лексики становлять питомі лексеми — утворення спільнослов'янські, певна частина сягає давньоруського періоду чи породжена на українському мовному ґрунті. Лексика рукописних збірників дає змогу простежити шляхи активного збагачення української мови XVII ст. Основним було, звичайно, живомовне середовище. Серед запозичень переважають запозичення з польської мови (вони досить значні у цей період), а також з інших мов (тюркських, західноєвропейських), почасти при посередництві польської. Певна перевага запозичених слів спостерігається в словнику суспільної лексики, хоча вони наявні і в інших групах. Не менш важливим засобом була деривація. Тексти дають дуже велику кількість словотвірних варіантів, особливо демінутивних, на підтвердження активності цього процесу. І, нарешті, простежуються і певні можливості розвитку семантичної структури слів.

Серед незасвоєної лексики переважають полонізми, етимологічно питомих слів тут незначна кількість.

Отже, жива, народна мова мала всі потенціальні можливості, щоб стати базою у творенні нової літературної мови.

Умовні скорочення назв мов, наріч і діалектів

ар. — арабська; *гр.* — грецька; *др.* — давньоруська; *сп.-сл.* — спільнослов'янська; *сл.-сх.* — спільнослов'янська;
давньоруська; *дтюрк.* — давньотюркська; *іт.* — італійська; *тат.* — татарська; *тур.* — турецька;
крим.-тат. — кримсько-татарська; *укр.* — українська; *фр.* — французька;
лат. — латинська; *нім.* — німецька; *п.* — польська; *псл.* — прасло-цсл. — церковнослов'янська.

Бібліографічні скорочення

Грінч.—Грінченко Б. Д. Словарь української мови. В 4 т., К., 1907—1909 (Перевидано фотоспособом. К., 1958); *ЕСУМ*—Етимологічний словник української мови: В 3 т. К., 1952—1989; *КЭСРЯ*—Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1975; *СУМ*—Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980; *Фасм.*—Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1964—1973; *Br.—Brückner* A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1970.

¹ Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нарис з історії української мови. К., 1922. С. 114. ² Там же. ³ Какуба М. В., Паславський І. В. Вступ // Філософія. Відродження на Україні. К., 1990. С. 13. ⁴ Там же. С. 14—15. ⁵ Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші. Українсько-Руський архів. Львів, 1913. ⁶ Т. Лер-Сілавинський. Польский язык. М., 1954. С. 162. ⁷ Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. К., 1988. С. 121. ⁸ Там же. С. 124. ⁹ Там же. С. 103. ¹⁰ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. К., 1966. С. 155. ¹¹ Півторак Г. П. Зазнач. праця. С. 234. ¹² Жилко Ф. Т. Зазнач. праця. С. 60—61. ¹³ Марковський Є. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII—XVIII століть // Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962. С. 111. ¹⁴ Бевзенко С. П. Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія. К., 1953. С. 171—172. ¹⁵ Ермоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. К., 1989. С. 123.

Надійшла до редколегії 02.02.91

Сделана попытка тщательного рассмотрения словарного состава рукописных сборников. Обращается внимание на основные лексико-тематические группы, их объем, характеризуется удельный и усвоенный фонд, устанавливается соотношение диалектикой и общенародной лексики.

ЗМІСТ

<i>Білодід О. А. Ю. Кримський (1871—1942)</i>	3
До 120-річчя з дня народження А. Ю. Кримського	
<i>Білодід О. І., Лукашук О. Д. «Старокиевский говор есть прямой предок нынешней малорусской речи...»</i>	5
<i>Наєнко Г. М. А. Ю. Кримський в дискусії про єдність української літературної мови</i>	13
<i>Коропенко І. В. А. Ю. Кримський та розвиток української лінгвістичної термінології</i>	18
<i>Паламар Л. М. Мовні особливості перекладів А. Ю. Кримського</i>	22
<i>Гнатюк Л. П. Практичний курс української мови А. Ю. Кримського як джерело вивчення історії методики викладання української мови</i>	26
<i>Кононенко О. В. А. Ю. Кримський про звукову систему сучасної української літературної мови</i>	32
<i>Горобець В. Й. Генетична основа реєстру «Українсько-російського словника, зібраного на Звенигородщині»</i>	39
<i>Ярошевич О. М. А. Ю. Кримський про ідіостиль Т. Г. Шевченка</i>	44
<i>Чемес В. Ф. Флористична компонента у системі художніх образів А. Ю. Кримського (спроба мікротипології)</i>	48
<i>Шевченко Л. І. Функціональний розвиток мови у лінгвістичній концепції А. Ю. Кримського</i>	52
Лексика	
<i>Халимоненко Г. І. Тюркізми в термінології стратегії й тактики війська запорозького</i>	59
<i>Іванова Т. В. Символіка трьох кольорів у романі «Маруся Чурай»</i>	65
<i>Ліни Костенко</i>	71
<i>Михайлишин Б. П. Антонімо-синонімічні блоки в термінології</i>	71
<i>Грицак Н. В. Функціонування традиційних номінацій казки в сучасній українській мові</i>	79
<i>Лобач О. О. Авторська термінотворчість в підмові математики</i>	83
<i>Симоненко Л. О. З історії розвитку української термінографії</i>	89
Словотвір	
<i>Голянич М. І., Каспришин З. О. Особливості словотвірної сполучуваності та дієслівних утворень із суфіксами -ува- (-юва-), -а- (-я-) в мікросистемі зі значенням говоріння</i>	96
<i>Карпіловська Є. А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова</i>	100
Граматика	
<i>Безпояско О. К. Особливості родової парадигми суфіксальних іменників</i>	110
<i>Козленко І. В. Функціональна значущість морфологічних явищ у системі словозміни дієслова</i>	117

Товкайло Т. І. Акцентуаційні характеристики іменникових кінцевих суфіксів у сучасній українській мові 123

Історія мови

Маліневська Н. П. Народні і світські пісні як джерело розвитку української літературної мови (на матеріалі рукописних збірників) 124

Міжвідомчий науковий збірник

Зав. редакцією *М. Л. Скірта*
Художній редактор *О. Г. Григій*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректор *А. В. Дрожжина*

ІБ № 234

Здано до набору 24.12.91. Підписано до друку 04.03.92. Формат 60×90/16.
Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9.0.
Ум. фарб.-відб. 9,25. Обл.-вид. арк. 10,03.
Вид. № 3227. Зам. № 1—4398.

Видавництво «Либідь» при Київському державному університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, Довженка, 3 в Київській книжковій друкарні наукової книги, 252004 Київ, Репіна, 4, Зам. 2-258.